ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

ЗА МАТЕРІАЛАМИ
УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ББК 63.3 (4УКР)624
Д 76

Випущено на замовлення
Українського інституту національної пам'яті

Редакційна колегія
Ігор Юхновський *(відповідальний редактор)*
Людмила Герасименко, Владислав Гриневич, Віктор Король,
Олександр Лисенко, Ростислав Пилявець, Іван Патриляк

Друга світова війна в історичній пам'яті України.
Д 76 (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с. + 22 с. іл.
ISBN 978-966-2213-37-9

У виданні представлено матеріали про причини, перебіг і наслідки однієї з найбільших і найтрагічніших подій в історії Українського народу XX століття – Другої світової війни. В основу праці покладено ідею боротьби Українського народу за власну Державу, яка не припинялась з поразкою національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Через відсутність незалежної української держави українці опинились по різні сторони фронту. У запропонованій книзі проаналізовано події, що відбувались на території України, починаючи від проголошення Карпатської України у березні 1939 р., і завершуючи подіями на Далекому Сході у вересні 1945 р. (На основі значного масиву матеріалів розглянуто основні аспекти формування історичної пам'яті Українського народу про Другу світову війну в сучасній Україні.)

При підготовці видання використані матеріали, надані Українському інституту національної пам'яті доктором історичних наук, професором Лисенком О.Є., доктором політичних наук Гриневичем В.А., доктором історичних наук, професором Королем В.Ю. та кандидатом історичних наук, доцентом Патриляком І.К., а також матеріали одинадцяти круглих столів, проведених в Українському інституті національної пам'яті за участю провідних науковців і дослідників.

ISBN 978-966-2213-37-9 ББК 63.3 (4УКР)624

© Український інститут
національної пам'яті, 2010
© ПП Лисенко М.М., 2010

Переднє слово

У 1946 році мене демобілізували. Я вернувся додому до Кременця на Волині до батьків. Життя було важким: страшні черги за хлібом, карткова система. Всюди люди говорили: «Нехай що, аби більше війни не було, аби війни не було!»

Після демобілізації солдати повертались до своїх домівок. На них чекали до краю збіднені родини. У них була одна думка: «Війна закінчилась. Ми живі, аби лише більше війни не було». На людних вулицях міста сиділи під стінами будинків інваліди війни без ніг, часто з обрубками рук. Сиділи на дощечках, що їздили на маленьких коліщатках. Вони, страшні каліки, не хотіли вертатися додому. Вимагали, випрошували гроші. Їх було багато. У певний день їх усіх нараз не стало.

Десь весною 1947 року в промтоварному магазині «викинули» на продаж шкарпетки, вже власного радянського виробництва. Ми раділи – ось вже є своє.

Деякі села були вщент знищені. Особливо в Карпатах, де ми проходили. Самі комини. Людей ні сліду. Пам'ятаю, у долині між горами наш взвод розміновував частину мінного поля та проклали через нього дорогу. По ній пройшли декілька танків. Німець сидів на горі у бункері, звідти бачив дорогу і обстрілював її. Щоб сховатись від спостерігача, танк в'їхав у першу з краю села хату. Дерев'яний, критий гонтою, дах осів на танк. Так він їхав, накритий дахом, і почав стріляти. Може і навмання. Не розбереш. Кругом стріляють. Страшна пилюка. Від села нічого не залишилось.

Понад триста сіл України були зрівняні з землею.

Навесні жінки орали коровами ріллю.

Пройшла війна, німця вигнали з України. І хто що з того одержав... Кому це все було потрібно? На це питання слід відповідати.

Якщо одним словом, то «війна» – це нещастя. Чому сталась Друга світова війна? У її розпалі винні дві головні діючі особи – Гітлер і Сталін.

Адольф Гітлер – канцлер Німеччини. Засновник німецького націонал-соціалізму. Ділив людські суспільства на раси. Німецька – арійська – раса вважалась вищою, такою, що має панувати над іншими, зокрема над слов'янами. В планах німецької агресії Україна мала стати колонією. Число українців планували скоротити шляхом масових розстрілів і виморювання голодом, вони мали служити німецьким колоністам, що заселили б Україну. Нацисти засвоїли спільні з більшовиками методи покорення людських мас – повальні розстріли, тримання впроголодь або й тотальне виморення голодом.

Расизм німецьких нацистів досягнув своєї кульмінації у тотальному знищенні євреїв і циганів. В Україні це здійснювалось у сотнях міст і містечок, де до війни був високий відсоток єврейського населення. Пам'яткою загальнонаціональної трагедії України є урочище Бабин Яр. Тут було розстріляно близько ста тисяч людей: євреїв, військовополонених, циганів, українських націоналістів та інших. Тільки протягом двох днів 29-30 вересня 1941 року відбулись масові розстріли єврейських родин. Тоді знайшли свою мученичеську смерть 33 тисячі 771 єврей.

Чому за Гітлером пішла Німеччина. Партія Гітлера перемогла на виборах у Бундестаг у 1932 році. Безробіття у Німеччині на той час перевищувало 50 %. Гітлер мобілізував молодь на будівництво доріг, автобанів, підтримав одноосібне селянство, робітникам були надані пільгові кредити для будівництва житла, випустили дешеві автомобілі «Фольксваген» для робітників.

Версальський договір 1919-го року оголошувався неприйнятним.

Окупація держав Європи нацистами закінчувалось створенням в них нових колабораціоністських до Німеччини урядів.

У Гітлера були два поважних супротивники – Англія і комуністичний СРСР. Англія на той час становила найбільшу світову імперію. Але й ще, що дуже суттєво, вона мала США як надійного друга. Зокрема, найбільша допомога за Ленд-лізом і Планом Маршала була надана США саме Англії.

Англія від 1939-го року визначалась чітко як ворог нацистської Німеччини.

З Радянським Союзом Гітлер вів постійну «дипломатичну гру» під девізом «хто кого переграє».

Впроваджена Гітлером і його партією в практику життя Німеччини тридцятих-сорокових років минулого століття, ідеологія нацизму знайшла своє звершення у Другій світовій війні. Війні, що закінчилась повним крахом нацизму і стала доказом безглуздості теорії расової чи етнічної вищості.

Інший головний суб'єкт і палій Другої світової війни – радянський диктатор Йосип Сталін, генеральний секретар комуністичної партії (більшовиків) СРСР, голова Ради Народних Комісарів (уряду) СРСР. Людина параноїдальної жорстокості, з головним принципом у керівництві людьми – «нет человека – нет проблем», якій вдалось утвердити у великій країні СРСР повну гегемонію комуністичної партії більшовиків. Безпечне існування СРСР бачилось у необхідності перенесення утопічних принципів ленінського більшовизму 1917-го років на все «капіталістичне оточення СРСР» і створення аналогічних до СРСР порядків і принципів життя у всій «капіталістичній» Європі. Головною метою була протилежна до ідей гітлерівського націонал-соціалізму гегемонія пролетаріату. Реально ж малось на меті створення в європейських державах режимів, послушних Москві. Наочним підтвердженням цього були так звані країни народної демократії: Польща, НДР, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Угорщина, що виникли в результаті II світової війни.

Якщо наростання потужності Гітлера у Німеччині до початку війни тривало неповних десять років, то диктатура Сталіна в СРСР тривала вже майже п'ятнадцять років, та й СРСР, як більшовицька держава, існував понад двадцять років. За цей час тут були фізично знищені мільйони громадян, в країні панував терор, що охоплював усі культурні, виробничі, соціальні, економічні ділянки життя суспільства.

В умовах комуністичного психозу виросли покоління комсомольської молоді. Було створено жупело постійного ворога в особі країн капіталістичного оточення і їх «внутрішніх агентів». Неперервні судові процеси сприяли вкоріненню атмосфери страху і покори владі.

Мобілізуючи наступальну армію, Сталін бажав у ній мати належну дисципліну і послух. Та досягав їх він через репресії і страх, що позбавляли можливості діяти ініціативно. Безглуздий терор і знищення кваліфікованої командної верхівки Червоної Армії у 1937–1938 роках призвели до того, що багатомільйонна армія з величезною кількістю літаків, танків і гармат на початку війни виявилася небоєздатною.

Початковою метою Гітлера було розбити Англію (або домовитись), а пізніше взятись за СРСР.

Метою Сталіна було чекати, як Гітлер зав'язне в Європі у війні з Францією, і тоді здійснити радянський напад. На Сталіновий подив Гітлер дуже швидко впорався з Францією. Швидше, ніж СРСР підготувався до наступу.

Переговори про взаємну поведінку між Німеччиною і СРСР тривали до кінця 1940-го року. Під час останньої зустрічі Молотова в Берліні у листопаді 1940-го року йшлося про надання СРСР контролю над Босфором і Дарданеллами і висловлювалися певні наміри стосовно датських проток з Балтійського у Північне море. СРСР, фактично, брав Німеччину у стратегічне охоплення. Переговори ні до чого не привели, і це остаточно схилило обидві сторони – Німеччину і СРСР – до підготовки нападу один на одного.

Гітлер розраховував на швидку перемогу над СРСР. Його армії розбили армії Польщі і Франції. Німеччина зайняла Австрію, Чехію, Польщу, встановила контроль і війська в Норвегії, Голандії, Бельгії, Франції, Сербії і Греції, мала дружні відносини з Туреччиною, Болгарією, Румунією, Іспанією, Фінляндією – одним словом, майже з усією Європою. Існувала союзна вісь – Берлін-Рим-Токіо.

Сталін також готувався до війни. В цей час знищив командний склад своєї армії. Володіння технікою в радянській армії було на низькому рівні. Особливо слабкою ланкою був зв'язок. Воєнна кампанія в Фінляндії, не дивлячись на кінцеву перемогу СРСР, показала повну недолугість і нечіткість дій радянської армії.

Отже, Гітлер міг розраховувати на свій «бліц кріг».

Чи міг розраховувати на перемогу Сталін?

Легкість, з якою дістались СРСР землі Західної України і Білорусії, Бессарабії і Буковини, Литви, Латвії і Естонії, наявність Комуністичного Інтернаціоналу і можлива прихильність лівих сил в європейських державах, ненависть чи незадоволення населення зайнятих німцями територій, могли створити у Сталіна особисто, беручи ще до уваги постійне підлабузництво його оточення, бачення себе майбутнім європейським вождем.

І все таки, маючи на увазі характер і розважливість цієї людини, мабуть, головною передумовою для наступу Сталін вважав необхідність, щоб Німеччина загрузла у війні з країнами Європи. Однак цього не сталось.

Варто подивитись на розподіл сил для наступальних дій Німеччини і СРСР. Побачимо майже паритетність сил з невеликою перевагою СРСР у бойовій техніці і невеликою перевагою Німеччини у кількісному складі.

Моральний дух армій був суттєво різним. У Вермахті він був вищим, бо армія здобула ряд перемог у країнах Європи, та величезний досвід ведення війни. Армія мала грамотних сучасних військових командирів, а національний дух її був надзвичайно високим.

Моральний дух радянської армії мав широкий діапазон настроїв – від високої відданості комсомольців і комуністів до глибокого небажання боротись за комуністичну державу величезної більшості мобілізованого складу, пам'ятаючи голодомори, терори, розкуркулення, колективізацію, навіть оподаткування дерев у садах перед самою війною. А керували армією полководці ще часів громадянської війни.

Розташування армій обох сторін відповідало стратегії наступальних дій. У такій ситуації перевагу мав той, хто починав першим. Німеччина почала війну о 3-й годині ранку 22 червня 1941 р. О 4-й годині ранку міністр закордонних справ Німеччини фон Рибентроп вручив радянському послу в Берліні Деканозову ноту про оголошення війни.

Так почалась головна частина Другої світової війни, що за пропозицією члена ЦК ВКП(б) Ярославського названа «Великою Вітчизняною війною». Вона закінчилась 8 травня 1945 року підписанням Німеччиною акту про капітуляцію.

Гортаючи сторінки чотирьох років цієї війни і долі України в ній, описані у поданих матеріалах, відмітимо певні важливі етапи.

1941-й рік був роком страшних поразок Червоної Армії. На території України діяли війська Південно-Західного і Південного фронтів. Південно-Західним фронтом командував генерал армії М.П. Кирпонос, який загинув у районі Лохвиці Полтавської області, а його армії потрапили у велике оточення і були повністю ліквідовані німцями.

Але вплив бойових дій армій Південно-Західного і Південного фронтів на хід і результат воєнних операцій на центральній ділянці радянсько-німецького фронту (Московський напрямок) був дуже значним. Армії М. Кирпоноса і Південного фронту, героїчна оборона Одеси і Севастополя затримали просування німецьких військ аж до вересня-жовтня; фронти відтягнули на себе значні військові сили німців, зокрема танкову групу Гудеріана, яка наступала на Москву. Це дало можливість Сталіну передислокувати з Далекого Сходу і кинути на захист Москви свіжі, повністю укомплектовані війська. В результаті був створений перший перелом у війнах Німеччини – Перемога Червоної Армії над німцями під Москвою. Німецька армія була відкинута на 200 км від Москви, і більше до неї не наближалась. Це був кінець німецького «бліц-крігу».

Слід підкреслити, що у цей критичний для Радянського Союзу час, Японія не порушила договір про ненапад, укладений між СРСР і Японією у квітні 1941 року.

Гітлер мав дві передумови перемоги над СРСР. Напасти першим – це сталось – і закінчити переможну війну до зими 1941-го року. Цього не сталось.

Перемога у Сталінградській битві, що тривала з вересня 1942 до лютого 1943, була поворотною подією Другої світової війни. Червона Армія перейшла в успішний наступ, який закінчився поразкою Німеччини і крахом гітлерівського націонал-соціалізму.

Фронт пройшов по всій території України. Ні відступаючі, ні наступаючі війська обох сторін не берегли цю територію і її людей від вогню військової зброї. Були зневажливі поста-

нови Верховного Суду СРСР про українців, що залишились на окупованій території, хоч їх ніхто і не збирався евакуювати. *Чому так відбувалось? Відповідь очевидна – ми не мали свого політичного обличчя, не мали своєї держави.*

Незалежна Українська Народна Республіка була проголошена Центральною Радою у січні 1918 р. Державу знищили війська більшовиків. Уряд УНР на чолі з С.Петлюрою у зв'язку з цим змушений виїхати в еміграцію. З того часу по Україні відбувалися збройні і мирні виступи за незалежну Україну. У радянській частині України влада під корінь знищила їх Голодомором 1932-1933 років. А у Західній Україні, що опинилась під Польщею, вони проходили неперервно аж до початку війни. Їх організатором була Організація Українських Націоналістів (ОУН). Після трагічної загибелі у 1938 році її творця Євгена Коновальця, ОУН розпалась на дві недружні між собою гілки. Одна гілка ОУН під керівництвом А.Мельника (ОУН(М)), а інша – ОУН революційна (відома під абревіатурою ОУН (Б)) під керівництвом С.Бандери. Перша сповідувала скоріше парламентський спосіб своєї діяльності, друга – терористичний. Обидві боролись за Україну і ... між собою.

З початком німецько-радянської війни ОУН «освоювала» услід за фронтом зайняту німцями територію. Члени ОУН(М) ставали співробітниками місцевих управ поліції і адміністрацій. У Києві була організована Міська Управа, головами якої були спершу проф. О. Оглоблін, потім – В. Багазій. Видавались українські газети, над будинком Управи майорів жовто-блакитний прапор. Але це відбувалось до того часу, поки військову адміністрацію у Києві не замінила цивільна – адміністрація райхскомісара Еріха Коха. Українське керівництво Києва на чолі з В. Багазієм розстріляло гестапо. В адміністрації Києва з'явились росіяни – представники денікінців. Посилилась російськомовність Києва.

Також жорстоко переслідувалась німцями і друга, бандерівська, гілка ОУН. Її дії були більш рішучими. 30 червня 1941 року відразу після вступу німецьких військ до Львова ОУН(Б) проголошує Акт утворення незалежної Української

держави. Німці заарештовують усе керівництво ОУН(Б): С. Бандеру, Я. Стецька та інших.

На Поліссі ефективно діяла Українська Повстанська Армія Тараса Боровця-Бульби, яку він створив за згодою з президентом УНР в екзилі А.Лівицьким. Уряд УНР і президент А. Лівицький, які працювали в еміґрації, висловилися проти політики й аґресії як нацистської Німеччини, так і комуністичного СРСР, підтримали боротьбу Англії і Франції проти Німеччини. Звитяжна боротьба УПА проти німців на окупованій Волині фактично мала б бути визнана у правлячих колах СРСР як боротьба союзної сторони. Однак не сталося. Т. Бульба-Боровець і його УПА боролися за незалежну Україну. А цього не визнавали ні в Москві, ні в штабах радянських партизанів.

Політика і боротьба ОУН відпочатково була пронімецькою, чітко спрямованою проти комуністичного СРСР. Але дуже швидко, вже в кінці 1941 року, обидві організації ОУН(М) і ОУН(Б) збагнули, що німецький Райх розглядає Україну як свою майбутню колонію. В результаті на Волині формуються дві повстанські гілки у боротьбі з Німеччиною: гілка Т.Боровця-Бульби і гілка ОУН(Б).

Зусиллями Дмитра Клячківського й інших діячів ОУН(Б) національні збройні формування були об'єднані під єдиним проводом. Так постала УПА. Творці УПА розглядали її як можливий зразок регулярної української армії. Повстанський рух був спрямований на здобуття незалежної України. Це була безнадійна боротьба, але її виникнення, жертовність її борців стверджує єдину істину про те, що Українська земля невпинно народжує українців, народжує до смерті відданих Україні патріотів. Вони гинуть вбиті, засуджені, вислані на каторгу, але пам'ять про їх відданість народові залишається в серцях нащадків. Ця пам'ять знайшла своє вираження в високих могилах, насипаних людьми по селах і містах України, і високих хрестах на цих могилах. Окупаційна польська влада дивилась на ці могили з неприязню, а радянська – або знищувала, або замінювала хрести на радянські пам'ятники.

І ще малий відступ про Галичину. Це Львівська, Івано-Франківська і більша частина Тернопільської області. Від часу, коли у XIV столітті вимерла династія Волинсько-

Галицьких князів Романовичів, і до 1941-го року – початку «Великої Вітчизняної війни» – Галичина, якщо не рахувати короткий проміжок під час І світової війни, лише два роки, від 1939 до 1941-го, була під владою Москви. Це були два роки розчарувань, розкуркулення, колективізації, страшного безглуздого терору, масових депортацій. А у дев'ятнадцятому столітті, перебуваючи під владою цісарської Австрії, галичани переживали буйний розквіт української культури. Тоді у царській Росії українську культуру пригнічували і українці Росії знаходили активну підтримку в українців Галичини.

З початком німецької окупації Галичина була адміністративно відокремлена від інших окупованих українських земель і приєднана до німецького Райху як Галицька провінція в Краківському генерал-губернаторстві. Конкретні намагання утворити регулярну українську армію були і в окупованій Галичині. Тут, стараннями В.Кубійовича була створена українська військова одиниця – дивізія військ СС "Галичина". Вона планувалась її організаторами як праобраз майбутньої регулярної армії незалежної України. Дивізія складалась виключно з українців-галичан. Дивізія разом з військами Вермахту була розбита Червоною Армією у боях під Бродами. Це трагедія України, що українці дивізії СС "Галичина" стріляли в українців Червоної Армії у боях біля Золочева, коли німці намагались вирватись із Бродівсько котла. Я там був у бою, і, можливо, я стріляв в українця в німецькій одежі, а він намагався вбити мене.

Українці намагались у збройній боротьбі використати війну між нацистською Німеччиною і більшовицьким СРСР для створення незалежної України. Тут і збройна боротьба УПА Т.Боровця, і збройна боротьба ОУН і об'єднаної УПА, і боротьба дивізійників «Галичина» у складі німецького Вермахту.

Згодом у березні 1945-го року усі українські політичні течії були об'єднані в Український Національний Комітет (УНК) на чолі з генералом П.Шандруком і створена об'єднана Українська народна армія на чолі з генералом П.Шандруком.

Армія нараховувала близько 200 тисяч чоловік. Врешті вона була здана у полон англійцям.

Це гарно, коли всі об'єднались, але вже було запізно. Замість того, щоб мати один уряд в екзилі, ми мали і А.Лівіцького, і Є.Коновальця (а згодом А.Мельника і С.Бандеру), і В.Кубійовича. Замість того, щоб мобілізуватись і об'єднатись на початку війни, ми, програвши війну, об'єднувались під її кінець.

Тому українці служили і в польській армії, і в угорській, і в німецькій, і в радянській. *У ті часи ми, українці, були не свої. Ми були на своїй землі, але не в своїй державі.*

Період окупації України німцями висвітлив глибокий трагізм українського населення. Воно у переважній більшості своїй ненавиділо німців і боялось їх. Окремі спалахи вбивств німецьких управлінців, що їх чинили радянські партизани чи українські повстанці, мали наслідками жахливі відплати зі сторони окупантів. Спалювались цілі села разом з людьми, розстрілювались десятки і сотні заручників.

Ця війна вирізняється й ще однією жахливою особливістю – відношенням обох воюючих сторін до військовополонених. Сталін офіційно відмовився від визнання тих, хто потрапив у полон радянськими військовополоненими. Їх вважали за зрадників і злочинців. Це давало німцям певні підстави до безкарності у безжалісному нищенні радянських військовополонених. СРСР відмовився від допомоги військовополоненим і зі сторони Міжнародного Червоного Хреста.

А найгірше полягало у глибокій зневазі до їх людської суті. Зневазі, як зі сторони більшовиків Сталіна, так і нацистів Гітлера. І це ще одна з характерних ознак гітлеризму і сталінізму.

Коли почалась війна, радянському керівництву не вдалось відмобілізувати повністю чоловіків до Червоної Армії. Зокрема, на Західних землях процент відмобілізованих не перевищував 10 % від існуючого контингенту. В перші місяці війни німці, захопивши у полон понад 1,5 млн. солдатів та офіцерів, не мали можливості їх утримувати. Українців відпустили додому з підпискою про реєстрацію у сільського голови. Отож, під час наступу у 1943-му році Червоної Армії на Правобереж-

ній Україні, тут було багато чоловіків призивного віку. Масова мобілізація 3,5 мільйонів здорових і придатних до військової служби громадян поповнила радянські війська якісним військовим поповненням. Величезний об'єм безкоштовних поставок за ленд-лізом зі сторони США забезпечив Червону Армію одягом, харчами, якісним транспортом, зв'язком, зброєю. Моральний дух мобілізованих був високим, всі ненавиділи німців. Тепер армія мала досвідчене у боях керівництво.

Сталін зрозумів важливість національної свідомості армії. Подібно, як це було на початку війни, коли гасло пролетарської солідарності, інтернаціоналізму було замінено гаслом спасіння Росії, так і тепер величезній масі українських новобранців, національна сутність яких підкріплювалась успішною боротьбою УПА проти німців, слід було надати певних національних форм. Були створені 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти, впроваджено орден Богдана Хмельницького. Ця нова Червона Армія, створена в результаті масової мобілізації з територій України, нанесла гітлерівцям ряд нищівних ударів. Бої, що розгорнулись на усій Правобережній Україні у 1943-1944 рр., були найбільш масштабними і доленосними боями у Другій світовій війні. Тут були задіяні величезні маси військ, як з радянської, так і з німецької сторони.

Червона Армія, поповнена новими свіжими силами, була здатна остаточно здолати німецьку армію і не тільки. З такою армією Сталін міг поширити свій вплив на Європу. Міг би, але сталась одна з найважливіших подій в історії людства – відбувся вибух атомних бомб над Хіросімою і Нагасакі. Почалась атомна ера в історії людства. Війна між великими державами, гаряча світова війна, ставала неможливою.

Капітуляція Німеччини 7 і 8 травня 1945 року означала остаточну перемогу над німецьким нацизмом. Вона одночасно означала крах великого і кривавого расистського експерименту в історії людства.

В перемогу над Німеччиною Україна зробила свій величезний вклад: 7 командуючих фронтами і арміями, 200 генералів, близько 7 мільйонів солдат, сержантів і офіцерів. Ми одержали цю перемогу, воюючи в лавах Червоної Армії Радянського Союзу. Нагадаємо, що з Україною пов'язані і осно-

вні вирішальні події на радянсько-німецькому фронті. На території нашої держави було розгромлено понад 60% сухопутних сил німецької армії. У 1944-му році в Україні воювало 50 % усіх сухопутних військ Червоної Армії, у тому числі 80 % танкових і механізованих з'єднань.

На перемогу у Другій світовій війні вплинуло багато чинників. Це була Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу, це була війна українських повстанців за визволення України як від нацизму, так і від комунізму, це була війна французів під керівництвом де Голя за визволення Франції, це була війна поляків, чехів за звільнення їх земель. Правда, в результаті цієї визвольної війни постала Франція, Польща, Чехія, Греція... але не постала незалежна Україна. Це була війна трьох могутніх держав – СРСР, Англії і США. І вклад кожної з них був по-своєму визначальним.

Що стосується СРСР, то допомога за ленд-лізом була такою великою (і безкоштовною), що лише за обсягом калорій наданого продовольства вона була достатньою, щоб прогодувати армію у 5 млн. чоловік протягом усіх 1500 днів війни. Допомогу за ленд-лізом у забезпеченні військовим транспортом, зв'язком не можна переоцінити. Кажуть, як можна порівнювати ці величезні жертви у людях, які понесла Україна і Радянський Союз із «залізззям», яке нам надали США? Не можна! Але без того «заліззя» не було б перемоги.

Але й не можна забувати, чому стались такі великі жертви при відступі 1941-го, при визволенні Києва у 1943-му, при штурмі Берліна у 1945-му, чому були винищені родини українських повстанців і мільйони військовополонених, чому у багатьох ситуаціях війни людей за людей не вважали. Все це було продовження довоєнної злочинної політики Й.Сталіна і його кліки.

Що ж тоді одержала і що втратила Україна в результаті Другої світової війни?

Були звільнені від польської окупації землі Західної Волині, Галичини, від чеської і угорської окупації – Закарпаття, від румунської окупації – Буковина. Вони були приєднані до УРСР і Україна отримала сучасні територіальні кордони.

Це сталось не тільки в результаті визвольних дій Українських фронтів у 1943-44 роках. Це сталось в результаті договорів Рибентропа і Молотова у 1939 р., і нападу Німеччини спільно з СРСР на Польщу. Ці возз'єднання були результатом агресивної політики Сталіна і пізніше були закріплені в результаті договорів в Ялті. Українська Радянська Соціалістична Республіка не була незалежною державою і з її думкою менше всього рахувались. Понад 80 % майна УРСР належало до союзної власності. З позицій управління власністю в Москві на Україну дивились як на область типу Тамбовської у Російській Федерації. Так що приєднання означених територій було не стільки бажанням об'єднання українських земель, як результатом експансіоністської політики Сталіна.

Поряд з цим союзні республіки СРСР, і Україна в тому числі, одержали право мати маріонеткові міністерства оборони і закордонних справ. У Києві була відкрита дипломатична академія, яка почала готувати українських дипломатів. УРСР стала членом ООН. Україна заключила в Парижі у 1945 році договори про кордони з Румунією і Угорщиною. Все це сприяло розвитку національної свідомості українців. Проте, це були фіктивні, скоріш спрямовані на зовнішнє враження, кроки радянського керівництва.

Були інші події в напрямку до національного самовизначення України. Більше двох років столиця України і її територія були повністю відокремлені від комуністичного впливу Москви і знаходилась під впливом антибільшовицької пропаганди. Однак потужні наступи Червоної Армії звершувались українськими бійцями не в ім'я Сталіна, не в ім'я комуністичної партії, а в ім'я захисту своїх міст і сіл, своїх родин. *Пам'ять про рідних і близьких, листи на фронт були наймогутнішою силою, що постійно спонукувала бійців на подвиги.*

Але найбільш сильний вплив, як у середині країни, так і назовні, мала нерівна, але звитяжна боротьба УПА і ОУН за незалежність держави. Вона створила стійке поняття українського націоналізму у всіх середовищах Української Радянської Республіки. Вона залишила свій слід тисячами могил загиблих українських бійців за незалежність, глибокий слід у пам'яті людей в Україні. Вона створила жупело українського

націоналізму в рядах комуністичних функціонерів від НКВС до перших секретарів. Вона створила назву «бандерівець», яка прижилась в колах недругів України по всьому СРСР. Парадоксально, але це сприяло нагадуванню малоросам, що вони – українці. Український націоналізм зародився у свідомості усіх українських родин позитивним чи негативним, чи нейтральним згадуванням.

З більшою інтенсивністю стало виконуватись наше твердження: українська земля народжує українців неперервно і невідворотно. Усвідомлення свого внеску в перемогу над німецьким нацизмом чи своєї боротьби за незалежність збільшило в людях почуття національної гідності і дух національного самовизначення.

А що ж втратила Україна? За роки війни Україна зазнала величезних втрат: до лав Червоної Армії було мобілізовано з України до 6 млн. осіб, Україна втратила у боях від 3,5 до 4,1 млн. осіб. Це не просто люди, що померли на схилі віку, це втрати найбільш здорової, дієздатної частини населення України. 1,7 млн. мешканців України повернулися з лав Червоної Армії інвалідами. Загинула величезна маса цивільного населення. Це жертви німецьких розстрілів і розстрілів НКВС, жертви голоду і знущань. З 1941 до 1945 року населення України скоротилось з 41 млн. до 27,4 млн. осіб. Втрати мешканців великих міст перевищували 50%. Було стерто з поверхні землі понад 300 сіл. Прямі економічні збитки, включаючи і вартість майна, вивезеного німцями, а також витрати, пов'язані з бойовими діями – все це разом сягає астрономічної цифри 1,2 трильйона рублів або 2 трильойни американських доларів. Це астрономічні суми.

Мої побратими 1-го взводу 1-ї роти 207 батальйону, 34 бригади РГК 1-го Українського фронту, які пройшли маршем Україну, починаючи з легендарної Прохорівки, що на Курській дузі, розказували: «Ідемо по землі з докраю знищеними селами. Стирчать тільки комини. Кругом нікого. Нараз побачили жінку з хлопчиком: «Люди, смотри, там люди появились».

А в одному з листів, одержаних моїм товаришем у Кракові, писалось: «Зніми білизну з вбитого німця і пришли додому. То нічого, що вона буде у крові. Ми виперемо. Бо немає чим

тіло прикрити...» Вже вступивши в Німеччину, ми ходили по складах і домах за трофеями і посилали посилки додому. А у роті перед кухнею стояв віз, а на ньому величезний сувій шинелевого німецького сукна, бери скільки хочеш і посилай.

На Західній Україні безжально знищили УПА, яка боролась за незалежну Україну, однак не мала змоги протистояти величезній машині НКВС. Вони були вбиті або засуджені, вислані до Сибіру, усі, аж до третього покоління родичів.

Ще один штрих. Україна належить до переможців над нацизмом. Як переможець, вона мала б приєднати до свого складу етнічні українські землі, однак в той же час ми втратили багато своїх етнічних земель і на Поліссі, і за Бугом, і в Карпатах. Крім того, українців виселяли з цих земель, не рахуючись з тим, що вони переможці.

Україна, що внесла такий вагомий вклад у перемогу, що понесла такі астрономічні втрати, була позбавлена допомоги і за Планом Маршала.

А чому так сталось? Чому у музеї Великої Вітчизняної війни є маса похоронок людей, мобілізованих о 9:00 ранку і загиблих о 17:00 вечора? Чому Україна, "українська карта", була предметом політичної гри Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Радянської Росії? Чому виникали розколені групи українських борців за незалежність, зокрема ОУН Бандери і ОУН Мельника?

Чому були такі великі жертви серед новонабраних до армії жителів Лівобережної України і чому люди масово гинули через те, що потрібно було взяти Київ саме 7 листопада, а Берлін – до 1-го травня? Є багато "чому", але відповідь одна – *ми, українці, не мали своєї держави. Ні у війні, ні на доленосних переговорах в Тегерані, Ялті, Потсдамі.*

То ж тепер, коли ми маємо незалежну Україну, кожний українець, кожний громадянин України повинен знати, що його моральне, матеріальне і, зрештою, фізичне існування може бути забезпечене тільки у незалежній Українській державі.

Насамкінець я хотів би щиро подякувати членам редакційної колегії, історикам Олександру Лисенку, Владиславу Гриневичу, Віктору Королю та Івану Патриляку, а також

Дмитру Веденєєву за надані змістовні матеріали і їхні консультації. Також дякую всім науковцям і дослідникам, що брали участь в роботі одинадцяти круглих столів, проведених в Українському інституті національної пам'яті за тематикою Другої світової війни.

Окремо хочеться відзначити допомогу видавництва «Amber Books» (Лондон) за надані картографічні матеріали, використані у підготовці книги.

Щиро дякую моїм дорогим співробітникам – кандидатам історичних наук, що впорядковували матеріали: Людмилі Герасименко, Ростиславу Пилявцю, Вікторії Яременко, працівникам Українського інституту національної пам'яті Олександру Кучеруку, Ярославу Файзуліну, представнику Інституту в м. Чернігові Сергію Бутку та Ірині Каченюк за участь у роботі над виданням.

І нарешті, я дякую моїм шановним заступникам Олександру Іванківу та Владиславу Верстюку за постійну увагу і допомогу у виданні цієї праці.

Ігор ЮХНОВСЬКИЙ,
Голова Українського інституту національної пам'яті

РОЗДІЛ І
Україна напередодні та на початку Другої світової війни

1. Україна напередодні війни

Поразка українців у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. відсунула на майбутнє возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі. І якщо до Першої світової війни територію України було поділено між двома державами – Росією і Австро-Угорщиною, то в 20–30-ті роки вже між чотирма державами – СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Ці держави мали різний політичний і соціально-економічний устрій, що ще більше поглиблювало розкол. Зокрема, в СРСР панував тоталітарний більшовицький режим, Румунія була країною з конституційною монархією, устрій Чехословаччини був демократичним, Польщі – авторитарним. Стосовно економіки, то в СРСР вона була повністю одержавлена, а в Польщі, Чехословаччині, Румунії домінувало ринкове господарство і приватна власність. Таким чином, розкол між українським населенням Західної України і Наддніпрянщини поглибився.

Українські землі у складі СРСР. Усвідомлюючи потужність українського визвольного руху, більшовики змушені були погодитися на існування Української соціалістичної радянської республіки як формально незалежної держави, поєднаної із більшовицькою Росією союзним договором. З метою відновлення економіки та подальшого зміцнення своєї влади у національних республіках вони у 1920-х роках пішли на певні поступки, проголосивши політику «українізації» та НЕП (нову економічну політику). Період НЕПу (1921–1928) надав можливість відродити економіку, зруйновану війною і, насамперед, воєнним комунізмом. Українізація сприяла зростанню національної свідомості.

Але із кінця 1920-х років, з утвердженням влади Й.Сталіна, тоталітарний комуністичний режим повертається до насильницьких методів управління державою та економікою. Метою було створення промислової бази, модернізація й оснащення армії новітньою зброєю та технікою. Україна стала основним об'єктом сталінської «революції зверху», оскільки викликала особливе

занепокоєння Кремля. Потужну національну еліту, економічно незалежне і національно свідоме селянство Москва розглядала як реальну загрозу існуванню СРСР.

Комуністичний режим взяв курс на розмивання національної ідентичності та обмеження економічної самодостатності. З кінця 1920-х років у багатьох реґіонах України під прикриттям сфальсифікованих справ про нібито діючі підпільні організації проводять арешти представників української інтеліґенції. Вершиною цієї кампанії стали сфабриковані справи «Спілки визволення України» (1929–1930), «Українського національного центру» (1931–1932), «Української військової організації» (1933) та інші. У 1930 р. ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, більшість її священнослужителів було репресовано.

На селі проходить процес розкуркулення та суцільної колективізації. Значну частину «розкуркулених» депортують на північ Росії, на Урал та в Сибір. За даними Управління народногосподарського обліку УСРР до середини 30-х рр. за межі України вивезено близько 285 тис. сімей чисельністю майже 1 млн. осіб. Із 1929 р. розгортається масова колективізація. Знищується споконвічний устрій одноосібного господарства на селі. У селянина відбирають землю. До кінця 1932 р. було колективізовано близько 70 % господарств, понад 80 % посівних площ України.

Апогеєм нищення українського духу став геноцид українського народу – убивство голодом у Голодоморі 1932–1933 років. Прямі втрати від Голодомору становлять 3,9 млн. осіб, а непрямі – перевищують 10 млн. осіб.

Разом із вбивством голодом у 1933 р. почалася репресивна кампанія, спрямована на ліквідацію українізації. Впродовж року репресували понад 124 тис. осіб.

Нова масштабна хвиля терору розгорнулась у 1937–1938 роках і отримала назву «Великого терору». Репресії охопили всі категорії населення: представників партійного і державного апарату, військових, науковців, інтеліґенцію, робітників, селян. Протягом 1937 р. в Україні репресували понад 159 тис. осіб.

А всього упродовж 1929 – 1939 років в УРСР репресували понад 700 тис. осіб. Більшість із них отримали тривалі терміни ув'язнення у системі концентраційних таборів ГУЛАГу чи були фізично знищені. Так, лише у могилах Биківнянського лісу, на думку дослідників, поховано від 30 до 80 тисяч розстріляних більшовиками людей.

Соціальні експерименти неймовірних масштабів, які тривали в Радянській Україні у 1920–1930-х роках, перетворили її на дивний реґіон Європи – реґіон, у якому було знищене найініціативніше селянство, ліквідована або до смерті залякана інтеліґенція, страшенно зубожіле населення (поряд з яким вигідно виділялася заможна партійно-урядова номенклатура). Але, з іншого боку, тут існувала найпотужніша на континенті воєнна промисловість, найбільші колективні сільськогосподарські підприємства із найнижчою продуктивністю праці.

На зламі 1930-1940-х років життя в Радянській Україні було на неймовірно низькому рівні. І це при постійному нарощуванні виробництва важкої промисловості, зорієнтованої на військово-промисловий комплекс. Військова промисловість потребувала збільшення вироблення сталі, хімічних продуктів, розвитку технологій, наукових досліджень. У зв'язку зі згаданими процесами розвиток країни відбувався нерівномірно: значні досягнення у певних необхідних на той момент напрямках та повне відставання інших.

Жахливі соціально-побутові умови, низькі заробітні плати, «драконівські» дисциплінарні заходи стали ознакою повсякденного життя радянського українця. Нарешті, небачений терор утримував населення у покорі, змушував терпіти небачені знущання сталінського режиму. За підрахунками вчених, 8 млн. громадян СРСР (або 9 % усього населення) у 1939 р. перебувало в тюрмах, таборах і на спецпоселеннях, безкоштовно працюючи на радянську економіку. У 1940 р. через колосальну смертність в системі ГУЛАГу лишилося 6,6 млн. «державних рабів».

Що ближче світ підходив до війни, то сильніші репресивні заходи до власного населення впроваджував радянський уряд і більшовицька партія. 28 грудня 1938 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про зміцнення трудової дисципліни» було запроваджено трудові книжки, які фактично прикріпляли робітників до їхніх підприємств без права звільнення чи переходу на інше підприємство. Згідно з цією постановою 15-хвилинне запізнення на роботу каралося тримісячними виправними роботами (тобто робітник продовжував працювати на своєму заводі, але отримував лише 25–50% зарплати, всі інші зароблені кошти конфісковувала держава).

26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про запровадження восьмигодинного робочого дня і семиденного робочого тижня із остаточною забороною «самовіль-

ного» переходу робітників і службовців з одного місця роботи на інше. Запізнення і прогули за цим Указом мали каратися вже тюремним ув'язненням. У липні 1940 р. черговим указом заборонялося звільнятися з роботи комбайнерам і трактористам. З жовтня 1940 р. в Радянському Союзі було оголошено Указ про державні трудові резерви. Згідно з ним створювались залізничні, ремісничі й фабрично-заводські школи. Передбачалося, що в цих школах навчатимуться і безкоштовно працюватимуть у промисловості підлітки віком із 14 років. За втечу з такої школи юнака мали карати півторарічним тюремним ув'язненням.

З 1938 р. у промисловості Радянської України, як і всього СРСР, розгорнули так звані «оборонно-масові заходи»: на одних підприємствах готували кулеметників, на інших – саперів чи артилеристів тощо. Між підприємствами проводили «військові» змагання. На весну 1939 р. у Товаристві сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (ТСО авіахім) у межах УРСР налічувалося понад 2 млн. членів

Такі заходи мали на меті подальшу мілітаризацію країни. Сталінське керівництво розраховувало, що в разі війни воно перетворить трактористів на танкістів, сталеварів – на кулеметників, шахтарів – на артилеристів, мобілізує робітників до армії, а на їхнє місце поставить молодих юнаків. Однак цим самим населення було буквально загнане у безвихідь і, колосально потерпаючи від посилення дисциплінарних заходів, лише зовні зберігало ознаки лояльності до режиму.

Напередодні Другої світової війни відбулося чергове загострення стосунків між радянською владою і селом, яке сучасні вчені характеризують як «другу хвилю колективізації». Незважаючи на те, що до 1937 р. в Радянській Україні було колективізовано 96,1 % селянських господарств і усуспільнено 99,7 % орної землі, селяни примудрялися на мізерних присадибних ділянках, а також на необроблених колгоспом пустирях розвивати підсобні господарства. Хоча селянські городи мали невеличку площу – від 25 до 70 соток – на них у 1937 р. вирощували 52 % загального врожаю картоплі і овочів. Подібний «лібералізм» не міг бути схвалений у Москві, тому влітку-восени 1939 р. в усьому СРСР розпочалася кампанія «відрізання надлишків землі» від селянських підсобних господарств. Присадибні ділянки селян скоротилися на 25%.

Іншим ударом по селах стала остаточна ліквідація в 1939 р. хуторів. Більшовики вважали хутори «ідеальним місцем для ворожої диверсійної роботи», бо на хуторах влада не контролює

пересування громадян, хто до кого приходить, про що розмовляє тощо. Тому влітку 1939 р. почалося переселення селян із хуторів до сіл або виселення їх на схід СРСР. До кінця 1939 р. в УРСР було виселено 95 тис. 462 двори. Нове відбирання у селян землі, переселення і депортації викликали хвилю протестів, які виявлялися у підпалах колгоспного майна і навіть убивствах сільських активістів.

Із середини 1930-х рр. перед радянським керівництвом, окрім підготовки економіки до війни, постало ще одне завдання – психологічно підготувати суспільство до стратегії радянської зовнішньої політики й аґресивних воєн проти сусідів. З 1936 р., коли в СРСР було запроваджено нову Конституцію, в ній уже йшлося про те, що боротьба з «внутрішнім ворогом соціалізму» тісно пов'язана із боротьбою проти «зовнішніх ворогів». Ворогом Радянського Союзу вважався весь «імперіалістичний світ», а не лише фашистські чи мілітаристські держави. У 1938 р. Сталін публічно заявив про те, що основною загрозою для СРСР є його «капіталістичне оточення», яке вождь бажав замінити на соціалістичне.

Повсюдно, починаючи від дитячих садочків до вишів і військових організацій, проводили ідеологічну роботу. Потужна ідеологічна машина «гартувала» виховані на ідеях комунізму кадри піонерії, комсомолу, членів ВКП (б) та їх прихильників.

Таким чином, українське радянське суспільство вступало у Другу світову війну у вкрай важкому і неоднозначному морально-психологічному стані. Згодом, після нападу Німеччини на СРСР, це все вилилося у нелояльність українського населення до більшовицької влади і стало однією з причин швидкого просування німців на схід.

Українські землі у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. У міжвоєнний період західноукраїнські землі перебували у складі трьох держав: Галичина, Волинь, Полісся та Холмщина – у складі Польщі, Закарпаття – Чехословаччини, Буковина – Румунії. Тут становище українців відрізнялося від життя людей у Радянській Україні.

Соціально-економічне становище цих територій у складі вищезазначених держав було дещо відмінне, але мало й багато спільного. Це були переважно аграрні реґіони. Близько 80 % населення західноукраїнських земель займалися сільським господарством. Проведені на початку 20-х років урядами зазначених країн аграрні реформи принципово не змінили аграрних

відносин у цих реґіонах. Селяни землі не отримали. Ситуація погіршувалася тим, що польський, румунський та чеський уряди активно переселяли своїх громадян на західноукраїнські землі. Впродовж 20-х років лише польський уряд виділив на західноукраїнських землях понад 600 тис. га для майже 77 тис. своїх переселенців. Це були військові цивільні поселення. Аналогічну політику проводили румунський і чеський уряди. На Буковині виділили 5 тис. га для румунських, а в Закарпатті – 19 тис. га для чеських колоністів.

У промисловості ситуація теж була досить складною. Уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини відводили західноукраїнським реґіонам роль споживача готової продукції, яку виробляли в центральних районах, і постачальника сировини та дешевої робочої сили. Незважаючи на це, українські підприємці досить успішно конкурували в багатьох галузях промисловості і торгівлі, розширювали вплив на банківсько-кредитну систему. За міжвоєнний період у кілька разів зросли капітали національних об'єднань «Народна торгівля», «Маслосоюз», «Центробанк» та інші. Все більше українців ставали власниками фабрик, заводів, житлових будинків.

Загалом, Україна, яка в міжвоєнний період знаходилась у складі СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини, не мала можливості створити основи цивілізованої національної економіки. Розвивалися здебільшого сировинно-видобувні галузі: кам'яновугільна, залізорудна, металургійна, хімічна. Правителі Польщі, Румунії, Чехословаччини свідомо гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель, перетворюючи їх на аграрний придаток до власних промислових центрів. Хоча й будувалися нові фабрики і заводи, проте майже всі вони переробляли сільськогосподарську продукцію. Захищаючи себе від національного та соціального гноблення, місцеве населення, долаючи неймовірні труднощі, організувало десятки кооперацій – торговельних, молочарських, фінансово-кредитних, страхових, споживчо-закупівельних та ін. Кількість кооперативів швидко зростала. Якщо в Галичині у 1921 р. нараховувалося 580, то в 1939 р. – вже 4 тис. кооперативів, які об'єднували понад 700 тис. осіб. Найбільшого успіху домоглися промислові підприємства, які були тісно пов'язані з кооперативними організаціями.

Українці в Польщі складали дві окремі громади (Галичини і Волині). Понад 3 млн. українців Східної Галичини, що раніше входила до складу Австро-Угорщини, переважно належали до

греко-католицької церкви і були національно свідомими та відносно добре організованими. На території Волині організованих осередків українства налічувалось значно менше, ніж у Галичині.

Середня освіта існувала переважно для поляків. У 1931 році одна польська гімназія припадала на 116 тис. поляків, а одна українська — на 230 тис. українців. Зазнавали українці дискримінації й на рівні вищої освіти.

Ще гірша ситуація складалася для українців у Румунії. Уже в 1926–1927 навчальному році на Буковині не залишилося жодної української початкової школи – вони були зрумунізовані. Закон про народні школи вимагав, щоб громадяни «румунського походження», що «забули» свою рідну мову, віддавали дітей у державні або приватні школи, де викладання вели румунською мовою. Українців змушували змінювати прізвища на румунські.

Дещо інше становище склалось у Закарпатті. У всякому разі до закарпатців доля на цей раз була значно «прихильнішою», ніж, наприклад, до населення Буковини та Східної Галичини й Волині, загарбаних відповідно Румунією та Польщею. Чеський уряд у території, населені українцями, вкладав більше коштів, ніж вилучав. З 1919-го до 1939 року, наприклад, державні інвестиції на розвиток Закарпаття становили близько 1,6 млрд. крон. При підтримці урядових і громадських кіл Чехословаччини та за ініціативою визначних представників української еміґрації у 20–30-х рр. в республіці були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв: «Український вільний університет», «Українська господарська академія», «Український високий педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова», «Українська студія пластичного мистецтва», Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд та ін., в яких об'єдналися кращі сили української інтеліґенції, що своєю творчою працею збагатили українську та світову науку й культуру. Більше того, в міжвоєнні роки Прага, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, стала центром українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 року залишалася найзначнішим осередком української еміґрації в Європі.

Міжвоєнний період у Західній Україні позначений і напруженою політичною боротьбою. У ній брали участь різні верстви

населення. Політичні режими, що існували в Польщі, Чехословаччині, Румунії, допускали певну свободу політичної діяльності, тому політична боротьба найяскравіше виявлялася в діяльності партій. Найбільшою політичною партією на підконтрольних Польщі територіях Західної України було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – партія центристського спрямування, що орієнтувалася на здобуття Україною незалежності, не вдаючись при цьому до терористичних актів, а спрямовуючи зусилля на демократичний розвиток України. Свій вплив УНДО здійснювала у товариствах «Просвіта», «Рідна школа», «Союз Українок», «Сокіл», «Луч» та інші. Його представники обирались до польського Сейму (17 депутатів) й Сенату (3 депутати). Щоденні українські газети Польщі – «Діло» та «Новий час» видавалися УНДО.

Другою за впливом в Галичині була Радикальна партія, що прагнула поєднати принципи демократичного соціалізму з перспективою національного відродження України, її незалежного існування. Здобуття незалежності радикали вважали необхідною передумовою земельної та інших реформ.

Частина західноукраїнського суспільства схилялася до возз'єднання Західної України з Радянською Україною у складі СРСР. Їхні інтереси репрезентувала Компартія Західної України (КПЗУ), яка була складовою частиною Компартії Польщі. Введення в Радянській Україні НЕПу й українізація сприяли посиленню в Західній Україні прорадянських настроїв і зростання авторитету КПЗУ. Пізніше, коли почалися масова колективізація, голодомор, масові репресії, вплив КПЗУ швидко впав. Деякі члени цієї партії виступали проти антиукраїнських акцій сталінського керівництва. Це стало однією з причин розпуску КПЗУ. Існували також Українська соціал-демократична партія (УСДП) та Українська соціал-радикальна партія (УСРП). УСДП видавала часописи «Вперед», «Професійний вісник». У практичній діяльності вона нерідко блокувалася з УПДО й УСРП, співробітничала з Польською соціалістичною партією.

Спільною рисою становища українців у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини і Румунії було те, що кожна з цих держав дбала лише про свої власні інтереси, коли йшлося про відносини з українцями. Вони повністю ігнорували прагнення українців до самовизначення. Ні Польща, ні Румунія, ні Чехословаччина так і не надали українському населенню автономії, передбаченої міжнародно-правовими актами, за якими ці землі відійшли до

цих держав. Всюди відбувалася денаціоналізація місцевого населення, яке не допускали до сфери управління, обмежували вживання української мови, відбувалися гоніння на українську школу, культуру, віру. Всі три держави розглядали українські землі як сировинний придаток, проводили політику економічної експлуатації цих земель, а українців розглядали як дешеву робочу силу. В результаті перед початком величезних випробувань 1939–1945 рр. українці були роз'єднані і стали розмінною монетою у грі великих держав.

2. Від Мюнхенської змови до пакту Молотова – Рибентропа

Упродовж 1920-х рр. держави Європи намагалися створити досконалий повоєнний політичний устрій за допомогою двосторонніх угод, а також багатосторонніх переговорів у нещодавно заснованому міжнародному органі – Лізі Націй. Проте, у 1930-х рр. труднощі, спричинені світовою економічною депресією, призвели до остаточного провалу серйозних спроб мирно розв'язати проблеми Європи.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні і несправедливий Версальський мирний договір відсунули її до другорядних країн *(див. карти 1, 2)*. Договір заклав фундамент для післявоєнної системи мирного врегулювання і надовго закріпив суперечності між переможцями та переможеними. Головним завданням Німеччини, Угорщини і меншою мірою Італії стала ревізія повоєнних договорів, внаслідок чого незабаром відновилася характерна для XX століття система союзів, що базувалася на політиці сили.

За часів свого нового керівника – канцлера Адольфа Гітлера, який прийшов до влади у 1933 р., – Німеччина стала лідером тих держав у Європі (Італії, Угорщини, Болгарії), які виступили за перегляд нового територіального стану. А. Гітлер обіцяв збудувати нову Німецьку імперію (Третій Райх) – спадкоємицю Священної Римської та Гогенцолернівської імперій, яка існуватиме не одне тисячоліття. Німеччина почала переозброюватися і А. Гітлер спрямував свою увагу на Францію. Він денонсував ті статті Версальського договору, які стосувалися роззброєння (1935), й увів війська (1936) у Рейнську зону між Німеччиною та Францією, що мала залишатися демілітаризованою. А. Гітлер також знайшов нових союзників в особі фашистського лідера Італії Беніто Муссоліні, разом з яким створив так звану Вісь «Рим-Берлін»

(1936), та керівника Іспанії генерала Франциско Франко, якому допоміг перемогти республіканців у громадянській війні (1936–1939). Поза межами Європи Німеччина підписала союз із Японією, спрямований проти Радянського Союзу (1936).

Головним у планах А. Гітлера щодо нової Німеччини була територіальна експансія, яка мала на меті забезпечити німецький народ «життєвим простором». Курс на німецьку експансію був висловлений у гаслі «Heim ins Reich», яке фактично вимагало об'єднання всіх етнічних німців на одній території.

Мюнхенський пакт. Спершу А. Гітлер вирушив на німецькомовну Австрію, яку він приєднав у березні 1938 р. (*див. карту 3*). Цей акт був цілковитим порушенням Версальського договору, проте він не мав би шансів на реалізацію без співпраці з пронацистським елементами у самій Австрії. Наступний виступ А. Гітлер спрямував проти Чехословаччини, де вздовж кордону за переписом 1930 р. мешкало 3,2 млн. судетських німців. Уряд демократичної Чехословаччини опирався будь-яким зазіханням на свою територію. Чехословаччина мала союзників в особі Британії і Франції, які з 1919 р. вважали цю державу буфером проти німецької експансії на Схід. Радянський Союз також був союзником Чехословаччини, що передбачалося взаємним оборонним пактом між ним та Францією. Знаючи це, А. Гітлер переконав британського і французького лідерів приєднатися до нього та його італійського союзника Б. Муссоліні й обговорити чехословацьку кризу в Мюнхені, куди вони з'їхалися 28–29 вересня 1938 р.

Результатом став Мюнхенський пакт, підписаний 30 вересня 1938 р., за яким Франція і Британія погодилися з вимогами А. Гітлера приєднати населені німцями судетські землі чехословацьких західних провінцій Богемії та Моравії-Сілезії. «Рештки» Чехословаччини було перетворено у федеративну республіку.

28–30 вересня 1938 р. під час Мюнхенської конференції було вирішено долю Судетської області, а вже 21 жовтня А. Гітлер ухвалив рішення щодо остаточного розгрому «залишкової Чехії» – Чехословаччина мала зникнути з політичної карти світу. Одразу після Мюнхена свої територіальні претензії до пошматованої країни висунули Угорщина й Польща. 10 жовтня празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох державотворчих суб'єктів – Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі.

За «нового ладу» на міжнародній арені Німеччина, чиїми союзниками були Італія та Іспанія, ставала дедалі привабливі-

шою для Угорщини, Болгарії, Румунії, кожна з яких схилялася до територіальних ревізій. З іншого боку, Німеччині протистояли Франція, Британія та їхні союзники у Східній Європі – Польща, Чехословаччина, Югославія, які, сподіваючись утримати якомога довше статус-кво, проводили «замирення» аґресора.

Пакт Молотова – Рибентропа. Розправившись із залишками Чехословаччини в середині березня 1939 р., німецький фюрер уже 3 квітня 1939 р. віддав наказ про підготовку нападу на Польщу, а 11 квітня підписав план війни з Польщею (план «Вайс»). Здавалося, що Німеччина з березня 1939 р. знайшла порозуміння з Радянським Союзом, однак між майбутніми партнерами залишалася певна недовіра, що підігрівалася діями обох сторін. Причиною цієї недовіри стала активізація англійської та французької дипломатії.

Дізнавшись про плани Німеччини розгромити Польщу (найбільшого й наймогутнішого союзника Британії та Франції на Сході Європи), французи і британці звернулися до Кремля із пропозицією розпочати переговори щодо можливого підписання договору про двосторонню взаємодопомогу.

Переговори між Москвою та західними демократіями у серпні 1939 р. відверто насторожували Берлін. Готуючи напад на Польщу, Гітлеру потрібно було заручитися гарантіями про невтручання СРСР у німецько-польський конфлікт, тому що він розумів, що якщо СРСР приєднається до Англії і Франції в опорі агресії, то польських земель йому не бачити.

У зв'язку з цим, щоб зблизитися з Й. Сталіним, А. Гітлер пообіцяв йому всіляке сприяння у реалізації територіальних домагань до прибалтійських країн, Польщі та Фінляндії, а також у сфері торговельно-економічних відносин. З 16 серпня 1939 р. між представниками німецького та радянського закордонних відомств розпочалися інтенсивні переговори. 19 серпня представники Німеччини та СРСР підписали надзвичайно широкий економічний договір. Того ж дня В. Молотов передав до Берліна проект пакту про ненапад між двома країнами. Угода про ненапад гарантувала А. Гітлеру спокій на східних рубежах Німеччини і дозволяла, «не озираючись», воювати з Польщею, Францією та Британією.

23 серпня 1939 р. до Москви прибув Й. Рибентроп. Переговори завершилися підписанням пакту про ненапад, за яким у історіографії закріпилася назва «пакту Молотова – Рибентропа», а іноді його ще називають «пактом Сталіна – Гітлера». Цей до-

кумент мав найтрагічніші наслідки для народів Європи і світу. Саме ця угода стала тим механізмом, який «відчинив двері» для нової світової війни.

Термін дії угоди був визначений десятьма роками із автоматичним продовженням на п'ять років у разі, якщо жодна зі сторін його завчасно не денонсує. Обидві держави зобов'язувалися утримуватися від будь-яких насильницьких дій у розв'язанні двосторонніх конфліктів, висловлювали готовність не підтримувати третіх держав у разі нападу на якусь із договірних сторін. Договором передбачалися консультації обох країн з питань, що становитимуть взаємний інтерес. Також угода забороняла брати участь у міжнародних блоках та союзах, спрямованих проти когось із учасників пакту. Будь-які суперечки чи непорозуміння мали вирішуватися шляхом мирних переговорів і взаємних погоджень.

Разом із договором було укладено таємний додатковий протокол. Документ передбачав розмежування сфер впливу сторін у Східній та Центральній Європі, грубо порушуючи суверенітет і територіальну цілісність цілої низки незалежних держав. Радянська сфера впливу охоплювала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію та східну частину польської держави (на схід від річок Нарев, Вісла, Сян). На радянському боці, окрім українських і білоруських етнічних земель, опинилися Люблінське та частина Варшавського воєводств, заселених головним чином поляками.

Після підписання угоди обидва диктатори залишилися вдоволеними. Пакт розв'язав руки Гітлеру і зробив Сталіна не лише співучасником, а й ініціатором виникнення Другої світової війни. Німецький канцлер розраховував на швидкий розгром західних демократій і повернення німецьких дивізій на Схід для здобуття «життєвого простору», а більшовицький лідер бажав затяжної війни на Заході із подальшою радянізацією Європи. Адже Й. Сталін ніколи не відмовлявся від ідеї світової революції і поширення радянського тоталітарного режиму спочатку на Європу, а потім і на всю планету. Як показав розвиток подій, обидва прорахувалися у своїх планах.

Йосип Сталін
(справжнє прізвище – Джугашвілі)
Генеральний секретар ЦК ВКП(б) (з 1922), Голова Ради Народних Комісарів СРСР (з 1941), Верховний головнокомандувач ЗС СРСР (з серпня 1941), Голова Державного Комітету оборони (1941-1945), Генералісимус Радянського Союзу (1945)

Адольф Гітлер
Головний ідеолог і політик німецького нацизму, лідер (фюрер) Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, Райхсканцлер Німеччини (з 1933), Голова держави (фюрер) Третього Райху (з 1934), Верховний головнокомандувач ЗС Німеччини

Іоахім фон Рибентроп
Міністр закордонних справ Німеччини (1938-1945), радник Гітлера з питань зовнішньої політики, групенфюрер СС

Максим Литвинов
(справжнє ім'я – **Меєр-Генох Валлах**)
Народний комісар закордонних справ СРСР (1930–3.05.1939)

В'ячеслав Молотов
(справжнє прізвище – **Скрябін**)
Глава радянського уряду в 1930-1941, нарком і міністр закордонних справ СРСР (1939-1949, 1953-1956). Герой Соціалістичної Праці (1943)

Фридрих-Вернер фон дер Шуленбург
Посол Німеччини в СРСР (1934 – 1941).
Учасник заколоту проти Гітлера у 1944. Страчений.

3. «Українське питання» у політиці європейських держав. Карпатська Україна

Напередодні Другої світової війни саме «українська проблема» не раз ставала «козирем» у широкій дипломатичній та геополітичній грі, а головними «гравцями» на міжнародній арені стали Німеччина та СРСР.

Ще в березні 1933 р. на нараді керівників гітлерівської партії обговорювалося українське питання. Логіка ухвалених рішень полягала в наступному: використовуючи «українську проблему» тиснути на Польщу, Чехословаччину та Румунію задля перетворення їх на німецьких сателітів, на плацдарм для майбутнього наступу проти Радянського Союзу. Водночас розгорнути антирадянську пропаганду, постаючи в шатах «захисників» українців, використовуючи на свою користь пропагандистський потенціал українських еміграційних кіл.

А. Гітлер збирався посилити тиск на сусідню Польщу і змусити польську еліту піти на угоду з Німеччиною. Як він вважав, Польща мала зацікавитися спільною інтервенцією разом з Німеччиною та Британією за підтримки Франції, Італії та Японії проти СРСР. На думку німецького канцлера, після краху Радянського Союзу Польща могла б отримати території Білорусії, Правобережної України, вихід до Чорного моря, Литву з портом Мемель (Клайпеда), натомість поступитися Німеччині територіями Познаньщини, Данцигом і так званим «Польським коридором», а також промисловим реґіоном Верхньої Сілезії.

26 січня 1934 р. було підписано польсько-німецький договір про ненапад, фактично спрямований проти СРСР. Однак, польські владні кола вирішили утриматися від прямої підтримки Німеччини у її агресивних задумах і дотримуватися стосовно нацистів дружнього нейтралітету та політики мирного співіснування двох держав. «Українська проблема» на якийсь час зникла із дипломатичних угод.

Знову «українська проблема» потрапила до «порядку денного» німецької політики під час «Чехословацької кризи». Українські політичні угруповання, стимульовані напівофіційними заохоченнями з Берліна, активізували свою діяльність, спрямовану на здобуття автономії Карпатської України, передбаченої чехословацькою Конституцією.

Після підписання Мюнхенського договору складне міжнародне становище Чехословаччини і всезростаюча боротьба українського

населення за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати Карпатській Україні статус автономної республіки. 8 жовтня 1938 р. було утворено перший автономний уряд на чолі з А. Бродієм, а 10 жовтня празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох державотворчих суб'єктів – Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі. 22 листопада 1938 р. празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України.

Побоюючись отримати в особі Карпатської України непідконтрольний зародок української державності, свої протести проти автономізації краю заявляють у Будапешті, Варшаві, Бухаресті та Москві. В розпал «Чехословацької кризи» у серпні 1938 р. угорський регент М. Горті здійснив візит до Німеччини. Під час бесіди із А. Гітлером він прагнув заручитися його підтримкою у справі повернення під владу Угорщини Словаччини та Карпатської України. Угорській делегації повідомили, що підтримка угорським намірам буде надана лише у випадку, якщо Будапешт проводитиме політику, що відповідатиме планам і потребам Німеччини. Поява української автономії активізувала також угорське та польське зближення. У Берліні вважали за доцільне залишити Карпатську Україну незалежною державою або приєднати її до Словаччини, аби уникнути встановлення спільного польсько-угорського кордону. Німецькі дипломати та аналітики побоювалися, що поява польсько-угорського кордону призведе до створення між Варшавою та Будапештом антинімецького військового союзу із можливим приєднанням до нього інших держав.

26 жовтня 1938 р. А. Бродія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду і прем'єр-міністром Карпатської України обрано А. Волошина. Уряд А. Волошина активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову Української держави. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту, торгівлі, українізувалася система освіти, видавнича справа, державна адміністрація.

Динамічні державотворчі процеси, які розгорнулися в Карпатській Україні, стали каталізатором антипольських виступів на території Галичини та Волині. Варшавський уряд дедалі наполегливіше піднімав питання про ліквідацію української автономії в ЧСР. Однак захоплені ідеями можливого союзу з Німеччиною у війні проти СРСР за українські землі, польські лідери проґавили наближення катастрофи своєї власної держави. На зламі 1938–1939 рр. німецький канцлер дійшов висновку, що Німеччина сягнула піку

своєї мілітарної переваги над іншими державами Європи, а тому мусить використати сприятливий момент для початку війни.

Демонструючи свою всесильність у питаннях встановлення кордонів і долі народів, нацисти 2 листопада 1938 р. під час засідання так званого Віденського арбітражу частково задовольнили претензії Будапешта, передавши Угорщині південні реґіони Закарпаття із найбільшими містами Ужгородом, Мукачевим, Береговим і стратегічною залізницею. Столицю Карпатської України 10 листопада було перенесено до Хуста.

14 березня 1939 р. угорські війська з благословення А. Гітлера атакували українське Закарпаття. 15 березня Сойм Карпатської України ухвалив декларацію про незалежність. Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина, який призначив прем'єр-міністром нового уряду суверенної держави Ю. Ревая.

Після проголошення Незалежності Волошин відразу ж звернувся з телеграмою особисто до Адольфа Гітлера з проханням про визнання Карпатської України під охороною Райху та недопущення її захоплення Угорщиною. Відповідь із Берліна надійшла миттєво – регіон без опору має перейти до Угорщини. Президент Карпатської України А. Волошин відкинув німецький ультиматум. Для захисту державної незалежності і боротьби з угорськими формуваннями створювались збройні сили Карпатської України — Організацію Оборони «Карпатська Січ». Але після запеклих боїв збройні формування молодої Української держави були розгромлені, а сама вона через кілька днів перестала існувати. В цих боях загинуло понад 5 тис. українських патріотів. Героїчний спротив Української Карпатської Республіки був потоплений у крові угорськими гонведами. «Українську проблему» черговий раз принесли в жертву геополітичним інтересам більш могутніх європейських гравців.

Фактично, зі збройною боротьбою «Карпатської Січі», українці першими були втягнені у військові дії з країнами нацистського блоку, оскільки Німеччина «подарувала» Закарпаття як «аванс» за згоду Угорщини стати союзником Німеччини.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. унаочнило прагнення українського населення краю до свободи і відіграло велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Сьогодні ми маємо незалежну державу Україну, але можна з упевненістю сказати, що одним з її джерел стала Карпатська Україна 1938–1939 рр.

Андрій Бродій
Прем'єр-міністр
автономної Карпатської України
(8–26 жовтня 1938)

Августин Волошин
Прем'єр-міністр автономної
Карпатської України
(26 жовтня 1938 – 15 березня 1939)
Президент Карпатської України
(з 15 березня 1939)

Юліан Ревай
Прем'єр-міністр
і міністр закордонних справ
суверенної Карпатської України
(з 15 березня 1939)

Дмитро Климпуш
Головний командант Організації
народної оборони «Карпатська Січ»
(з 10 листопада 1938), керівник
збройних сил Карпатської України

4. Німецько-польська війна. Радянсько-польський збройний конфлікт

1 вересня 1939 р. Німеччина розпочала агресію проти Польщі (*див. карту 4*). Вермахт у складі 55 піхотних і 7 танкових дивізій (1,6 млн. осіб) о 4-й год. 45 хв. атакував сусідню державу. Польща мала у своєму розпорядженні 24 укомплектовані піхотні дивізії і 15 дивізій у стадії комплектування, 8 кавалерійських і одну бронетанкову дивізію (1 млн. жовнірів, з яких близько 112 тис. солдатів були українцями).

Паралельно з німецьким нападом до мобілізації взявся і СРСР. На початок світової війни 1 вересня 1939 року Червона Армія налічувала 1,9 млн. бійців, але внаслідок реалізації завчасно спланованих заходів радянського керівництва відчувалося різке збільшення її особового складу. 3 вересня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємне рішення про продовження на місяць строку служби червоноармійців і молодших командирів, внаслідок чого у Червоній Армії затрималося 310 тис. осіб, які мали звільнятися в запас. 7 вересня 1939 р., прикриваючись початком великих навчальних зборів, із запасу до лав Червоної Армії було мобілізовано 2,6 млн. резервістів із семи військових округів (у тому числі і з двох, розташованих на території України – Київського особливого та Харківського військових округів). У вересні, окрім набору резервістів, розпочали плановий осінній призов новобранців. 11 вересня 1939 р. було утворено Український та Білоруський фронти, які розгорнули для війни проти Польщі.

А. Гітлер очікував якнайшвидшої радянської агресії, яка продемонструвала б світові, що в нього є могутній союзник на Сході й остаточно закрила Кремлю шляхи для угоди з британцями та французами. На зустрічі з послом Німеччини в СРСР Шуленбургом Молотов визнав, що Москва готова розпочати війну, але не може знайти належного приводу для вторгнення в Польщу.

Невдовзі Молотов вигадав "вишуканий" привід для агресії. Нарком закордонних справ СРСР запропонував Берліну продовжувати наступ на території, заселені українцями і білорусами, щоб Москва могла заявити про те, що її вторгнення в Польщу пов'язане із прагненням захистити українців і білорусів від гітлерівців.

14 вересня 1939 р. нарком оборони СРСР Климент Ворошилов підписав директиву № 16634, в якій наказував 17 вересня 1939 р. о 5-й год. ранку двом великим угрупованням Червоної Армії перетнути польський кордон.

На зламі вересня-жовтня 1939 р. чисельність радянських військ у Польщі нараховувала 2 млн. 421 тис. 300 осіб, об'єднаних у 60 стрілецьких і 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад.

О 5-й годині ранку (за московським часом) 17 вересня 1939 р. розпочалася радянська інтервенція. Після катастрофічних поразок у Західній та Центральній Польщі верховне командування польських збройних сил ухвалило рішення укріпитися на останньому рубежі оборони вздовж річок Дністер і Стрий на так званому "румунському плацдармі".

На момент вторгнення радянських військ їм протистояло загалом приблизно 370 тис. польських жовнірів, з яких близько 60 тис. уже вступили у боротьбу на німецькому фронті, а решта були прикордонниками, резервістами або залишками із розбитих німцями польських частин.

До кінця дня 17 вересня Червона Армія просунулася на 70–80 км від колишнього кордону, зайнявши населені пункти Збараж, Чортків, Здолбунів, Дубно, Тернопіль, Рівне. Звістка про радянське вторгнення перекреслила плани поляків оборонятися за Дністром і Стриєм. Зорієнтувавшись у ситуації і з'ясувавши, що Червона армія наступає не як противник, а як союзник німців, головнокомандувач польських військ маршал Е. Ридз-Смігли видав наказ усім польським частинам, не вступаючи в бій з більшовиками, пробиратися до румунського й угорського кордону для виходу за кордон і продовження боротьби у Франції. Близько 22 години 17 вересня радянська танкова колона форсувала Дністер і підійшла на відстань 20 кілометрів від Коломиї. Через годину керівництво польської держави, головне командування польської армії та 30 тис. солдатів і офіцерів перетнули румунський кордон. Згодом ще 40 тис. жовнірів перейшли в Угорщину, а 12 тис. пробилися до Литви та Латвії.

До 28 вересня 1939 р. війська Червоної Армії зайняли територію, яка згідно з таємним протоколом пакту Молотова – Рибентропа відходила до радянської сфери інтересів. Червона Армія зайняла територію в 195 тис. кв. км із населенням майже 13 млн. осіб (понад 5 млн. українців, 3 млн. білорусів, близько 3,5 млн. поляків, понад 1 млн. євреїв, сотні тисяч німців, чехів, литовців та представни-

ків інших національностей)*. До УРСР було приєднано 88 тис. кв. км. із населенням 8 млн. осіб. Червона Армія полонила близько 200 тис. польських військовослужбовців, з яких 15 тис. пізніше були розстріляні у Катині, Харкові та Мідному. Загальні втрати поляків у ході радянсько-польської війни нараховували 3,5 тис. осіб убитими і 20 тис. пораненими. Червона Армія втратила 996 загиблими та 2383 пораненими і пропалими безвісти.

22 вересня 1939 р. на честь «радянсько-німецького братства по зброї» у Бресті відбувся радянсько-німецький військовий парад. Його приймали: від Червоної Армії – комбриг Семен Кривошеїн, а від німецького Вермахту – генерал Гайнц Ґудеріан. Подібні спільні паради відбулися також у Гродно, Ковелі та Пінську.

28 вересня 1939 р. у Москві підписали новий договір про Дружбу і кордон між Німеччиною та СРСР. 4 жовтня у додатковому протоколі до угоди було вреґульовано нову лінію кордону на колишній території польської держави. Сталін відмовився від частини Варшавського та Люблінського воєводства. В обмін на ці землі нацисти віддали до радянської сфери впливу Литовську Республіку. До середини жовтня 1939 р. частини Червоної Армії відійшли до лінії нового кордону, який залишив поза межами УРСР, крім польських, ще українські етнічні території Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини із 600 тисячами українців і стародавніми українськими містами Перемишлем, Ярославом, Сяноком, Холмом, Грубешовим тощо.

Таким чином, Сталін, здійснивши похід на Польщу, розв'язав спільно з Гітлером Другу світову війну, незважаючи на те, що перед усім світом СРСР заявляв про свій нейтралітет і миролюбство.

---

* Німеччина зайняла 190 тис. кв. км із 22 млн. населення.

Едвард Ридз-Смігли
Головнокомандувач польських військ у війні з Німеччиною, Маршал Польщі

Климент Ворошилов
Нарком оборони СРСР (20.06.1934 – 7.05.1940), член Політбюро ЦК ВКП(б), заступник Голови Раднаркому, під час війни – член Державного Комітету Оборони, Маршал Радянського Союзу

Семен Кривошеїн
Командир 29-ї легкотанкової бригади, комбриг (у 1939). Приймав спільний німецько-радянський парад у Бресті. У подальшому – генерал-лейтенант танкових військ, Герой Радянського Союзу

Гайнц Ґудеріан
Генерал танкових військ, командир XIX моторизованого корпусу вермахту (з 26 серпня 1939). Приймав спільний німецько-радянський парад у Бресті

5. «Радянізація» Західної України

Після зайняття радянськими військами західноукраїнських земель з метою легалізації радянської влади в Західній Україні було вирішено провести «вибори» до так званих Народних Зборів Західної України. Впродовж 22–23 жовтня 1939 р. під контролем радянських військових властей, із залученням близько 50 тис. пропагандистів і агітаторів, проводились вибори до Народних зборів. Громадянам запропонували єдиний список «комуністів і безпартійних», за який начебто віддали свої голоси 90,4 % виборців із 92,8 %, що взяли участь у голосуванні.

Достовірність офіційних підсумків цього «народного волевиявлення» викликає великі сумніви. Дані, що збереглися по окремих округах і дільницях, вказують на те, що у голосуванні могло взяти участь близько 50–55 % населення Західної України, а підтримка офіційного списку депутатів коливалася в межах 15–20 %.

Відповідно до розробленого в Москві сценарію, Народні Збори Західної України проводили свої засідання 26–28 жовтня 1939 р. у приміщені Великого міського театру Львова. Делегати зборів одностайно ухвалили декларацію про встановлення радянської влади на Західній Україні і про возз'єднання з УРСР, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію земель поміщиків, монастирів і заможних державних урядовців.

Для завершення процесу легітимізації приєднання нових земель 31 жовтня 1939 р. у Москві скликали позачергову сесію Верховної Ради СРСР. 1 листопада 1939 р. після недовгого обговорення декларації Народних Зборів Західної України було ухвалено закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Виконуючи новоприйнятий закон від 1 листопада 1939 р., Верховна Рада УРСР 14 листопада одностайно ухвалила закон УРСР про прийняття до складу УРСР Західної України. Після цього Народні Збори Західної України припинили своє існування.

Швидке юридичне оформлення нового політичного статусу західноукраїнського регіону відкрило перед Кремлем двері для проведення чергового соціального експерименту – форсованого запровадження у вчора ще «буржуазних» землях законів і порядків, які формувалися на решті території СРСР впродовж майже двох десятиліть.

Найперше за радянським зразком було уніфіковано суспільно-політичне життя. Всі політичні партії або громадські організації

ліквідували шляхом «саморозпуску»*, була встановлена однопартійна політична система з монополією компартії на державну владу. Існуючі профспілкові організації замінювали єдиною офіційною радянською профспілкою. Каральні органи мали колосальні повноваження, практично не обмежені дією конституції чи законів.

4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про ліквідацію на території Західної України старого адміністративно-територіального устрою і створення шести нових областей – Волинської, Рівненської, Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської. Воєводства ліквідували, замість повітів і волостей у січні 1940 створювались райони (загальною кількістю 202), 14 міст перевели в обласне підпорядкування, замість ґмінних управ створювали сільські ради. Головні владні важелі традиційно зосередилися в руках обкомів, міськкомів та райкомів компартії, склад яких був затверджений ЦК КП(б)У 27 листопада 1939 р. Загалом, до червня 1941 р. кількість членів ВКП(б) на Західній Україні зросла з нуля до 37 тис. осіб, більшість з яких прибули зі Сходу. Величезною проблемою для становлення нової влади стала низька компетентність осіб, присланих на роботу до західноукраїнських областей. За переписом 1939 р. вищу освіту мали лише 6,7 % адміністративних кадрів СРСР, 56 % керівників не мали навіть середньої освіти.

Важливим чинником у встановленні нового ладу було формування системи каральних органів. Упродовж листопада-грудня 1939 р. цілком сформували обласні управління НКВС, а на початку 1940 р. були створені міські і районні відділи, містечкові відділення і дільниці НКВС, оперативних і керівних співробітників яких присилали зі східних областей УРСР або інших радянських республік. Для «покращення» роботи органів у західноукраїнських областях додатково створили 19 загальних в'язниць.

Формування місцевої радянської адміністрації, партійних структур і каральних органів дозволили приступити до чергових кроків, спрямованих на уніфікацію життя західноукраїнських областей із життям Радянської України. Важливим питанням була «українізація», а точніше «деполонізація» регіону. Для проведення «українізації» залучалися привезені з Центральної та Східної України «перевірені» кадри, які здійснювали зовнішню «українізацію», наповнюючи її радянським, а не українським внутрішнім змістом. З одного боку, почали виходити сотні україномовних газет і книжок, однак, з іншого – це були типові радянські газети і книги, надруковані українською мовою. Радянська влада відкрила в

---

* Серед українських політичних організацій «вижила» в умовах радянізації тільки нелегальна, підпільна ОУН, котра, як і за польських часів, продовжувала діяти конспіративними методами.

регіоні 6 тис. 900 шкіл, з яких 6 тис. мали статус україномовних, але навчальний процес у цих школах був просякнутий радянською пропаґандою, антирелігійною боротьбою, вихвалянням «партії Леніна-Сталіна» та «великої російської культури» (з 3 січня 1940 р. всі школи регіону перевели на загальносоюзний стандарт із обов'язковим посиленим вивченням російської мови).

Формально «українізували» Львівський університет імені Яна Казимира і надали йому нове ім'я – Івана Франка. Однак більшість професорів залишилися польськомовними, а викладачі, прислані зі Сходу їм на заміну, частіше викладали російською, а не українською мовою. Пріоритетну роль в університеті почали відводити кафедрам марксизму-ленінізму, розпочалося примусове вивчення студентами історії ВКП(б), матеріалістичної філософії тощо.

Паралельно із «українізацією» радянська влада розпочала соціально-економічні перетворення в західноукраїнському регіоні. Насамперед, здійснювалась спроба розв'язання проблеми аграрного перенаселення, яка була традиційно гострою для Західної України. У великих землевласників, а також у польських осадників і колоністів було конфіскували 2,7 млн. га орної землі. Однак, до рук селян передали лише 1,1 млн. га, а 1,6 млн. га землі використали для створення перших радгоспів і колгоспів в західноукраїнських областях (одразу їх було створено 180). Протягом першого року існування радянської влади в регіоні вступ до колективних сільськогосподарських підприємств вважався справою добровільною, але з листопада-грудня 1940 р. на селян почав здійснюватися адміністративний тиск з метою змусити їх записатися до колгоспів. Якщо до осені 1940 р. в Західній Україні налічувалось близько 200 колгоспів і радгоспів, то в червні 1941 р. – 1 тис. 359 колгоспів, 63 радгоспи і 174 МТС.

3 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України та Західної Білорусії». Шляхом організації зборів робітників, що проводилися під контролем відповідних партійних структур, відібрали у власників понад 2,5 тис. промислових підприємств. Новими керівниками підприємств призначали робітників. Класовий підхід при виборі керівництва призвів до того, що більшість націоналізованих підприємств із рентабельних перетворилися на дотаційні.

Намагаючись розв'язати проблему безробіття в промисловості, радянська влада розгорнула широку аґітаційну кампанію із закликом до робітників їхати працювати в інші регіони СРСР, особливо на Донбас. Через те, що добровольців виявилося небагато, працювати на Схід почали вивозити примусово. Вивозили здебільшого робітників-поляків. До середини червня 1941 р. із західних областей УРСР тільки на Донбас відправили 20 тис. польських робітників.

На радянський лад було перебудовано торгівлю та кооперацію. Майно кооперативних установ націоналізували. Об'єднання сільської споживчої кооперації включили в систему Укоопспілки, яка підпорядковувалася Центросоюзові – верховному органу радянської кооперації. Кустарно-промислові кооперативи перевели у підпорядкування «Укркоопромради».

Чи не найважливішою складовою радянізації Західної України та інтеґрації її з іншими частинами СРСР стали масові репресії, розгорнуті відомством Л. Берії в регіоні. Виконуючи вказівку наркома, співробітники НКВС уже з вересня-жовтня 1939 р. розпочали масові репресії.

Тікаючи від переслідування з боку радянської влади, впродовж вересня-жовтня 1939 р. на територію сусідніх держав перебралося 120 тис. поляків. Від 20 до 30 тис. українців – активістів патріотичних організацій перейшло на територію Польщі, зайняту німецькими військами. До грудня 1939 р. органи НКВС арештували на території Західної України 10 тис. 200 осіб – колишніх офіцерів армії та поліції, землевласників, власників сільськогосподарських угідь, інтелігентів, священиків, селян.

Свого піку репресії досягли з кінця 1939 р., коли 5 грудня 1939 р. було ухвалене рішення ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР про виселення родин польських осадників із території Західної України та Західної Білорусії. Депортації проходили трьома хвилями – наприкінці грудня 1939 р., в січні та лютому 1940 р. За ці три місяці до Сибіру, Архангельської, Пермської, Вологодської, Ярославської областей, Комі АРСР, Казахстану та Середньої Азії із території Західних областей УРСР вивезли 550 тис. осіб, головним чином польських осадників і колоністів, а також тисячі заможних українських селян, лісників української та польської національностей.

У квітні 1940 р. розпочалася депортація біженців із німецької зони окупації (до СРСР втікали здебільшого євреї). До кінця року вглиб СРСР із Західної України вивезли понад 83 тис. біженців.

З липня 1940 до червня 1941 р. з території Західної України проводили депортацію сімей арештованих і «ворогів народу», яка охопила близько 300 тис. осіб, здебільшого українців і поляків. Загалом, за неповні два роки хазяйнування радянської влади на території Західної України з регіону вивезли понад 900 тис. осіб, з яких понад 200 тис. українців, 600 тис. поляків і більше 80 тис. євреїв-утікачів із Центральної Польщі. Понад 10 % усього населення західноукраїнського регіону було безжально депортовано і приречено на смерть або страждання далеко від рідних домівок.

Так виглядала кривава крапка, поставлена на фініші першого панування радянської влади в Західній Україні.

6. Радянсько-фінська війна 1939–1940 рр. Українці у «Зимовій війні»

Відносно легка анексія половини колишньої польської держави підштовхувала радянське керівництво на більш рішучі дії в реалізації таємного протоколу, підписаного з нацистами 23 серпня 1939 р. 3 жовтня 1939 р. радянська дипломатія посилила свій тиск на Фінляндію, вимагаючи від невеликої нейтральної країни стратегічні території — півострови Ханко та Рибачий, а також Карельський перешийок в обмін на вдвічі більші території, переважно болотистої місцевості у центрально-західній Карелії. Свої територіальні вимоги Радянський Союз обґрунтовував необхідністю «перенести» кордон подалі від Ленінграда.

Отримавши від свого берлінського союзника карт-бланш на аґресію проти Фінляндії, Сталін зробив ставку на силове розв'язання проблеми перенесення фінського кордону. У жовтні 1939 р. відбувається швидке посилення Ленінградського військового округу, до з'єднань якого призивають резервістів, а також поповнюють особовий склад округу військовими частинами, перекинутими з інших військових округів, у тому числі з Київського особливого та Одеського. Зважаючи на нарощення військової присутності СРСР на своїх рубежах, Фінляндія запропонувала Радянському Союзу провести переговори з питань його територіальних претензій. 12 жовтня 1939 р. такі перемови розпочалися в Москві, однак вони проходили безрезультатно і були перервані без досягнення будь-якої домовленості.

Формальним приводом до початку війни став обстріл 26 листопада 1939 р. начебто з території Фінляндії російського прикордонного села Майніла. Обстріл відбувся о 15-й год. 45 хв., внаслідок чого загинуло троє рядових прикордонників і молодший командир, дев'ять військовослужбовців отримали поранення. Радянська сторона звинуватила в обстрілі фінів і запропонувала відвести фінські війська на 25 км (тобто покинути всі укріплені райони на кордоні). Фіни відкинули радянський ультиматум і вказали на те, що обстріл відбувався з відстані 1,5 – 2 км з південно-східного напрямку, тобто з радянського боку. Фінська сторона запропонувала скликати міжнародну експертну комісію під патронатом Ліги Націй для з'ясування обставин інциденту. Фіни навіть погодилися відвести війська від кордону на віддаль, яка буде визначена під час переговорів і стане обов'язковою для армій обох держав. Проте радянський уряд відкинув усі прохання про порозуміння, а відтак оголосив, що розцінює обстріл як вияв агресії з боку фінської армії.

30 листопада 1939 р. війська Ленінградського військового округу за підтримки Балтійського і Північного флотів розпочали наступ на широкому фронті від Баренцового моря до Фінської затоки (*див. карту 5*). Проти країни з трьома мільйонами населення СРСР сконцентрував півмільйонну армію, півтори тисячі танків, майже 1600 гармат і 1200 літаків. У перший день війни радянська авіація розбомбила 20 фінських міст, внаслідок чого загинуло і було поранено декілька тисяч мирних мешканців нейтральної держави.

Намагаючись прикрити свою агресію риторикою про «допомогу» фінському народові, який виступив проти «буржуазного уряду в Гельсінкі», у прикордонному місті Терійокі 1 грудня 1939 р. було створено маріонетковий уряд Фінської демократичної республіки на чолі з діячем Комінтерну О. Куусіненом. 2 грудня 1939 р. Кремль уклав з цим урядом угоду про дружбу та взаємодопомогу, оголосивши на весь світ, що не веде війни з фінським народом, а лише допомагає фінському «народному уряду» у війні з «фінською буржуазією».

Однак опір фінського народу агресорам виявився напрочуд рішучим. Фіни на чолі з К. Маннергеймом відмобілізували 10 піхотних дивізій, 4 піхотні й 1 кавалерійську бригаду, 31 окремий піхотний батальйон, довівши чисельність своєї армії майже до 300 тис. осіб. Незважаючи на відсутність належного технічного оснащення (у фінській армії було тільки 768 гармат, 26 танків, 114 літаків і 14 кораблів), фіни, користуючись складним для наступу рельєфом місцевості і добре підготованими оборонними рубежами (так звана «Лінія Маннергейма»), зуміли зупинити радянський «бліцкриг».

Примітивна тактика атаки «в лоб» завдавала Червоній Армії болючих втрат і не дозволяла ефективно просуватися вперед.

Упродовж першого місяця боїв Червона Армія втратила майже 70 тис. солдатів і командирів (понад 11 тис. убитими, 6 тис. пропалими безвісті, майже 36 тис. пораненими, 18 тис. обмороженими). Протягом січня 1940 р. Червона Армія на фінському фронті кардинально збільшується, її чисельність доводиться до 1 млн. 300 тис. осіб. 24 січня 1940 р. за спинами червоноармійців створюють спеціальні загороджувальні загони військ НКВС, які без попередження знищують усіх відступаючих.

Показовою була доля 44-ї Київської Червонопрапорної стрілецької дивізії, що входила до складу 9-ї армії під командуванням комкора В. Чуйкова. Фінським військам вдалося розчленувати 44-ту дивізію на шість частин. На лісових галявинах і дорогах скупчилася техніка і особовий склад дивізії. Лижні загони фінських автоматників, швидко з'являючись на флангах і в тилу оточених частин дивізії, обстрілювали їх шквальним автоматним вогнем, не

даючи шансів на виживання. Комкор В. Чуйков двічі ставив питання перед начальником Головного політуправління Червоної Армії Л. Мехлісом, який перебував у штабі 9-ї армії, про відведення 44-ї дивізії на схід. Однак двічі отримував категоричну відмову – оточеним частинам заборонили вириватися з пастки. Про складність становища дивізії В. Чуйков доповідав також наркому оборони К. Ворошилову. Але нарком так само відмовився дати згоду на відведення військ з оточення. На свій страх і ризик командування дивізії розпочало прорив з оточення, залишивши фінам всю важку техніку. Під час прориву загинуло 1,5 тис. осіб, 2,2 тис. пропали безвісти. З оточення вийшло лише трохи більше двох тисяч червоноармійців і командирів.

Але на командування дивізії очікувала не подяка за порятунок залишків особового складу, а військово-польовий суд. Командира дивізії комбрига О. Виноградова, начальника штабу полковника О. Волкова, начальника політвідділу полкового комісара І. Пахоменка було розстріляно перед строєм солдатів дивізії, яких вони вивели з оточення. Згодом арештували і розстріляли командирів частин і підрозділів дивізії, які вирвалися з оточення.

7-ма Чернігівська стрілецька та 44-та Київська стрілецька дивізії майже повністю полягли у снігах Фінляндії, по чверті особового складу втратили інші дивізії, сформовані в Київському, Харківському та Одеському військових округах. Загалом, у фінській війні загинуло щонайменше 22 тис. вихідців з України, десятки тисяч залишилися інвалідами.

Промовистим свідченням ставлення радянського командування до власних солдатів і командирів було ставлення до загиблих і полонених. Відступаючи з території Фінляндії, радянська сторона не забрала тіла полеглих воїнів, і вони на весну згнили в лісах або потонули в болотах. Всіх 5 175 полонених червоноармійців і 293 полонені командири, які повернулися з Фінляндії до СРСР, відправили до радянських таборів, 232 командирів згодом розстріляли.

Після кривавих боїв до кінця лютого 1940 р. Червоній Армії вдалося прорвати оборонні рубежі фінів і змусити їх підписати мирну угоду з територіальними поступками СРСР. Однак ціна скромної «перемоги» у цій локальній війні, яку пізніше – у 1943 р. поет Олександр Твардовський назвав «незнаменитою», була приголомшуючою – понад 430 тис. осіб (126 875 – убитими та померлими від ран, 264 908 – пораненими і обмороженими, 39 369 – пропалими безвісти). Фіни втратили 21 396 осіб убитими, 1 434 – пропалими безвісти і 43 557 – пораненими, віддавши важливі території, але відстоявши незалежність своєї країни.

Карл Густав Маннергейм
Маршал, Голова Ради оборони Фінляндії (з 1931), Верховний головнокомандувач армії Фінляндії (з 30.11.1939).
У подальшому – Президент Фінляндії (4.08.1944 – 11.03.1946)

Отто Куусінен
Секретар Виконкому Комінтерну. Призначений Головою маріонеткового уряду «Фінляндської демократичної республіки», від імені якої 2 грудня 1939 р. підписав «Договір про взаємодопомогу і дружбу з СРСР»

Василь Чуйков
Під час радянсько-фінської війни командувач 9-ю армією РСЧА.
У подальшому – командувач 62-ю армією, що особливо відзначилась у Сталінградській битві.
Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу

Лев Мехліс
Заступник наркома оборони СРСР, начальник Головного політуправління Червоної Армії (1937-1940, 1941-1942), армійський комісар 1 рангу.
У подальшому – генерал-полковник (1944)

7. Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини

Після кривавої фінської війни радянське керівництво зосередило увагу на посиленні своїх позицій у Прибалтиці і Причорномор'ї. Влітку 1940 р. було анексовано три Балтійські республіки, а також Бессарабію і Північну Буковину. Приєднання до СРСР Бессарабії обумовлювалось відповідними угодами, укладеними з гітлерівською Німеччиною 23 серпня 1939 р., а питання Буковини виникло пізніше з ініціативи Кремля.

Входження в СРСР Литви, Латвії та Естонії радянська пропаґанда зображувала як «добровільне» волевиявлення їх народів, а приєднання Бессарабії й Буковини як «добровільну» поступку Румунії, яка повернула СРСР незаконно приєднані до неї території Росії по закінченні Першої світової війни.

Проблема Бессарабії впродовж усього міжвоєнного періоду отруювала взаємовідносини між СРСР і Румунським королівством. Радянський Союз не визнавав приєднання Бессарабії до сусідньої держави і наполягав на передачі під його владу колишніх царських земель. Слід відзначити, що де-юре приєднання Бессарабії до Румунії не визнавали також і Західні держави. Але офіційний Бухарест стояв на позиції: «ми нічого нікому не винні; ми нічого нікому не віддамо».

Усвідомлюючи наростання загрози з боку північно-східного сусіда, румунський уряд починає на зламі 1939–1940 рр. збільшувати чисельність своєї армії, доводячи її з 800 тис. до 1,2 млн. солдатів і офіцерів. Розгортається будівництво оборонних споруд на кордоні з СРСР. Однак усі ці заходи виявились запізнілими, надто млявими і страждали на хронічне недофінансування. Румунія була однією із найбідніших держав тогочасної Європи, а тому не могла утримувати власну армію в належному стані.

Маючи запевнення з боку Німеччини про її незацікавленість територією Бессарабії, Москва з весни 1940 р. «розкручує» дипломатичну кризу навколо спірного регіону. 29 березня 1940 р. В. Молотов, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, наголосив, що у Радянського Союзу немає договору про ненапад з Румунією через невирішення проблеми Бессарабії. Фактично, В. Молотов дав зрозуміти світовій громадськості, що Кремль готовий вирішити питання Бессарабії на свою користь у будь-який час.

На початку квітня 1940 р. радянські спецслужби неодноразово здійснювали провокативні обстріли власних прикордонних застав, що дозволило 9 квітня радянському Наркомату закордонних справ

висловити претензії румунам у зв'язку з «фактами» обстрілу радянської території. Не бажаючи віддавати свої території без бою, Коронна Рада Румунії 19 квітня 1940 р. ухвалила рішення про відмову від добровільної передачі Бессарабії до складу СРСР і звернулася до Німеччини з проханням про поглиблення військової співпраці між двома країнами. Однак лише 28 травня 1940 р. Берлін погодився на укладення угоди з Бухарестом про масштабну економічну співпрацю, наголошуючи водночас, що проблема Бессарабії Німеччину не цікавить.

Радянське керівництво вирішило розширити свої територіальні претензії до Румунії, вийшовши за межі угоди Молотова – Рибентропа. Німеччина підтримала радянські прагнення на захоплення Бессарабії, однак не погодилася на передачу території Буковини.

Вперта позиція Німеччини щодо Буковини змусила Кремль дещо вгамувати свої апетити і вже 26 червня 1940 р. заявити, що СРСР претендує лише на Північну Буковину з містом Чернівці. Радянський нарком закордонних справ рекомендував Німеччині переконати румунів у необхідності мирної передачі вказаних територій до складу СРСР і в разі відмови погрожував застосувати силу. В. Молотов також наголосив на тому, що в майбутньому СРСР сподівається на підтримку Німеччини у справі передачі Радянському Союзові також і Південної Буковини.

Поряд із дипломатичними маневрами Радянський Союз здійснював підготовку до вторгнення на територію Румунії. Офіційна радянська пропаґанда твердила про необхідність «перенести» кордон від Одеси (він проходив за 40 км від міста) та про життєву потребу виходу Радянського Союзу до гирла Дунаю. Йшлося про визволення Бессарабії з-під влади «румунських бояр» та «з-під ярма румунських капіталістів і поміщиків», «визволення єдинокровних братів українців, росіян і молдаван». Хоча, слід зауважити, що теза про «єдинокровних братів» була найбільш хиткою. Українці домінували лише в північній частині Буковини і в сільській місцевості деяких повітів Південної Буковини.

26 червня 1940 р. В. Молотов вручив румунському послу в Москві Г. Давидеску ноту ультимативного характеру з вимогою передачі Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, «населення якої у своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови та національного складу», а також «відшкодування тих величезних збитків, що їх було завдано Радянському Союзу та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії в Бессарабії». Отримавши ноту, румунське керівництво оголосило мобілізацію і водночас спіш-

но зондувало дипломатичними каналами позиції Німеччини, Італії, Греції, Туреччини та Югославії. Однак, не знайшовши потрібної підтримки і намагаючись уникнути тяжких наслідків, зокрема, воєнних дій, Румунія була вимушена погодитися з умовами евакуації, зазначеними у радянській ноті.

Увечері 26 червня 1940 р. Г. Давидеску передав В. Молотову відповідь радянському уряду, у якій Бухарест погодився здійснити «евакуацію» своїх військ та установ за лінію нового можливого розмежування. «Евакуація» мала розпочатися о 14 год. 28 червня і тривати до 14 год. 3 липня 1940 р.

До 3 липня 1940 р. радянські війська зайняли рубежі на новому радянсько-румунському кордоні.

3 липня о 14-й год. новий кордон між СРСР і Румунією було закрито. Всі, хто не встиг евакуюватися, втрачали таку можливість. Румунські військові, які не встигли перетнути р. Прут, вважалися військовополоненими. 7,4 тис. військовиків румунської армії опинилися в таборах для військовополонених, створених у Снятині, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Рибниці, Тирасполі, Овідіополі.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила рішення про включення Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР. Територія СРСР зросла на 50 тис. 762 кв. км., а кількість населення збільшилася на 3 млн. 776 тис. осіб.

Таким чином, сталінсько-гітлерівські домовленості, зокрема і пакт про ненапад, який усіляко вихваляла радянська пропаґанда як прояв мудрої політики Й. Сталіна та керованої ним більшовицької партії, не тільки не відвів війну від СРСР, а, навпаки, відразу після його підписання залучив країну до неї. Насправді Й. Сталіну пакт про ненапад з Німеччиною був потрібний на деякий час не для зміцнення обороноздатності СРСР в умовах агресивного миру, а для того, щоб, по-перше, підштовхнути її на воєнне протистояння з Англією і Францією, а по-друге, щоб підготувати Червону армію до походу в Західну Європу під прапором «визволення» її народів від німецько-фашистського поневолення, причому тоді, коли західні країни добре зав'язнуть у війні. Справжня ж мета такого «визвольного походу» полягала в тому, щоб замінити фашистський тоталітарний режим радянським.

РОЗДІЛ II
Україна у війні між Німеччиною та СРСР

8. Переддень зіткнення агресорів. Співвідношення сил сторін

Обидві державні системи – і нацистська Німеччина, і комуністичний СРСР – виходячи зі своїх ідеологій, перебували у стані перманентної війни чи підготовки до неї. Для Німеччини метою війни було завоювання життєвого простору для німецької раси як найвищої, для Радянського Союзу головна мета полягала у поширенні диктатури пролетаріату на країни світу під зверхністю Москви.

Впродовж першого року союзницьких взаємин між Німеччиною і СРСР, започаткованих пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р., СРСР разом із Третім Райхом брав участь у спільній війні проти Польщі, радянське керівництво обмінювалося зі своїми берлінськими колегами вітальними телеграмами з приводу переможних воєн над сусідами, радянська преса і пропаґанда виправдовувала всі агресивні дії гітлерівців і обливала брудом «англо-американських паліїв війни». Радянський Союз надав німецькій армії вигідні військово-морські бази на території Кольського півострова, з якого Вермахтом у березні 1940 р. була атакована Норвегія. Але з моменту швидкої окупації Франції німецькими військами (*див. карту 6*) (на що Й. Сталін не розраховував, сподіваючись на довгу виснажливу війну на Заході, що створило б сприятливі умови для радянського наступу) і приєднання до СРСР Північної Буковини (що суперечило домовленостям від 23 серпня 1939 р. й серйозно стривожило А. Гітлера) між двома могутніми державами почалися дипломатичні суперечки, які переросли в недовіру один до одного. І хоча радянська сировина та продовольство продовжували надходити до Німеччини в обумовленому обсязі, обидві країни починають вивчати можливість майбутнього силового розв'язання суперечностей.

Розгромивши Францію, А. Гітлер уже 16 липня 1940 р. віддав наказ про підготовку операції проти Британії «Морський лев» (директива № 16).

Гітлер припускав, що з Англією не доведеться воювати, а вдасться домовитися шляхом переговорів про майбутню співпрацю або нейтралітет. Лідера нацистів турбувала позиція Радянського Со-

юзу у майбутній німецько-англійській війні. У нього з'явилися сумніви щодо дружності СРСР у світлі поведінки Кремля під час анексії Бессарабії і Буковини. Відмова Радянського Союзу зректися земель Буковини і бажання Сталіна перетворити Балкани на власну сферу впливу непокоїли Німеччину, яка отримувала з Румунії нафту, а з інших балканських країн – продовольство та сировину. Через п'ять днів після початку розробки операції проти Британії – 21 липня 1940 р. А. Гітлер віддав наказ головнокомандувачу сухопутними військами вермахту В. Браухічу продумати план можливої війни на Сході з метою, при потребі, захистити румунську нафту від радянської експансії. Проробляючи плани можливого розвитку подій у війні з СРСР, німецькі генерали дійшли висновку, що для східної кампанії потрібно задіяти увесь Вермахт. А. Гітлер опинився перед дилемою – продовжувати свій похід на Захід, маючи ненадійного союзника на Сході, або почати війну проти СРСР, одночасно перебуваючи в стані війни з Британією. За будь-яких умов Німеччина опинялася в стані війни на два фронти. Вихід був лише один – домовитися або з британцями, або з Кремлем про нейтралітет.

Британське керівництво у 1940 р. було налаштоване войовничо. Радянський посланець у Лондоні І. Майський у своїх донесеннях до Москви підкреслював, що британці продовжуватимуть війну проти Німеччини за будь-якого розвитку подій. Спроби залучити СРСР до тіснішого союзу з Німеччиною також провалилися – намагання німецьких дипломатів домовитися наштовхувалися на наполегливі вимоги Кремля передати у сферу інтересів СРСР усі Балкани та чорноморські протоки. Знаючи про бажання Й. Сталіна отримати «вільні руки» на Балканах, британці також ув'язалися в дипломатичну гру, запропонувавши влітку 1940 р. своє посередництво у питанні передачі під радянський вплив балканських держав і чорноморських проток. Однак Й. Сталін розумів, що відкрите співробітництво з Британією автоматично призведе до конфлікту СРСР з Німеччиною та до дострокового припинення війни на Заході. Лідер СРСР боявся, що в його конфлікті з Гітлером західні демократії можуть залишитися нейтральними. Тому британські пропозиції не були прийняті.

Одночасно А. Гітлер вирішив продемонструвати свою зацікавленість у балканських проблемах. Ішлося про захист стратегічних економічних інтересів у Румунії, але ця держава мала затяжні територіальні суперечки із прихильними до Німеччини Угорщиною та Болгарією. 30 серпня 1940 р. Німеччина та Італія стали арбітрами у румунсько-угорській територіальній суперечці, домоглися

від румунського уряду передачі Угорщині частини країни (північної Трансільванії). 15 вересня 1940 р. румуни, під тиском з Берліна і Рима, передали Болгарії південну частину Добруджі. Румунське королівство за три місяці втратило третину своїх земель і населення. Це викликало сильне невдоволення всередині країни, яке змусило короля Кароля II зректися престолу на користь сина Міхая та привело до влади кабінет генерала Й. Антонеску. Новий уряд беззастережно став на бік Німеччини, запросив на територію країни німецькі війська для захисту румунських нафтових родовищ і реорганізації румунської армії. Німці та італійці офіційно виступили ґарантами нових кордонів «зменшеної» Румунії. Це означало, що СРСР уже не міг розраховувати на посилення свого впливу в цій країні чи отримання від Румунії південної частини Буковини, не вступивши у конфлікт з Берліном і Римом. Окрім того, Румунія була для СРСР «воротами» на Балкани. Перехід Румунії у німецьку сферу інтересів клав край радянським претензіям на те, щоб відігравати провідну роль у політиці балканських держав.

Невдоволення Радянського Союзу німецькою активністю в районі Балкан чудово розуміли в Берліні. Тому гітлерівські дипломати зробили останню спробу домовитися з СРСР про подальше мирне співжиття. 13 жовтня 1940 р. Й. Рибентроп звернувся до радянського керівництва з офіційним листом із запрошенням В. Молотову відвідати столицю Третього Райху. В листі Радянський Союз запрошували приєднатися до пакту, укладеного між Німеччиною, Італією та Японією, і провести переговори про поділ сфер впливу у світовому масштабі. 12 листопада 1940 р. до Берліна прибула радянська делегація на чолі з В.Молотовим. Переговори, під час яких відбулися дві бесіди В. Молотова з І. Рибентропом і розмова В. Молотова з А. Гітлером, тривали два дні і не дали жодній із сторін сподіваного результату. Німецька сторона намагалася схилити сталінських дипломатів до підписання окремої угоди з країнами Потрійного пакту про розподіл сфер інтересів у світі і скерувати експансивну енергію СРСР в напрямку Індійського океану. Молотов наполягав на балканському векторі інтересів Кремля, розуміючи, що рух в напрямку Індії викличе конфлікт із Британською імперією. Крім вимоги передачі всього балканського регіону у сферу впливу СРСР, В. Молотов наполягав на утворенні радянських військово-морських баз на території Туреччини, які контролювали б чорноморські протоки, а також на вільному пересуванні радянських військових кораблів через балтійські протоки Великий Бельт, Малий Бельт, Зонд, Каттеґат і Скаґеррак. Німецькі дипломати і військові

фахівці розуміли, що поступки Сталіну відріжуть Німеччину від балканської нафти і продовольства, а також позбавлять Райх домінування на Балтиці. Тому про жодний компроміс між Берліном і Москвою домовитися не вдалося. Європа була надто маленькою для задоволення експансіоністських прагнень двох диктаторів.

Безрезультатні переговори в Берліні підштовхнули Й. Сталіна до активізації контактів з Лондоном. Через посла Майського радянське керівництво намагалося з'ясувати, що отримає СРСР у випадку, якщо не залишиться нейтральним у війні Британії та Німеччини і виступить на боці англійців. А. Гітлер же після невдалого спілкування з В. Молотовим став переконаним прихильником війни на Сході, яку слід було розпочати і швидко завершити ще до початку висадки на Британські острови.

18 грудня 1940 р. канцлер Німеччини підписав директиву № 21, відому як план «Барбаросса». Третій Райх розпочав зосередження військ на своїх східних рубежах для нападу на СРСР. Первісно планувалося завдати удару 15 травня 1941 р., щоб завершити воєнну кампанію на Сході ще влітку до початку сезону осінніх дощів, які перетворили б радянські ґрунтові дороги у багнюку. Згодом дата вторгнення була перенесена на 20 травня 1941 р.

Кремлівське керівництво було детально інформоване про розробку Німеччиною планів нападу на СРСР. Сучасні дослідники припускають, що вже наприкінці грудня 1940 – на початку січня 1941 р. радянській розвідці вдалося поінформувати політбюро про головні положення плану «Барбаросса», проте Сталін і його оточення були схильні розглядати отриманий план «Барбаросса» як грубу фальшивку, поява якої мала спровокувати Радянський Союз на підготовку війни проти Німеччини та передчасний зрив домовленостей із Берліном.

Сталін мав свої власні міркування щодо майбутньої ролі СРСР у світовій війні, сподіваючись на виснаження воюючих західноєвропейських держав. Нейтралітет мав завершитися тріумфальним походом Червоної Армії-визволительки в Європу на «допомогу» поневоленим А. Гітлером народам і встановленням комуністичної форми правління в Центральній та Західній Європі. Впевненість у тому, що «Барбаросса» є спеціально підкиненою дезінформацією зросла в травні 1941 р. Напередодні 20 травня 1941 р. британські урядові кола повідомили радянське посольство в Лондоні про те, що територія СРСР буде атакована німецькими військами протягом найближчої доби. Цю інформацію негайно передали до Москви. Однак, 20 травня 1941 р. на рубежах СРСР усе було спокійно, на-

томість о 8-й год. ранку того ж дня німці атакували британські війська на острові Крит. Цей збіг остаточно переконав Сталіна в тому, що дані про напад Німеччини на СРСР є британською дезінформацією, спрямованою на провокування конфлікту між Німеччиною та СРСР для відтягнення німецьких сил від Британії. Радянський диктатор висміяв британців, наголосивши на тому, що їм слід було б подбати про власну безпеку, а не захоплюватися піклуванням про безпеку Радянського Союзу. Насправді ж балканська кампанія Вермахту лише відтягнула строки реалізації плану «Барбаросса», але не змінила принципового рішення Гітлера найближчим часом розпочати східну кампанію. Спершу дата нападу на СРСР була перенесена на 15 червня, а згодом відтермінована ще на тиждень – до 22 червня 1941 р.

Гітлер був абсолютно впевнений, що Вермахт впорається з Червоною Армією до осені 1941 р. Маючи лише приблизні дані про Червону Армію, німецькі штабісти надто оптимістично оцінювали перспективи майбутньої війни, вважаючи, що Німеччина зможе наявними ресурсами перемогти Радянський Союз. Уже на початку травня 1941 р. німецька армія зосередила в прикордонних з СРСР районах 120 дивізій. Радянська розвідка неодноразово доносила про підготовку Німеччиною нападу на 22 червня 1941 р., однак Й. Сталін уперто відмовлявся вірити, вважаючи всі повідомлення британськими провокаціями.

Необхідно зазначити, що невір'я Сталіна та його оточення у можливий напад Німеччини зовсім не є свідченням того, що СРСР збирався дотримуватися послідовно нейтральної позиції. Радянський лідер прагнув завдати удару по німецьких військах після початку бойових дій Німеччини проти Великої Британії.

Одразу після виступу Й. Сталіна 5 травня 1941 р. в Генеральному штабі Червоної Армії було розроблено план удару по німецьких військах. В. Молотов згадував, що у травні 1941 р. Генеральний штаб запропонував завдати превентивного удару. Ці плани були викладені в спеціальному проекті директиви командування, який отримав назву «Міркування про план стратегічного розгортання сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» (від 15 травня 1941 р.). Цей військовий документ був підготовлений оперативним управлінням Генерального штабу РСЧА (текст написав власноруч тодішній заступник начальника згаданого управління О. Василевський і дещо відредагував М. Ватутін – перший заступник начальника Генерального штабу) та поданий на розгляд і затвердження начальнику Генштабу Г. Жукову і наркому оборони С. Тимошенку.

Документ не був підписаний. В. Молотов у спогадах припускав, що небажання Й. Сталіна давати «добро» на підписання документа було пов'язане з несподіваним перельотом у Британію заступника Гітлера Рудольфа Гесса. 10 травня 1941 р. Р. Гесс катапультувався над територією Шотландії і, як припускали в СРСР, привіз із собою мирні пропозиції від А. Гітлера для британців.

Після 20 травня 1941 р., коли німецькі війська атакували британців на Криті, Й. Сталін був переконаний у тому, що в Лондоні відкинули мирні пропозиції Р. Гесса, а А. Гітлер найближчим часом здійснить вторгнення на Британські острови й не відважиться в 1941 р. напасти на СРСР, бо для цього пропущений найвдаліший за погодними умовами період року. Московському диктатору здавалося, що події розгортаються за його сценарієм.

Разом з тим, за вказівкою вищого політичного керівництва СРСР здійснювалась концентрація військ і сил біля західних кордонів. До кордону з Німеччиною та Румунією передислоковували додаткові війська Червоної Армії, розгортали польові аеродроми, госпітальну базу, перевозили стратегічні запаси, внутрішні війська для охорони тилу і конвоювання військовополонених, формували штаби, доставляли тисячі топографічних карт Польщі, Німеччини, Румунії, у військах розповсюджували німецько-російські розмовники. Але при цьому зосереджені сили абсолютно не готувалися до оборони рубежів країни.

Й. Сталін заборонив своїм воєначальникам здійснювати будь-які дії, спрямовані на підготовку оборони, і взагалі на неприховані дії, які б могли викликати занепокоєння Німеччини. Війська мали концентруватися в лісах, маскуватися від повітряної розвідки противника і готуватися до наступальних операцій, наказ на які, ймовірно, мав надійти після нападу Німеччини на Британію.

Однак лідер нацистської Німеччини інакше оцінював ситуацію. Він вважав, що СРСР є тим чинником, на який Британія розраховує у війні проти Німеччини, а тому до вторгнення на Британські острови вирішив назавжди нейтралізувати непередбачуваного східного сусіда.

Співвідношення сил сторін. Співвідношення сил воюючих сторін було не на користь Німеччини. Радянський Союз на кінець 1930-х рр. уже був найбільш мілітаризованою державою світу. До 1941 р. Збройні сили СРСР були багатократно збільшені завдяки введенню з 1 вересня 1939 р. загального військового обов'язку. Витрати на армію у 1941 р. зросли до 43 % від видаткової частини бюджету. Особовий склад збільшився з 1 млн. 943 тис. у 1939 р. до 5 млн. 710 тис. у червні 1941 р.

Вермахт на середину 1941 р. випереджав Червону Армію лише за чисельністю особового складу (8 млн. 300 тис. проти 5 млн. 700 тис.), але поступався всіма технічними засобами. Слід зазначити, що Німеччина на червень 1941 р. уже провела мобілізацію, а СРСР не здійснював мобілізаційних заходів, розпочавши їх тільки з моменту нападу, тобто, потенціал збільшення особового складу був колосальним (лише з території України тільки впродовж першого року війни було мобілізовано майже 3 млн. 200 тис. осіб). Також слід підкреслити, що німецькі Збройні сили на середину 1941 р. не мали у своєму розпорядженні жодного важкого танка (в СРСР було 636 важких танків КВ) і мали менше нових середніх танків (439 танків Т-IV проти 1225 радянських танків Т-34) тощо.

Співвідношення сил сторін за кількістю особового складу військ безпосередньо у прикордонних районах у червні 1941 р. виглядало таким чином: Радянським Союзом у прикордонних округах було зосереджено 170 дивізій, особовий склад яких налічував 3 488 тис. осіб*, Вермахт мав на рубежах з СРСР 153 дивізії з особовим складом 4 050 тис. солдатів і офіцерів**, союзники Німеччини сконцентрували 37 дивізій з чисельністю особового складу 745 тис. осіб***.

Протиборчі сторони не мали паритету. За підрахунками фахівців на 22 червня ЗС Німеччини і союзників мали певну перевагу в особовому складі (співвідношення 1,3:1), проте суттєво поступалися

---

* 2 млн. 718 тисяч – у сухопутних військах, 401 тисяч – у військово-повітряних силах, 153 тис. – у військах НКВС, 216 тисяч – у військово-морському флоті. Слід пам'ятати, що вказані війська належали до так званий "першого стратегічного ешелону" Червоної Армії. В той же час на схід від Дніпра розгортався "другий стратегічний ешелон". До 22 червня 1941 р. з військ "другого стратегічного ешелону" в західні регіони СРСР встигли передислокувати додатково 10 стрілецьких, 4 танкові, 2 механізовані дивізії, які посилили радянське угруповання на кордонах майже на 202 тис. бійців, 2746 гармат, 1763 танки. (Див.: Мельтюхов В. В. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941.- М.: Вече, 2000.- С. 478.)

** 3 млн. 300 тисяч – у сухопутних військах і військах Ваффен СС, 650 тисяч – у військово-повітряних силах, близько 100 тисяч – у військово-морському флоті. (Див.: Там само- С. 476.)

*** Найсильнішими союзниками Німеччини на червень 1941 р. були фінські та румунські Збройні сили. Фіни виділили для вторгнення в СРСР 17,5 дивізій чисельністю особового складу 340 тисяч 600 осіб, 2047 гармат і мінометів, 307 літаків, 86 танків. Румуни також виділили для нападу 17,5 дивізій чисельністю особового складу 358 тисяч 100 осіб, 3255 гармат і мінометів, 423 літаки, 60 танків. З липня 1941 р. до німецьких військ приєдналися угорські війська, організовані у так звану "Карпатську групу", чисельністю 44,5 тис. бійців при 200 гарматах, 100 літаках і 160 танках. До кінця 1941 р. на східний фронт своїх військовослужбовців направила Італія (62 тис. чоловік, 925 гармат, 83 літаки, 61 танк), Словаччина (42 тис. 500 осіб, 246 гармат, 51 літак, 35 танків), Хорватія (1 тисячу 600 осіб, 56 літаків). (Див.: Там само.- С. 477.)

ЗС СРСР у технічній оснащеності. Так, по артилерії – 59 787 радянських гармат і мінометів проти 42 601 у противника (співвідношення 1,3:1 на користь Червоної Армії). У танкових військах на боці Червоної Армії була перевага більше, ніж у три рази – 12 379 радянським танкам протистояли 3 266 німецьких танків і танкеток та 402 танки їхніх союзників (за іншими даними, за загальною кількістю танків і штурмових гармат, враховуючи і ті, що потребували ремонту, – 15 687 проти 4 171; відповідно співвідношення сил 3,8:1). Переконлива перевага була на боці Червоної Армії і в авіації – 10 743 проти 4 846 (співвідношення – 2,2:1).

Війська противників були зосереджені в таких угрупованнях: Червона Армія концентрувалася в Литві (для можливого наступу на територію Східної Прусії), на Білостоцькому та Львівському «балконах» (для ймовірного наступу відповідно в напрямку Варшава – Берлін та Краків – Прага) та в Бессарабії (для ймовірного наступу на Балкано-Дунайський реґіон).

Німецькі війська зосереджувалися в трьох угрупованнях: група армій «Північ» була сконцентрована у Східній Прусії та Північно-Східній Польщі для наступу на Прибалтику до Ленінграда (на з'єднання з фінськими військами), група армій «Центр» (найпотужніша) була зосереджена в центральній частині Польщі для наступу на Москву через Мінськ і Смоленськ, група армій «Південь» концентрувалася на південь від Любліна для наступу на територію України з виходом до Волги та Кавказу. Проти радянського угрупування в Бессарабії було зосереджено румунські війська, посилені 11-ю німецькою армією.

Найбільшою проблемою для німецького командування була колосальна технічна перевага Червоної Армії над Вермахтом, особливо в танкових військах. Основною ударною силою радянських військ згідно з тодішньою радянською воєнною наукою мали бути механізовані корпуси (МК), які складалися з двох танкових дивізій, моторизованої дивізії, окремого мотоциклетного полку, батальйону зв'язку, інженерного батальйону, корпусної авіаескадрильї тощо.

Всі ударні танкові сили Червоної Армії були сконцентровані в районах Білостоцького і Львівського виступів (вигинів радянського кордону на захід на 120–170 км, які «врізалися» глибоко в німецьку окупаційну зону Польщі). Якби Червона Армія готувалася до оборони на власній території, то танкові сили слід було розташувати у «впадинах», щоб вони не опинилися в оточенні з перших годин війни. Однак радянське верховне командування визнавало ли-

ше наступальну тактику – війну на чужій території, і тому сконцентрувало танкові війська у районах, стратегічно невигідних для оборони, але придатних для стрімкого наступу на захід.

У другій половині 1940 – на початку 1941 р., виходячи з наявності переваги у танках, артилерії і авіації, головне командування Червоної Армії активно розробляло плани війни на Заході. Сьогодні історикам відома низка документів, у яких містяться плани можливої війни з німцями: Доповідна записка наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної Армії в ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіну і В.М. Молотову «Про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на Заході і Сході» за 16 серпня 1940 р.; документ із такою ж назвою за 18 вересня 1940 р.; Доповідна записка наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної Армії в ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіну і В.М. Молотову «Про стратегічне розгортання Збройних сил СРСР на 1941 р.» від 5 жовтня 1940 р.; «Записка начальника штабу Київського Особливого Військового Округу згідно з рішеннями ради Південно-Західного фронту про план розгортання на 1940 р.» за грудень 1940 р.; Директива наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної Армії командувачу військами Західного Особливого Військового Округу на розробку плану оперативного розгортання військ округу за квітень 1941 р.; вже згадувані «Міркування про план стратегічного розгортання Збройних сил СРСР на випадок війни з Німеччиною і її союзниками» від 15 травня 1941 р. Усі згадані документи містять плани наступальних дій, в жодному з них не йдеться про стратегічну оборону на своїй території. Бойові дії на власній території не розглядалися навіть як один із можливих сценаріїв розвитку подій.

Завершити концентрацію радянських військ у районах зосередження, вказаних в оперативних планах, передбачалося з 1 червня до 10 липня 1941 р. Це означало, що після 10 липня 1941 р. Й. Сталін планував розпочати реалізацію своїх планів наступальної війни.

Німецьке командування, усвідомлюючи, що війська Вермахту, зосереджені в Польщі, можуть стати легкою здобиччю для Червоної Армії в разі її наступу, зіграло на випередження.

Семен Тимошенко
Нарком оборони СРСР (травень 1940 – липень 1941), Маршал Радянського Союзу (1940). Під час війни – заступник наркома оборони (до вересня 1941), командувач Західним фронтом (липень – вересень 1941), Головнокомандувач військами Південно-Західного напрямку (вересень 1941 – червень 1942), командувач фронтами, представник Ставки ВГК. Двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965)

Георгій Жуков
З липня 1940 – командувач Київського ОВО, генерал армії. Начальник Генерального штабу РСЧА (лютий – липень 1941). У подальшому – член Ставки Верх. Головнокомандування, 1-й заступник Наркома оборони СРСР (з липня 1941), заступник Верховного Головнокомандувача (з серпня 1942), командувач ряду фронтів. Маршал Радянського Союзу (1943), Міністр оборони СРСР (1955 – 1957), чотириразовий Герой Радянського Союзу

Олександр Василевський
З весни 1940 – заступник начальника оперативного управління Генштабу, комдив. Заступник начальника ГШ – нач. опер. управління (із серпня 1941), начальник ГШ РСЧА (1942–1945). Маршал Радянського Союзу (1943), Міністр ЗС СРСР і Військовий міністр (1950–1953), двічі Герой Радянського Союзу

Йон Віктор Антонеску
Маршал, прем'єр-міністр і кондукетор (фюрер) Румунії (1940 – 1944)

Вальтер фон Браухіч
Головнокомандувач сухопутними військами вермахту (1938 – грудень 1941), генерал-фельдмаршал

Рудольф Гесс
Заступник Гітлера по НСДАП (1933 – 1941), райхсляйтер

9. Бойові дії на території України у 1941 р.

Прикордонні бої. Волинська танкова битва. Оборона Києва. Уманський, приазовський, кримський і київський «котли». Оборона Одеси, Севастополя та Керчі. Втрати Червоної Армії

Прикордонні бої. Волинська танкова битва. О 3-й год. 15 хв. 22 червня 1941 р. німецька артилерія та авіація завдали несподіваного масованого удару по радянських військах. А о 4-й год. ранку радянському послу в Берліні В. Деканозову було передано документ про оголошення війни – «Ноту міністерства закордонних справ Німеччини радянському уряду». Одночасно на широкій ділянці від Балтики до Чорного моря розпочався масовий наступ німецьких військ *(див. карту 7)*.

Керівництво СРСР і командування Червоної Армії виявилися зовсім не готовими до такого розвитку подій. Червона Армія, підтягнута до західних кордонів, немов «стиснута пружина», чекала наказу для того, аби «розпрямитись» у бік противника, щоб воювати «малою кров'ю» на «чужій території», але раптом отримала приголомшливий удар, від якого «стиснута пружина» почала «кришитися». Москва в перші години війни не могла зорієнтуватися в ситуації і віддавала накази «не відкривати вогонь» і «не піддаватися на провокації». Й. Сталін не хотів повірити в те, що А. Гітлер його випередив і наважився атакувати першим. Більшовицький лідер вважав, що мають місце провокації німців, якими планують розладнати плани радянського командування, зірвати терміни початку сталінського наступу, а тому наказував своїм військам не реагувати на німецькі обстріли. Лише надвечір 22 червня 1941 р. в Москві остаточно впевнилися, що мають справу не з провокаціями, а з повноцінною війною. Тоді було вирішено реалізовувати плани наступу на захід, розроблені до війни, незважаючи на ту обстановку, що складалася на фронтах.

З перших днів боїв на території України найбільш загрозливе становище склалося на території Південної Волині та Північної Галичини. За перший день боїв Вермахт прорвався на радянську територію на 35–50 км. Основний удар німецької 1-ї танкової групи та 6-ї піхотної армії було спрямовано на так званий «Сокальський кордон» (межу сучасної Львівської та Волинської областей). Радянські війська концентрувалися на південний захід від місця прориву противника на Львівському «балконі». Якщо на захід від Львова німецькі війська просувалися доволі повільно, подолавши

100 км за тиждень і досягнувши Львова тільки 30 червня 1941 р., то на північний схід від Львова Вермахт уже за тиждень боїв вийшов у район старого польсько-радянського кордону, тобто просунувшись на 300 км.

Перший день боїв на Південно-Західному фронті ще не окреслив майбутньої трагедії цієї радянської групи армій. Вперті бої 22 червня зав'язалися у перемишльському укріпленому районі, де стійко оборонялися війська 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф. Костенка. Протягом доби вони відбивали спроби штурмових груп 17-ї армії закріпитися на східному березі ріки Сян. Більше того, згідно із довоєнними планами 8-й мехкорпус за наказом командуючого 26-ю армією ввечері 22 червня перейшов у контрнаступ, вийшовши до прикордонної річки Сян в районі м. Самбора й очікуючи наказу для переходу на територію противника.

Найважчі бої 22 червня розгорнулися в смузі 6-ї радянської армії генерала І. Музиченка, яка утримувала 170-кілометрову ділянку фронту від м. Христинополя (Червоноград) до м. Радимна. Сім німецьких дивізій 17-ї піхотної армії завдали головного удару на недостатньо захищеному стику Рава-Руського та Перемишльського укріплених районів.

В ніч з 22 на 23 червня 1941 р. в Тернополі відбулася нарада за участю командувача Південно-Західним фронтом генерал-полковника М. Кирпоноса, начальника штабу фронту генерал-лейтенанта М. Пуркаєва, члена Військової ради фронту (комісара фронту) М. Вашугіна, повноважних представників Ставки Верховного головнокомандування – генерала армії, начальника Генерального штабу Червоної Армії Г. Жукова, першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Після дискусії командувач фронту М. Кирпонос прийняв «соломонове рішення», яке було катастрофічним за тих умов – він не віддав наказ військам про перехід до масштабного наступу на Люблін і не наважився на відхід до старого кордону. М. Кирпонос наказав створити два ударні угруповання – північне (в районі Луцька) і південне (в районі Бродів), які мали завдати удару в напрямку на м. Сокаль (силами 24 дивізій, з яких 18 були танковими і механізованими і мали на озброєнні близько 4 тис. танків). Під час важких боїв 23–24 червня 1941 р. німці прорвали радянську оборону в районі Володимира-Волинського. Запеклі бої продовжувалися 23 червня в районі Рава-Руського та Перемишльського укріплених районів. Лише до кінця дня 23 червня німцям вдалося прорватися на стику двох вказаних укріплених районів.

Командування 6-ю радянською армією для ліквідації ворожого прориву ранком 24 червня розпочало контрудар силами 4-го механізованого корпусу в напрямку на м. Немирів. Корпус, яким на той час командував генерал А. Власов, до початку війни був одним

із найпотужніших у Червоній Армії. На його озброєнні перебувало 979 танків, об'єднаних у три танкові дивізії. Однак, не маючи точного уявлення про те, де перебувають німці, командування корпусу буквально «ганяло» своїх танкістів у трикутнику Немирів – Мостиська – Львів.

32-а танкова дивізія, а разом з нею і весь 4-й мехкорпус отримував нові завдання ще 25, 26, 27 червня, кружляючи в пошуках противника в трикутнику коло Львова. Гонитва за німецькими піхотними частинами на танках виглядала як полювання за горобцями з гармати, її ефективність дорівнювала нулю.

Тим часом наприкінці дня 24 червня 1941 р. німецькі танкові сили з 1-ї танкової групи Кляйста розширили прорив в районі Луцька між 5-ю та 6-ю радянськими арміями до 50 км. Німецькі танкові дивізії націлилися в район Бродів і Дубна з подальшим наміром вийти в напрямку до Житомира.

Намагаючись закрити прорив противника, проти 1-ї танкової армії Вермахту було скеровано радянські механізовані корпуси, які передислоковували з-під Львова, плануючи спочатку використати їх для контрнаступу, що мав розпочатися 25 червня. Проте радянські танкові колони, які пересувалися власним ходом або на залізничних платформах, ставали жертвами ударів ворожої авіації. Прибувши на місце призначення, танки вступали в бій невеликими групами, не концентруючись і не очікуючи підходу пального та боєприпасів. Це призвело до того, що через декілька годин бою радянська техніка застигала нерухомо. Атаки на німецькі протитанкові позиції окремими полками, а то й батальйонами не давали ефекту.

Попри невдачі, командування Південно-Західним фронтом на чолі з М. Кирпоносом намагалося зупинити німецькі війська, кидаючи 26 червня в бій нові сили та резерви.

Внаслідок того, що радянські польові аеродроми перед початком війни на східному фронті були підтягнуті до кордонів на 10–15 км, німецька артилерія і авіація зуміла в перший день війни знищити понад 1800 радянських літаків, з яких понад 1500 на аеродромах. Частину літаків залишили на аеродромах, піддаючись загальній паніці, німці захоплювали їх цілими й неушкодженими. Радянська протиповітряна оборона спромоглася за перший день війни збити тільки 35 німецьких літаків. До 30 червня 1941 р. радянські повітряні сили втратили 3 150 літаків проти 670 німецьких. Масові втрати радянської авіації призвели до того, що Люфтваффе (німецькі повітряні сили) захопило ініціативу в повітрі, завдаючи ударів по радянських наземних військах і комунікаціях, що спричинило колосальну паніку й втрату керування військами у

Червоній Армії. У зв'язку з цим за два тижні боїв в окремих місцях німці просунулися на 300–400 км на схід.

Масового характеру набули випадки, коли через загальний хаос червоноармійці просто розбігалися полями й лісами, кидаючи бойову техніку. Зокрема, 28 червня 1941 р. в районі Немирова Львівської області німецька піхота оточила і розгромила 81-у мотострілкову радянську дивізію, на озброєнні якої було 270 танків. Вся техніка була покинута, 70 % особового складу «пропало безвісти». Подібна ситуація була і в інших дивізіях фронту. До 24 червня 1941 р., тобто за два дні війни, передусім через паніку, що охопила командирів і рядовий склад, «розпалися» 22-й мехкорпус і 27-й стрілецький корпус, які вступили у бої в районі Луцька і Володимира-Волинського.

Саме дезорганізованість і розгубленість, що переросли у хаос і паніку, які охопили гігантську армію, стали основними причинами поразок у перші тижні війни.

Справжнім лихом для Червоної Армії в умовах хаосу і паніки стало дезертирство. Особливо болісним було дезертирство офіцерів, у тому числі високопоставлених. За підрахунками сучасних російських вчених до 6 липня 1941 р. (тобто за перші два тижні війни) тільки війська Південно-Західного фронту втратили до 140 тис. дезертирами, 66 тис. пораненими і 25 тис. убитими*. По всьому німецько-радянському фронту за цей час Вермахтом було розгромлено 100 радянських дивізій. У прикордонних боях Червона Армія втратила 850 тис. бійців (85 тис. убитими, 260 тис. пораненими і хворими, 515 тис. полоненими і дезертирами). При цьому Вермахт втратив 92 тис. убитими, пораненими і полоненими. Червона армія недорахувалася понад 11 700 танків (німці – 503), 6 293 літаки (німці – 807), понад 20 тис. гармат і мінометів (німці – 1806).

Гітлерівським військам дісталися стратегічні запаси сировини і важливі військові заводи. У прикордонних боях Вермахт захопив на складах і в ешелонах понад 5 млн. 400 тис. гвинтівок, 191 тис. кулеметів, мобілізаційні запаси латуні, свинцю, легованої сталі, нафтопродуктів. Зокрема, завдяки трофейним нафтопродуктам Німецька армія задовольнила третину власних потреб.

---

* Кількість дезертирів із Червоної Армії за всю війну оцінюється цифрами 1 млн. – 1 млн. 200 тис. осіб. Офіційних перебіжчиків, які прийшли до німців зі зброєю в руках за так званими перепустками, які розкидалися німцями з літаків над окопами червоноармійців, за всю війну було 40 тис. осіб, тоді як офіційних перебіжчиків з Вермахту було лише 29 осіб. З 22 червня до 10 жовтня 1941 р. за вироками військово-польових судів співробітники НКВС розстріляли 10 201 червоноармійця, звинуваченого у боягузтві. За всю війну трибуналами засудили 994 тис. червоноармійців, з яких 157 593 (понад 15 дивізій) розстріляли! У Вермахті за всю війну розстріляли – 7 810 солдатів і офіцерів.

Таким чином, через грубі помилки командування, яке вводило свої війська в бій неорганізовано, видавало суперечливі накази, хаотично «ганяло» танки дорогами Західної України, через паніку і дезертирство особового складу 1400 радянських танків під час Волинської танкової битви не могли розгромити три німецькі танкові дивізії, в яких на озброєнні було 300 танків. Безуспішні радянські танкові атаки припинилися до вечора 26 червня. Однак Москва наказала 27 червня розпочати новий контрнаступ. Виконуючи наказ, М. Кирпонос розпочав нові атаки на німців о 9-й ранку 27 червня. 8-й мехкорпус отримав завдання вдарити в тил німецьким військам і заволодіти містом Дубно, а 15-й мехкорпус мав одночасно прорватися до району м. Берестечка, відрізавши війська 1-ї танкової групи німців від основних сил.

Новий наступ був також не підготовленим. До 2 липня 1941 р. німецькі війська повністю розгромили шість радянських корпусів (8-й, 4-й, 9-й, 15-й, 19-й мехкорпуси і 36-й стрілецький корпус). Волинська танкова битва, що тривала з 25 червня до 3 липня 1941 р., перетворилася на танковий погром, у якому війська Південно-Західного фронту втратили 3 464 танки із 4 204.

Бажання радянського командування воювати на чужій території і повна непідготовленість військ до оборони призвели до катастрофічних наслідків. Броньовані кулаки, призначені для наступу в Європу, виявилися безсилими у захисті власної країни. Безпорадність і помилки командування, яке вводило війська в бій дрібними групами, дезертирство і паніка, відсутність зв'язку прирекли танкові війська Червоної Армії в 1941 р. на безславну поразку. Німці просувалися територією України влітку 1941 р. так само швидко, як і під час свого тріумфального маршу на Париж за рік до того. Вермахт втратив на території України до кінця літа 1941 р. лише 186 танків. Завдяки перемозі на Волині німецькі танкові сили вирвалися на оперативний простір і швидко подолали імпровізовану оборону на старому польсько-радянському кордоні. 7–8 липня гітлерівські танкові з'єднання прорвали оборону радянських військ, захопили Бердичів і Житомир. У фронті радянських частин утворився 70-кілометровий розрив, через який на Київ рушили німецькі танкові дивізії, які 10 липня 1941 р. досягли оборонних рубежів столиці на річці Ірпінь. 11 липня в зовнішньому секторі Київського укріпрайону зав'язалися перші бої за місто.

Тим часом на південь від місця швидкого просування німецьких танкових військ, на території Галичини та Поділля, під тиском німецьких піхотних з'єднань війська Червоної Армії відступали значно повільніше. 30 червня 1941 р. Вермахту вдалося вступити

до Львова, а 7 липня гітлерівці увійшли до Тернополя. Тиждень тривали бої в районі укріпрайонів на старому радянсько-польському кордоні на Поділлі, й тільки 14 липня 1941 р. німецькі війська увійшли до Проскурова (Хмельницького), а до кінця липня зайняли територію Вінницької області.

Фронт вигнувся великою дугою – на півночі, в районі Києва, німці дійшли майже до Дніпра, а на півдні Червона Армія утримувала південну Київщину та Черкащину. Німецьке командування правильно оцінило перспективи проведення охоплюючого маневру. З-під Білої Церкви і Києва німецькі танкові дивізії розвернулися на 90 градусів на південь і почали наступати вздовж Дніпра в напрямку до Чорного моря.

Оборона Києва. Уманський, приазовський, кримський і київський «котли». Оборона Одеси, Севастополя та Керчі. Втрати Червоної Армії. Після паніки, втечі, хаосу й дезертирства перших тижнів війни Й. Сталін став ще більш підозрілим у ставленні до своїх командувачів і не погоджувався на їхні пропозиції відступати за Дніпро. Натомість Москва розпочала реорганізацію військ. 15 липня 1941 р. було ліквідовано механізовані корпуси (власне, ліквідували їхні штаби, бо самих корпусів уже й не було), залишки 6-ї і 12-ї армії, які втратили зв'язок із командуванням Південно-Західного фронту, перепідпорядкували Південному фронту. Було сформовано три головні командування: Північно-Західного, Західного та Південно-Західного напрямків. Головне командування останнього напрямку об'єднало управління військами Південного та Південно-Західного фронтів. У вищому командуванні фронтами почалася чехарда, пов'язана з перерозподілом сфер відповідальності. Цим скористалися німецькі штабісти, які розробили операцію з оточення радянських військ.

Двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані німці відрізали майже 200-тисячне радянське угруповання (залишки згадуваних 6-ї і 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понеделіна*). Протягом двох тижнів, до 8 серпня дві армії були повністю оточені і знищені в уманському «котлі». Лише невеликій частині бійців вдалося вирватися з оточення, до 20 тис. оборонців загинули в боях, а більшість (майже 60 тис. осіб, у тому числі обидва командувачі арміями) взяли німці у полон.

---

* Генерал П. Понеделін, який потрапив до німецької неволі тяжкопораненим, після німецького полону і п'яти років слідства був 25 серпня 1950 р. засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР до страти.

Німецькі війська упродовж 25–30 серпня майже без перешкод широким фронтом вийшли до Дніпра. Війська Південного фронту були ізольовані від військ Південно-Західного фронту. На лівому березі Дніпра Вермахтом захопив плацдарми в районі Кременчука, і майже вся Правобережна Україна опинилася в німецьких руках.

Реакція Сталіна на катастрофу 6-ї та 12-ї армій була неймовірно гострою. Замість того, аби проаналізувати причини оточень крупних сил Червоної Армії, причини небажання червоноармійців воювати, Сталін вдався до улюбленої практики – залякування і терору, які посилилися з початком війни. 6 липня 1941 р. накази про нещадну боротьбу із дезертирами одночасно з'явилися за підписами командувачів Південно-Західного і Західного фронтів. Однак всі зусилля в перші тижні війни були марними. Червона Армія продовжувала «розсипатися». Після «уманського котла» 16 серпня 1941 р. побачив світ наказ Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 270, у якому командирів та червоноармійців, які потрапляли до полону, прирівнювали до «злісних дезертирів», а їхні родини мали бути піддані репресіям.

Складною залишалась ситуація і на ділянці Південного фронту – в Бессарабії. Основними наступальними силами на півдні були румунські війська. 22–23 червня 1941 р. відбулися перші зіткнення на ділянці Південного фронту. 2 липня румунська група армій «Антонеску» спільно з 11-ю німецькою армією розпочала наступальні операції в напрямках на Могилів-Подільський, Кишинів і Дубоссари. Румунський морський десант форсував Дунай і захопив узбережжя Чорного моря на півдні сучасної Одеської області. 3-тя румунська армія була виділена спеціально для захоплення Буковини й м. Черновиці (тепер Чернівці). Саме військам цієї армії вдалося до 5 липня зайняти Чернівці, а до 9 липня повністю розгромити 18-ту радянську армію на території Чернівецької області.

Прорив румунських військ на Буковині поставив під загрозу оточення війська всього Південного фронту, які противник міг обійти із північного заходу. 8 липня 11-та німецька армія розсікла радянське військове угруповання в Молдавії й вийшла до Дністра. Румунським військам вдалося зламати спротив Червоної Армії й до 27 липня витіснити її з'єднання за Дністер і відновити лінію румунського кордону за станом на 1 червня 1940 р.

Упродовж першого місяця боїв румунська армія втратила 23 тис. солдатів і офіцерів убитими, однак втрати Південного фронту Червоної Армії були набагато серйознішими. Війська фронту втратили до 50 тис. убитими і 80 тис. полоненими. Дійшовши до старих румунсько-радянських кордонів, румунські війська зупинилися. Генштаб румунської армії наполягав на припиненні бойових

операцій і відмові від окупації територій, що належали СРСР до 1940 р. Лише за особистим наполяганням А. Гітлера маршал Й. Антонеску погодився продовжити участь румунської армії у східній кампанії Вермахту. Румунські з'єднання отримали наказ наступати на Одесу. 3 серпня 1941 р. румуни переправилися через Дністер і силами 4-ї армії почали просуватися в напрямку до Одеси.

Радянська Приморська армія, яка була виділена для захисту міста, відійшла на укріплені позиції біля Одеси. Навколо Одеси було споруджено три кільця оборони, Приморська армія була посилена 10 тисячами ополченців, двома полками, сформованими із моряків Чорноморського флоту, 54-м стрілецьким полком і 26-м полком військ НКВС. Крім того, до Одеси були направлені залишки розбитих частин Південного фронту. Таким чином, чисельність одеського гарнізону було доведено до 86 тис. осіб.

4 серпня 1941 р. розпочалася оборона Одеси. До 10 серпня бої йшли на дальніх підступах до міста, але впродовж 11–13 серпня 1941 р. військам 4-ї румунської армії вдалося прорвати оборону червоноармійців і вийти на схід від Тилигульського лиману, відрізавши таким чином місто від основних сил Південного фронту. Одеса була повністю блокована з суші. Протягом 18–24 серпня румуни проводили перший штурм Одеси. Ціною надзусиль румунській армії вдалося до кінця дня 24 серпня захопити стратегічно важливий населений пункт Фонтанку, з якого можна було вести прямий артилерійський вогонь по одеській набережній і порту. 28 серпня румуни розпочали другий штурм Одеси, який завершився невдачею. Оборонці зуміли відбити наступ ворога.

Тим часом німецькі війська витіснили Червону Армію за лінію Дніпра в районі Херсона, що дало можливість німецькому командуванню надати румунським союзникам допомогу під час штурму Одеси. 9 вересня 1941 р. румунсько-німецьке угруповання розпочало третій штурм Одеси. Впродовж майже двох тижнів біля Одеси точилися криваві бої. Рятуючи становище, радянське командування перекинуло в Одесу морем додатково стрілецьку дивізію та низку допоміжних частин. 22 вересня 1941 р. Червона Армія завдала несподіваного і потужного контрудару у східному секторі оборони міста, внаслідок якого румунські війська було відкинуто на 8–10 км від міста. Однак успіхи під Одесою не врятували ситуації на Південному фронті.

До 20 серпня 1941 р. німецькі війська захопили весь вигин Дніпра від Черкас до Херсона. Окрім Кременчуцького плацдарму німці до кінця серпня 1941 р. захопили плацдарми на Лівому березі Дніпра в районі Запоріжжя та Дніпропетровська. 20 вересня 11-та німецька армія за підтримки румунських частин розпочала фор-

сування Дніпра в районі Херсона і розгорнула наступ в напрямку на Мелітополь, але згодом повернулася на південь і націлилася на Крим. До кінця вересня радянські війська у Приазов'ї були оточені і до 10 жовтня 1941 р. взяті в полон німцями (до полону потрапило 100 тис. осіб). Користуючись тим, що радянські війська в районі Азовського моря були нейтралізовані, 11-та німецька армія 29 вересня без великих зусиль прорвала радянську оборону на Перекопі й увійшла до Криму. 7 жовтня в районі Сімферополя було взято в полон ще близько 100 тис. червоноармійців, а німецько-румунські війська швидко просувалися на південь півострова. З'явилася загроза втрати головної бази Чорноморського флоту – Севастополя.

Враховуючи ці обставини, радянське Верховне головнокомандування віддало наказ про евакуацію військ Приморської армії з Одеси і перевезення їх до Севастополя. З міста до 16 жовтня було евакуйовано майже 90 тис. військ, 19 танків і бронемашин, майже 400 гармат. 16 жовтня 1941 р. до Одеси увійшли перші частини румунської армії. Одеська оборонна операція завершилася. Під час боїв за місто румунська армія втратила 19 тис. осіб убитими, 68 тис. пораненими й 11,5 тис. зниклими безвісти. Радянські втрати становили 17 тис. убитими й зниклими безвісти, 25 тис. пораненими.

До середини жовтня 1941 р. німецько-румунські війська швидко заволоділи центральною частиною Кримського півострова і вийшли до Керченського півострова й Севастополя. 16 жовтня радянські війська залишили Керч і евакуювалися на Таманський півострів. 16 листопада німецько-румунські війська розпочали облогу Севастополя, а наступного дня внаслідок першого масованого штурму міста німецьким і румунським частинам вдалося захопити панівні висоти над Балаклавою, що погіршувало становище оборонців морської фортеці. Однак скористатися своїми успіхами Вермахту не вдалося. 25–31 грудня 1941 р. радянські війська провели Керченсько-Феодосійську наступальну операцію, під час якої зуміли вибити німецькі дивізії з Керчі, Євпаторії, Судака та Феодосії. 29 грудня німецьке командування зняло частину військ з облоги Севастополя й провело контрнаступ, під час якого радянський десант було витіснили із Судака, Феодосії та Євпаторії. Червоній Армії вдалося закріпитися лише в Керчі, біля якої було створено новий Керченський фронт.

Таким чином, до кінця 1941 р. німці та їхні союзники румуни зуміли повністю оволодіти півднем України. Червона Армія утримувала лише Севастополь і частину Керченського півострова в Криму.

Тим часом, наприкінці липня — серпні 1941 р., на київському напрямку розгорілися запеклі бої між німецькими військами 6-ї армії та військами Червоної Армії, що обороняли київський укріплений район (КиУр).

Після завершення першої активної фази боїв на підступах до Києва в середині липня 1941 р. на фронті перед КиУРом два тижні тривало позиційне протистояння. Тоді ж залишки радянських військ, які сконцентрувалися у Поліській низовині на південь від р. Прип'яті, спробували атакувати німецькі сили з півночі, щоб відкинути їх від Києва. Проте, не витримавши натиску потужних сил противника, 175-а стрілецька дивізія і зведений загін генерала П. Матикіна після жорстоких боїв відійшли до південної частини Київського укріпленого району, а решта частин корпусу – до Дніпра, на ділянку від Києва до Трипілля.

З 31 липня по 16 серпня 1941 р. Вермахт проводив генеральний штурм Києва. 31 липня гітлерівці продовжували вести наступ вздовж шосе Васильків – Київ, намагаючись вийти до рубежів південної частини оборони на ділянці від Білогородки до Мриг, і в напрямі на Канів.

8–10 серпня 1941 р. для оборони столиці України було нашвидкоруч створено 37-у армію під командуванням генерала А. Власова, який зарекомендував себе в Києві якнайкраще. Загальна чисельність захисників міста досягла на той час 87 тис. осіб. Однак це не врятувало столиці України, місто було вже приречене. 21 серпня А. Гітлер прийняв рішення відкласти наступ на Москву і заволодіти Києвом, Лівобережною Україною, Кримом, Донбасом, Кавказом і Ленінградом.

25 серпня 2-а армія та 2-а танкова група Вермахту були тимчасово виділені з групи армій «Центр» для проведення операцій у зоні відповідальності групи армій «Південь». Ці війська під командуванням Г. Гудеріана 7 вересня 1941 р. прорвалися до Конотопа, зайшовши з півночі в тил військам Південно-Західного фронту. Розуміючи, наскільки загрозливою є ситуація, командування Південно-Західного фронту 10 вересня попросило дозвіл на відвід військ на новий рубіж оборони по річці Псел. Однак начальник Генерального штабу Червоної Армії Б. Шапошніков, після консультацій зі Сталіним, заборонив відступ.

Тим часом ситуація для військ Південно-Західного фронту ставала просто катастрофічною. 13 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В. Тупиков повідомив Ставку і Генеральний штаб про складне становище військ і ще раз попросив

дозволу відвести війська фронту від Києва та Дніпра. Однак, Сталін оголосив донесення командувачів фронтом «панічним», звинувативши своїх генералів у боягузтві, й вимагав «вперто битися». Командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос і його начальник штабу усвідомлювали, що у випадку самочинного відведення військ вони будуть звинувачені у «зраді» й розстріляні, так само як були страчені у липні 1941 р. командувач Західним фронтом генерал армії Д. Павлов і його підлеглі: начальник штабу фронту генерал-майор В. Климовських, начальник зв'язку генерал-майор А. Григор'єв і командувач 4-ю армією генерал-майор О. Коробков. Здача в полон також не віщувала нічого доброго (командування фронту знало про наказ № 270 Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р., за яким полонених оголошували «дезертирами», а їхні родини репресувалися). Тому керівництво Південно-Західного фронту залишилося разом зі своїми військами на місці, вважаючи за краще загинути на полі бою. А вже 16 вересня 1941 р. з'єднання 1-ї та 2-ї танкової груп Вермахту зустрілися неподалік міст Лохвиця та Лубни, перерізавши таким чином комунікації фронту й оточивши майже 900-тисячне угруповання радянських військ. З київського «котла» вдалося вийти лише кільком десяткам тисяч людей (до 20 тис. чоловік вивів з оточення командувач 37-ю армією А. Власов). Сотні тисяч загинули або розбіглися лісами та навколишніми селами, 665 тис. здалися в полон німцям.

19 вересня 1941 р. німці увійшли до Києва, а 20 вересня в районі урочища Шумейкове коло Лохвиці були оточені залишки 289-ї дивізії, з якими перебував штаб і військова рада Південно-Західного фронту, а також штаб 5-ї армії. Після трьох діб блукання навколишніми лісами й полями, перестрілок з німцями більшість оточених потрапили до полону або загинули. Серед загиблих були командувач фронту М. Кирпонос, член військової ради фронту М. Бурмистенко, начальник штабу фронту В. Тупиков.

Таким чином, Червона Армія втратила гігантське військове угруповання. Вермахт захопив 3 718 гармат і 884 танки (це більше, ніж наявна кількість гармат і танків в усій німецькій групі армій «Південь»). Головні сили Південно-Західного фронту разом із керівництвом та штабом німці вщент розбиті. Це була справжня катастрофа для Радянського Союзу, чи не найбільша за масштабами в роки війни, оговтатися після якої Червоній Армії було вкрай важко. Разом з тим, двомісячна оборона Києва, так само як Смоленська битва і оборона Ленінграда, відтягнула на себе велике військове угрупування противника, чим зменшила його ударний кулак на

центральному напрямку. Вона надовго затримала противника, порушивши плани його керівництва і терміни виконання поставлених військам завдань. Цей двомісячний термін дав можливість головнокомандуванню ЧА організувати і провести мобілізаційні заходи, підготувати необхідні резерви, здійснити передислокацію на захід повністю укомплектованих усім необхідним і підготовлених військ з Сибіру і Далекого Сходу. Отже, героїчна оборона Києва великою мірою сприяла зміцненню радянської оборони під Москвою, і, врешті-решт, стала одним із важливих чинників провалу «бліцкригу».

Німецькі війська без особливих проблем заволоділи Лівобережною та Слобідською Україною, створивши загрозу оточення військам Південного фронту. 20 жовтня німці захопили Сталіно (тепер – Донецьк), а на півдні просунулися до Таганрога. 24 жовтня передові частини Вермахту увійшли до Харкова, а до 3 листопада зайняли Бєлгород та Курськ. На півдні, долаючи осіннє бездоріжжя, німці 21 листопада захопили Ростов-на-Дону. Проте несподівано потужний контрнаступ радянських військ змусив їх покинути 29 листопада 1941 р. це місто і закріпитися на рубежі р. Міус. До кінця грудня 1941 р. Вермахт зайняв майже всю територію України, в руках Червоної Армії продовжували перебувати лише декілька районів Харківської та Луганської областей, Севастополь і Керч. Активні бої на території України стихли.

До кінця осені 1941 р. ставало дедалі зрозуміліше, що німецький план блискавичної війни пробуксовує, рівно ж як зазнають невдачі спроби Червоної Армії зупинити просування німців на схід.

До грудня 1941 р. німці та їхні союзники розбили 300 дивізій Червоної Армії, захопили до полону 3,9 млн. червоноармійців, понад 1 млн. 200 тис. загинули (Вермахт втратив 300 тис. убитими).

Аналізуючи причини величезних поразок Червоної Армії на початку війни, слід зазначити, що саме Й. Сталін і воєнно-політичне керівництво країни своєю агресивною зовнішньою й антинародною внутрішньою політикою поставили країну на межу катастрофи. Кращі військові кадри Червоної Армії були репресовані, про що добре знало німецьке командування. На вимогу Сталіна в Червоній Армії в 1937–1938 рр. було заарештовано і розстріляно 36 760 командирів Червоної Армії й близько 4 000 офіцерів флоту. Були обезголовлені не лише військові округи та їх штаби, не лише корпуси й дивізії, але й 70 % полків і 80 % батальйонів. Розстріли тих, хто був заарештований незадовго до війни, тривали навіть після її початку. Так, у вересні 1941 р. за «ворожу діяльність» було

розстріляно 18 генералів. Серед страчених – заступник наркома оборони СРСР (до квітня 1941 р.), Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант авіації П. Ричагов; заступника начальника Головного управління Військово-повітряних сил РСЧА, Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант авіації І. Проскуров; заступника начальника Генштабу по авіації, двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант авіації Я. Сушкевич; начальник Головного управління протиповітряної оборони Народного комісаріату оборони, Герой Радянського Союзу генерал-полковник Г. Штерн та ін. І це відбувалося у той час, коли на фронті вкрай не вистачало командирів вищої і середньої ланки.

Коли почалася війна, внаслідок репресій корпусами, дивізіями, полками в більшості випадків командували командири, які не мали достатньої військової освіти і командного досвіду, а тому воювали переважно не вмінням, а числом. Бойова підготовка у військах була на дуже низькому рівні.

Хоча кількісно радянська військова техніка переважала німецьку, однак якістю поступалася останній. Переозброєння йшло повільно. Наркомат оборони не поспішав із запровадженням нових видів зброї. Через невіру Й. Сталіна у напад Німеччини, війська не були приведені у бойову готовність. Також мала суттєві недоліки дислокація радянських військ. Західний напрям розглядався як другорядний, тому більші сили були передані у підпорядкування Київського Особливого військового округу. Проте німці завдали основного удару саме у Західному напрямку. Суттєвим прорахунком був демонтаж інженерних оборонних споруд на радянсько-польському кордоні. Переконуючи населення у тому, що радянські війська вестимуть війну «на чужій території і малою кров'ю», сталінське керівництво тим самим дезорієнтувало населення країни і армію. В результаті більшовицьких експериментів – колективізації, голодомору, репресій, морально-психологічний стан військ був низький. Воїни, опинившись у скрутних ситуаціях з ласки сталінського режиму, для якого народ був лише засобом здійснення його планів утвердження на всій планеті більшовицької диктатури, не захотіли до останнього патрона його рятувати і здавалися в полон.

Таким чином, вже за декілька місяців війни країна опинилась у тяжкому становищі – була окупована найбільш заселена й економічно розвинута частина європейської території Радянського Союзу.

Михайло Кирпонос
Командувач Київським ОВО, Південно-Західним фронтом, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу. Загинув у бою 20 вересня 1941 при спробі виходу з оточення

Борис Шапошников
Начальник Генерального штабу РСЧА (29.06.1941 – 11.05.1942), член Ставки ВГК, заступник наркома оборони СРСР (травень 1942 – червень 1943), Маршал Радянського Союзу (1940)

Евальд фон Кляйст
Командувач 1-ю танковою групою групи армій «Південь», генерал-полковник (1940). Фельдмаршал (1943)

Максим Пуркаєв
Начальник штабу Південно-Західного фронту (червень-липень 1941), генерал-лейтенант. У роки війни – командувач арміями та фронтами. Генерал армії (1944)

Іван Музиченко
Командувач 6-ю армією Південно-Західного фронту. Під час спроби вийти з оточення був поранений і взятий у полон під Уманню. Знаходився у полоні до квітня 1945

Павло Понєдєлін
Командувач 12-ю армією Південно-Західного фронту. Під Уманню потрапив у полон. Військовою колегією Верховного Суду заочно засуджений до розстрілу як «зрадник Батьківщини». Розстріляний у 1950

Михайло Бурмистенко
Другий секретар ЦК КП(б)У (1938 – 1941), член Військової ради Південно-Західного фронту. Загинув 9 вересня під час боїв в оточенні

Андрій Власов
На початку війни – командир 4-го механізованого корпусу, під час оборони Києва – командувач 37-ю армією, генерал-лейтенант. Влітку 1942 потрапив у полон і співпрацював з нацистами, очолив Російську визвольну армію (РВА). Страчений за вироком суду в 1946

Павло Ричагов
Генерал-лейтенант авіації (1940), Герой Радянського Союзу (1936). Розстріляний без суду 28 жовтня 1941

Іван Проскуров
Генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу. Розстріляний 28 жовтня 1941

Яків Смушкевич
Генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Радянського Союзу. Заарештований і розстріляний у 1941

Григорій Штерн
Генерал-полковник, Герой Радянського Союзу. Розстріляний 28 жовтня 1941

10. Відступ. Евакуація. Руйнація

Евакуація матеріальних цінностей та людей. Тактика «випаленої землі». Терор, розстріли в'язнів

Евакуація матеріальних цінностей та людей. Вже з перших днів війни стало очевидно, що більшість території СРСР буде окуповано. Тому постала необхідність у негайній евакуації промислових об'єктів, колгоспів, радгоспів, культурних і освітніх закладів (*див. карту 8*). Державний орган, який організовував евакуаційні заходи в СРСР, зокрема й в Україні – Рада з евакуації, створили 24 червня 1941 р. Очолив центральну радянську евакуаційну установу нарком шляхів сполучення СРСР Л. Каганович. Проте вже 16 липня 1941 р. Раду з евакуації реорганізували. На чолі Ради став керівник радянських профспілок М. Шверник, його заступниками призначили О. Косигіна і М. Первухіна. Для керівництва евакуацією з України утворили комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. На місцях організацією евакуаційних заходів займалися уповноважені Ради з евакуації, представники відповідних наркоматів, адміністрація підприємств, місцеві партійні установи. Значна роль в реалізації евакуаційної програми відводилась профспілкам.

27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна», який визначив стратегію радянської евакуаційної політики. Невдовзі, 5 липня 1941 р., РНК прийняв також постанову «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Однак тільки 26 вересня 1941 р. створили спеціальне Управління з евакуації населення з прифронтових районів.

Головними пріоритетами радянської евакуаційної політики були насамперед матеріальні цінності – техніка, обладнання, сировина. Масштаби евакуації та її терміни, з якими довелося зіткнутися в перші місяці війни, в передвоєнний час навіть не брали до уваги. В евакуаційних планах Київ і Лівобережну Україну розглядали як глибокий радянський тил.

Підприємства з України вивозили в поволзькі міста, на Урал, до Сибіру, в Середню Азію. Катастрофічний розвиток подій на фронті змусив докорінно переглядати довоєнні мобілізаційні плани. 16 серпня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили «Військово-

господарський план на четвертий квартал 1941 р. і на 1942 р. по районах Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану і Середньої Азії». Він спрямовувався на те, щоб у максимально стислі терміни розгорнути у східних районах СРСР основну військово-промислову базу.

Евакуація нерідко відбувалася в останню мить, під бомбами ворожої авіації. Для людей, які здійснювали демонтаж, завантаження та транспортування обладнання, участь у здійсненні евакуації стала справжньою героїчною епопеєю та трудовим подвигом, як про це справедливо писала радянська історіографія. Щоправда, дуже часто необхідність такого героїзму зумовлювала безвідповідальність і безгосподарність керівного персоналу, дезорганізація адміністративного апарату.

Залізничний транспорт здебільшого справлявся з величезними обсягами перевезень, хоча й працював не завжди ритмічно (бракувало рухомого складу, швидкість руху ешелонів була в багатьох випадках у два, а інколи в чотири рази нижчою за встановлену Наркоматом шляхів сполучення). Залізнична мережа в Україні була досить розвинута, а можливості німецької бомбардувальної авіації не такими значними, щоб паралізувати роботу транспортної інфраструктури. Значно більше проблем створювали натовпи біженців, що заповнювали дороги і вокзали. Всього з України вдалося вивезти устаткування 150 середніх і 550 великих підприємств з 730 наявних, у тому числі 190 підприємств союзного значення.

Серед евакуйованих підприємств особливе значення мали найбільший в СРСР патронний завод в Луганську та Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерна (завод № 183) – таку назву мало найбільше у світі підприємство з випуску танків. З Харкова також успішно вивезли обладнання єдиного в СРСР заводу з випуску танкових дизелів, турбогенераторного заводу, з Києва – обладнання заводів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», авіаційного та верстатобудівного заводів. Загалом, зі столиці УРСР евакуювали обладнання та штати працівників 197 підприємств.

Також успішно проходила евакуація устаткування металургійних та машинобудівних підприємств Придніпров'я. Лише за сім діб здійснили евакуацію найбільшого в СРСР металургійного заводу ім. Ф. Дзержинського з Дніпродзержинська. Цінне устаткування вивезли також із заводу «Запоріжсталь». Обладнання українських металургійних підприємств розміщували на різних металургійних заводах Уралу.

Досить організовано відбувалася евакуація наукових установ та навчальних закладів. Углиб СРСР евакуювали інститути АН УРСР, 16 відомчих науково-дослідних інститутів, 70 вишів, в тому числі 28 індустріально-технічних, 18 сільськогосподарських, 12 медичних, 6 художньо-музичних, 4 педагогічних, 3 університети, 276 училищ і шкіл фабрично-заводського навчання. Безумовній евакуації підлягали також архіви та музеї України. Академію наук УРСР перебазували в Уфу. Там розташували і спілки письменників, художників і композиторів України. Щоправда, далеко не всі українські науковці мали можливість та виявили бажання виїхати з України. Деяких з них заарештували та знищили радянські каральні органи на початку війни. Під час відступу радянських військ з України були заарештовані й загинули академік А. Кримський, професор К. Студинський, голова Народної ради Західної України і депутат Верховної Ради УРСР, відомий поет В. Свідзінський, провідний соліст київської опери М. Донець.

Швидкий наступ противника, а також вимоги Державного Комітету оборони та інших органів влади випускати продукцію до останньої можливості різко обмежували терміни евакуації. Залишилося устаткування на металургійних підприємствах Донецька, Макіївки, Маріуполя. В Маріуполі втратили також важливий для радянського ВПК завод, що випускав бронекорпуси для танків. Нерідко через халатність керівників і нестачу вагонів обладнання вивозили неукомплектованим. Загалом, з території УРСР не вдалося евакуювати устаткування понад 30 тис. підприємств. Це стосується переважно дрібних й середніх підприємств, які не були безпосередньо задіяні у радянському ВПК.

Зі значними ускладненнями, зокрема й через опір населення, проходила евакуація сільськогосподарської продукції, майна колгоспів, радгоспів, селян. До середини жовтня 1941 р. у радянський тил з України вивезли 2 млн. т зерна і зернопродуктів (для порівняння – загальний врожай зернових культур в УРСР в останній передвоєнний рік становив близько 20 млн. т). Не вдалося вивезти більше 60 % тракторів, 87 % поголів'я худоби. На заготівельних пунктах довелося залишити близько 900 тис. т зерна.

При вивезенні «людських контингентів» перевагу надавали представникам елітарних верств радянського суспільства – державним чиновникам, інтеліґенції, фаховим робітникам, а також молодим людям, яких могли мобілізувати до війська. Евакуації підлягало близько третини наявних в Україні спеціалістів – кваліфіко-

ваних робітників, інженерів і техніків, яких відправляли до тилових районів разом з підприємствами, де вони працювали. Це відіграло істотну роль у налагодженні виробництва на новому місці.

Найбільше людей евакуювали з великих міст, де концентрувалися підприємства оборонного значення: 335 тис. – з Києва, близько 300 тис. – з Одеси, близько 400 тис. – з Харкова, 481 тис.– з Донбасу. Серед евакуйованих було 76,6 тис. комуністів, які виїхали до тилових районів разом з промисловими підприємствами й іншими установами.

Не завжди евакуацію здійснювали на добровільній основі. Важливо враховувати, що зазвичай успіх її проведення гарантують не лише адміністративні можливості влади забезпечити вивіз матеріальних цінностей і людей, а й бажання самого населення виїжджати. Під час радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. десятки тисяч фінів, поставши перед перспективою окупації, масово покидали рідні оселі, майно, господарство, залишаючи Червоній Армії практично безлюдні міста і селища. Щодо України, то тут на окупованій території залишилася переважна більшість населення, причому не завжди через відсутність можливості евакуюватися.

Враховуючи те, що на окупованій території залишилося понад 90 % українського населення, оцінка успіхів радянської евакуації потребує суттєвого перегляду. До радянського тилу вивезли від 2,5 до 3 млн. мешканців України. Здебільшого вони були розпорошені серед місцевого населення і працювали у промисловості і меншою мірою у сільському господарстві.

За етнічною ознакою більшість серед евакуйованих з України становили росіяни і євреї – представники національних груп, які кількісно переважали серед категорій населення, що підлягали першочерговій евакуації. Водночас євреї, як етнічна група, не відносилися до таких категорій. Більшість єврейського населення не змогла або не захотіла залишити місць постійного проживання. Натомість окрему категорію переміщеного населення становили представники так званих «ворожих націй» – німців, угорців, румунів, фінів, болгар. Масову депортацію німців здійснювали у серпні 1941 р. Всього за час війни тільки німецького населення депортували з території УРСР та Криму близько 150 тис. осіб.

Тактика «випаленої землі». Залишаючи на окупованій території переважну більшість місцевих мешканців, радянські власті без жодних застережень вдалися до застосування тактики «випаленої землі». Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), яка вимагала при відступі знищувати всі матеріальні цінності, що не могли бути евакуйовані, з'явилася 27 червня 1941 р. – раніше будь-яких рішень

про евакуацію населення. 4 липня 1941 р. відповідну директиву партійним та радянським органам направили також ЦК КП(б)У та РНК УРСР. В директиві йшлося про знищення всього обладнання, продовольчих та інших товарів, які не можуть бути вивезені при вимушеному відході Червоної Армії. Подібні заходи в разі їх реалізації у повному обсязі прирікали місцеве населення на злидні й вимирання.

Застосовуючи тактику «випаленої землі», радянські війська та органи держбезпеки знищували промислові підприємства, об'єкти інфраструктури, житловий фонд. Злочинне було мінування унікальної пам'ятки української культури — Успенського собору Києво-Печерської лаври призвело до його знищення радянською аґентурою 3 листопада 1941 р. Було підірвано 940 великих будинків за допомогою радіосигналу з Воронежа. Київ зазнав страшніших руйнувань під час відступу радянських військ, ніж за відступу німців. Багато житлових і адміністративних споруд зруйнували в Харкові. Відступаючі війська також мали наказ знищувати всі запаси продовольства, зокрема спалювати незібраний урожай хліба. Однак через опір населення та панічну втечу військ на Правобережжі це завдання фактично не виконали. В інших регіонах України селяни також намагалися чинити опір нищенню продовольчих запасів, отруєнню колодязів тощо. Спроби деяких робітників не допустити знищення підприємств зафіксовано і в містах. Приміром, подекуди у Донбасі шахтарі і домогосподарки потай знімали закладену у шахтах вибухівку в надії зберегти свої робочі місця.

Серед промислових підприємств наймасштабніших руйнувань зазнали Придніпровський промисловий район та Донбас. Був майже повністю знищений велетенський комплекс підприємств Дніпрельстану, всі 54 домни республіки, виведено із ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, що потягло за собою затоплення значної території і загибель тисяч людей. В Донецькому басейні затоплено майже всі кам'яновугільні шахти, знищено всі мости через Дніпро, тисячі кілометрів залізничних колій та телеграфних ліній.

Загалом, більшість матеріальних втрат під час Другої світової війни, Україна зазнала саме в період відступу радянських військ. Разом з тим, масштаби цих руйнувань фактично унеможливили для окупантів повноцінну економічну експлуатацію окупованих регіонів. За винятком продовольства, Німеччина впродовж всієї війни не змогла одержати з України ресурсів в очікуваних обсягах.

Терор, розстріли в'язнів. У перші дні війни орган НКВС-НКДБ під час виконання операції з «розвантаження тюрем» при-

фронтової смуги знищили тисячі людей в місцях ув'язнення. Наказ НКВС СРСР про евакуацію тюрем західних областей СРСР з'явився 23 червня 1941 р. Оскільки швидке просування військ противника та проблеми з транспортом ускладнювали виконання цього завдання у повному обсязі, ухвалили рішення про знищення в'язнів, засуджених за «контрреволюційні злочини». Інші категорії в'язнів або переміщували до тюрем і таборів тилових районів, або звільняли відповідно до Указу Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р., за яким позбавлялися покарання і звільнялися в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, особи, засуджені на строки до трьох років за так звані «побутові» злочини. Частину в'язнів залишили у тюрмах.

Наймасовіші страти ув'язнених припали на західноукраїнські області, хоча подібні акції проводилися і в інших регіонах УРСР. Всього, за даними НКВС, з тюрем України «вибуло за 1-ю категорією» (тобто, було розстріляно) близько 9 тис. осіб – кожен п'ятий з тих, хто перебував в ув'язненні на момент початку війни. До цієї статистики, очевидно, не увійшли люди, заарештовані і страчені після початку бойових дій. Сучасні дослідники оцінюють загальне число жертв масових убивств, здійснених радянськими органами держбезпеки в тюрмах УРСР влітку 1941 р., в 22 тис. осіб.

Масові вбивства «політичних» у прифронтовій смузі дістали широкого розголосу. Займаючи міста, які здавала Червона Армія, німці запрошували місцевих жителів упізнавати своїх рідних і близьких серед сотень трупів, які залишали по собі чекісти після втечі. Жахливі сцени цих пошуків детально висвітлювалися в окупаційних газетах. Про злочини радянської влади розповідали німецькі листівки, які скидали в радянський тил сотнями тисяч. Це не додавало бажання червоноармійцям відстоювати зі зброєю в руках радянську владу.

Загалом, відсутність завчасно складених планів евакуації (позаяк збиралися воювати «на чужій території») внесли значну дезорганізацію в процеси евакуації. В результаті до рук противника потрапили великі матеріальні цінності і важливі об'єкти стратегічного характеру.

Микола Шверник
Радянський партійний і державний діяч, у 1941–1942 – голова Ради з евакуації. У 1942–1951 голова Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників

Агатангел Кримський
Історик, письменник і перекладач. У 1941 був заарештований і ув'язнений в одній із тюрем НКВС в Кустанаї

Володимир Свідзінський
Поет, перекладач. Заарештований у вересні 1941. Спалений разом з іншими в'язнями у покинутій господарській будівлі у с. Непокритому під Салтовом

Кирило Студинський
Літературознавець і мовознавець, член АН УРСР. У червні 1941 примусово вивезений зі Львова, загинув за невідомих обставин

Михайло Донець
Оперний співак. Розстріляний НКВС у вересні 1941 р. в одній із київських в'язниць

11. Бойові дії наприкінці 1941 – першій половині 1942 рр.

Битва за Москву. Харківська та Кримська операції 1942 р.

Незважаючи на зрив графіка виконання плану «Барбаросса», німецькі війська здобули колосальні перемоги і до листопада 1941 р. зайняли стратегічно вигідні позиції неподалік радянської столиці, маючи перевагу в людях (в 1,3 рази), гарматах (в 1,9 разів) та літаках (у 2,1 разу). Проте попри вищезазначені переваги, операція «Тайфун», спрямована на захоплення Вермахтом Москви, зазнала невдачі.

Саме під Москвою гітлерівська армія зазнала першої серйозної поразки від початку Другої світової війни. Битва за Москву (*див. карту 9*) без перебільшення стала однією з ключових подій Другої світової війни. У ній безпосередньо з обох боків взяло участь понад 3 млн. військових, до 22 тис. гармат і мінометів, близько 3 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Бої розгорнулися у смузі близько 1000 км шириною та понад 350 км углиб. За часом битва тривала майже 7 місяців – з 30 вересня 1941 р. до 20 квітня 1942 р.

Наступ на московському напрямку нацисти готували як «генеральний», вирішальний. Для нищівного удару по радянських військах, які стояли на шляху до Москви, командування Вермахту і союзних Німеччині армій зосередило у трьох ударних угрупованнях три польові армії, три танкові групи і велику кількість частин підсилення. Проте воно не змогло досягти вирішальної переваги у силах і засобах, необхідної для досягнення ґарантованого успіху. Завдяки неймовірним зусиллям війська Вермахту підійшли до околиць Москви, однак Червона Армія спромоглася стримати натиск противника.

Верховне командування радянських військ зуміло перекинути на фронт далекосхідні та сибірські дивізії. 5 грудня на широкому фронті Червона Армія силами трьох фронтів перейшла у контрнаступ під Москвою, який пізніше переріс у загальний наступ по всьому радянсько-німецькому фронту.

Внаслідок контрнаступу і загального наступу війська противника були відкинуті на 100-250 км. Повністю були звільнені від окупації Московська, Тульська і Рязанська області, багато районів Калінінської, Смоленської та Орловської областей.

Червона Армія розгромила 38 дивізій Вермахту, однак не змогла докорінно змінити хід подій. У лютому 1942 р. німцям вдалося

стабілізувати фронт. У березні й на початку квітня 1942 р. командування Вермахту, користуючись бездоріжжям, яке не давало змоги Червоній Армії проводити активні бойові операції, вирівнюючи лінію фронту, відвело свої війська ще далі на захід. Отже, радянським військам не вдалося розгромити групу армій «Центр», а противник зумів зберегти фронт і Ржевсько-Вяземський плацдарм. Червона Армія зазнала значно більших втрат, ніж війська противника, особливо в результаті невдалого наступу у котлі під Вязьмою. Таким чином, вирішення питання про володіння стратегічною ініціативою було перенесене в часі до літньої кампанії 1942 р.

Поразка під Москвою стала повною несподіванкою для нацистської Німеччини. Було б відвертим спрощенням пояснювати провал німецького наступу лише одним чинником «суворої російської зими», яка, на думку багатьох західних дослідників, стала «союзником» Червоної Армії. Причин такого підсумку битви існувало багато. І одна з них полягає в тому, що СРСР мав великий економічний потенціал і зумів швидко перевести економіку на «військові рейки», причому певною мірою завдяки допомозі країн Заходу, яка почала надходити за програмою ленд-лізу. Інша – у величезному людському ресурсі Радянського Союзу, керівництво якого не рахувалося з колосальними втратами і могло їх швидко відновити. Не слід іґнорувати і той бойовий досвід, якого набули радянське командування і війська у боротьбі з ворогом, зокрема знання про сильні і слабкі сторони противника. Значною мірою успіху радянських військ сприяли кліматичні умови, непідготовленість німецької армії до дій в умовах суворого клімату, особливо взимку. Також важливим чинником стали жорсткі дисциплінарні заходи, запроваджені у Червоній Армії, де з кінця вересня 1941 р. відповідно до наказу Ставки Верховного Головнокомандування № 001919 в кожній дивізії сформували загороджувальні загони силою одного батальйону. Мали місце серйозні прорахунки й певний авантюризм німецького керівництва і військового командування, які звикли лише перемагати. Їх розрахунок на неміцність радянської держави та її тилу і сподівання щодо виникнення потужних національних і соціальних рухів, спрямованих проти сталінського режиму, що сприятимуть розвалу СРСР, не виправдалися.

Внаслідок поразки гітлерівське командування перейшло до стратегічної оборони на всьому радянсько-німецькому фронті, чим підірвало військовий престиж і, певною мірою, моральний дух німецької армії, яка розраховувала на швидку кінцеву перемогу. Відразу після поразки під Москвою перед нацистами гостро постали проблеми перегляду планів війни, мобілізації нових людських ресурсів, збільшення виробництва військової техніки та

озброєння, переорієнтації всієї економіки на тривалу війну на радянсько-німецькому фронті. Разом з тим, до власне докорінного перелому у війні було ще далеко. Співвідношення сил і потенціалів воюючих сторін ще суттєво не змінилося на користь СРСР. Внаслідок цієї поразки німецька армія не втратила своєї могутності і віри в перемогу у війні.

Проте у Кремлі панувала «ейфорія». Після розгрому дивізій Вермахту під Москвою відведення та перегрупування німецьких військ керівництвом СРСР сприйняли як початок катастрофи німецької воєнної машини. Відповідно, Й. Сталін разом з найближчим оточенням (С. Тимошенко, В. Жуковим, М. Хрущовим, К. Ворошиловим, В. Молотовим, С. Будьонним, Л. Мехлісом) вирішив у 1942 р. переможно завершити війну. Він віддав наказ про підготовку та проведення Червоною армією низки рішучих наступальних операцій у травні 1942 р. Вважаючи, що основні сили німців згруповані на московському напрямку, радянські генштабісти планували завдати нищівного удару Вермахту на півдні – в Україні. Було розроблено плани двох масштабних наступальних операцій – Керченської та Харківської. Під час першої передбачалося військами Керченського фронту (командувач генерал Д. Козлов) прорвати німецьку оборону й деблокувати Севастополь з майбутнім вигнанням німців з Криму. За задумом другої операції планувалося силами військ Південно-Західного напрямку (головнокомандувач маршал С. Тимошенко), у складі Південно-Західного та Південного (командувач генерал Р. Малиновський) фронтів завдати концентричних ударів, один із району Ізюмсько-Барвінківського виступу в напрямку Дніпропетровська, а інший – північніше Харкова з метою оточення та розгрому німецької групи армій «Південь» і звільнення Харкова.

Наступ на Керченському півострові готували під безпосереднім наглядом і керівництвом заступника наркома оборони Л. Мехліса. Погано орієнтуючись у військових справах, він віддав наказ про концентрацію великої кількості військ (300 тис. осіб) і техніки на вузькому Керченському фронті. Німецька розвідка одразу ж зрозуміла, що радянське командування готує наступ. Надмірна концентрація військ призвела до того, що несподіваний німецький артобстріл і бомбардування з повітря завдали великих втрат військам Керченського фронту. Командувач 11-ї німецької армії Е. Манштейн, знявши з облоги Севастополя 7 піхотних і 1 танкову дивізію, 8 травня 1942 р. несподівано атакував радянські війська на Керченському півострові. Німцям вдалося прорвати фронт, одночасно вони висадили десант в тилу Червоної Армії, який дезорганізував систему зв'язку. Уже до 15 травня німці взяли Керч і роз-

громили дві радянські армії (47-у та 51-у), знищивши 400 літаків і 347 танків. Залишки військ Керченського фронту переправилися на Таманський півострів (вийти з Криму вдалося 110 тисячам бійців і командирів). 11-а німецька армія захопила 100 тис. полонених, 76 тис. червоноармійців загинули в боях і 18 тис. спустилися в Аджимушкайські каменоломні, сподіваючись на майбутню евакуацію морем на Кавказ. Однак ці сподівання виявилися марними, і до кінця жовтня 1942 р. румунські й німецькі війська поступово ліквідували всіх аджимушкайських оточенців.

На відміну від бойових дій в Криму, події під Харковом спочатку розвивалися на користь Червоної Армії. 12 травня радянські війська одночасно розпочали наступ у двох напрямках: на півдні з північно-західної лінії Барвінківського виступу у напрямку Краснограда, залізничної гілки Красноград – Харків і Змієва, і північніше – з рубежу Вовчанськ – Печеніги у напрямку Харкова і залізничної гілки Харків-Бєлгород, і далі на Богодухів. Завданням наступаючих військ було оточення і знищення 6-ї армії Вермахту в районі Харкова та звільнення міста. Операція розвивалася успішно, особливо на південному напрямку. До 17 травня Червона Армія потіснила 6-у армію німців і наблизилася до Харкова.

Проте низка серйозних прорахунків і помилок радянського командування, штабів і військ призвели у подальшому до кардинальної зміни ситуації. Серед них слід назвати запізнення із введенням в бій других ешелонів фронту (вони були введені лише 17 травня), у результаті чого німецькі війська зуміли зайняти нові оборонні рубежі, що зробило неможливим подальший розвиток успіху; втрату авіацією панування у повітрі; суттєві прорахунки розвідки напрямку, фронтів і армій, особливо несвоєчасне виявлення перегрупування великих масивів німецької авіації з Криму та ударної танкової групи Кляйста; значні проблеми із підтриманням зв'язку штабу напрямку з штабами армій та в інших ланках; несвоєчасне реагування командування, передусім командування напрямку, на зміну обстановки; страх перед Сталіним, а звідси й нерішучість у прийнятті рішень та ін.

Німці ж, стримуючи натиск Червоної Армії, підтягнули з півдня 1-у танкову армію Кляйста. Вже 14 травня німецьке командування розпочало перекидання на харківський фронт численної авіації з Криму, переважно бомбардувальну і штурмову (пікірувальну). Вже 17 травня 1-а танкова армія Вермахту завдала удару по тилах наступаючих частин Червоної Армії у напрямку Ізюма і Барвінкового. Частини Кляйста прорвали оборону радянських військ з півдня барвінківського виступу і відрізали військам шлях відходу.

Маршал С. Тимошенко у цій ситуації запросив у Ставки підкріплення, але запевнив Й. Сталіна, що з ситуацією впорається. Начальник Генерального штабу маршал О. Василевський, реально оцінивши обстановку, що склалася, запропонував відступити, проте Й. Сталін дозволу на відхід не дав. До 18 травня ситуація погіршилася. Лише 19 травня, коли ситуація стала явно небезпечною, С. Тимошенко з дозволу Верховного Головнокомандувача наказав припинити подальші наступальні дії та перекинути два резервні танкові корпуси проти Кляйста, частини якого стрімко просувалися. Але час був втрачений, і врятувати становище стало вже неможливим.

23 травня група Кляйста з'єдналася з 6-ю німецькою армією, яка наступала назустріч з півночі з району Балаклеї. Отже, кільце оточення було замкнено. Гігантська маса радянських військ опинилася в пастці. Поступово і методично німецькі війська розчленовували котел і стискали кільце оточення, відбиваючи відчайдушні спроби радянських військ прорвати його ззовні, а особливо зсередини. Всі переправи через річку Сіверський Донець зруйнували. З повітря відступаючі війська нещадно атакували бомбардувальники і штурмовики ворога. За таких умов прорвати кільце оточення було вкрай важко, і війська, що проривалися з оточення, зазнавали великих втрат.

Важкі бої тривали до 28 травня. Лише ціною величезних втрат з котла вирвалися окремі групи бійців і командирів, усього близько 22 тис. радянських військовиків.

Харківська операція, яка тривала з 12 по 29 травня, завершилася черговою катастрофою Червоної Армії. Її втрати, за підрахунками сучасних дослідників, становили до 280 тис. осіб, з них 170 тис. – безповоротні. Причому в пастці загинули або пропали безвісти багато генералів Червоної Армії, зокрема заступник командувача Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Костенко, командувач 6-ю армією генерал-лейтенант О. Городнянський, командувач 57-ю армією генерал-лейтенант К. Подлас, командувач кавалерійською групою генерал-майор Л. Бобкін. За німецькими даними, під час боїв за Харків у полон потрапило 239 036 людей, знищено і захоплено 2 026 гармат, 1 249 танків і 540 літаків. Власні безповоротні втрати в живій силі німці оцінили у 20 тис. людей.

Значущими були і стратегічні наслідки трагедії під Харковом. Німцями був зірваний радянський стратегічний наступ. Хоча Й. Сталін оголосив 1942 рік роком перемог і знищення фашистських військ, цього не відбулося, навпаки, почався потужний наступ німецьких військ на схід і південь — на Сталінград і на Кавказ. Бу-

ла втрачена стратегічна ініціатива, і ще довгий час радянські війська не могли перейти до стратегічного наступу. Разом з тим, Харківська битва у травні 1942 р. виявилася останньою битвою на велике оточення, яку успішно провели німецькі війська і яку так нищівно програла Червона Армія. У подальшому радянські війська, навчені власним гірким досвідом і отримавши значні свіжі сили – поповнення, нову техніку і озброєння, відновивши та посиливши бойовий потенціал, більше не опинялися у підготовлених ворогом великих мішках і котлах, а навпаки, вже самі проводили вдалі операції на оточення ворожих сил. Тепер вже військам Вермахту судилося потрапити в котел під Сталінградом, причому цей котел виявився значно більшим від харківського.

Поразки весни-літа 1942 р. стали можливими через надмірну впевненість радянського командування й особисто Сталіна у переважаючій силі Червоної Армії. Результатом стали два великі оточення, які знову нагадали про трагічні дні літа-осені 1941 р. і деморалізували фронтове командування. Боячись потрапити в нові сталеві «обійми» німців, радянські генерали відмовилися від тактики стаціонарної оборони й застосували тактику оборони з відходом. Нова тактика дозволяла уникнути оточення і втрати великих військових угруповань, однак вона призводила до втрати території й деморалізації військ, котрі постійно відступали. Обурений новим способом ведення війни, Сталін 28 липня 1942 р. підписав зловісний наказ «Ні кроку назад!» за № 227, згідно з яким всі, хто відступав, вважалися зрадниками і підлягали суду військового трибуналу. На фронті формували штрафні батальйони, яких комплектували із солдат і офіцерів, запідозрених у боягузтві та засуджених за різні злочини. Їх кидали на найбільш небезпечні ділянки фронту. Позаду фронтових частин збільшувалася кількість загороджувальних загонів (кожна рота в загороджувальному батальйоні мала складатися з 200 добре озброєних бійців), які отримували наказ «розстрілювати на місці панікерів та боягузів».

Усього за 1942 рік Червона Армія зазнала найбільших у своїй історії безповоротних втрат – 5 млн. 888 тис. (за підрахунками Д. Волкогонова).

В результаті поразки значних сил Червоної Армії в Україні оборона радянських військ на південній ділянці радянсько-німецького фронту була серйозно ослаблена. Користуючись таким становищем, німецьке командування ухвалило рішення про стратегічний наступ своїх військ у двох напрямках – на Кавказ і на Волгу (Сталінград). Впродовж червня-липня 1942 р. німецькі та союзні війська відтіснили Південно-Західний і Південний фронти на схід, окупувавши 22 липня 1942 р. всю територію України.

Еріх фон Манштайн
Генерал-фельдмаршал, командувач 11-ю армією (1941), командувач групою армій «Дон» (1942)

Дмитро Козлов
Генерал-лейтенант (1940), командувач Кримським фронтом (січень – травень 1942)

Родіон Малиновський
У 1941–1942 – генерал-лейтенант, командувач Південним фронтом (грудень 1941 – липень 1942). У подальшому – командувач 3-го і 2-го Українських фронтів Маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу.

Федір Костенко
Командувач (грудень 1941 – квітень 1942) і заступник командувача Південно-Західного фронту (з квітня 1942), генерал-лейтенант. Загинув 26 травня 1942 під час бою в оточенні

Овксентій Городянський
Командувач 6-ю армією (із січня 1942), генерал-лейтенант. Загинув в оточенні в період з 22 по 27 травня 1942

Кузьма Подлас
Командувач 57-ю армією (лютий – травень 1942). Загинув 25 травня 1942 в оточенні на Барвінківському плацдармі

РОЗДІЛ III.
Українські землі в умовах окупації

12. Адміністративно-територіальні утворення в окупованій Україні. Окупаційна адміністрація

Верхівка нацистської партії, яка взяла на озброєння теорії пангерманізму, мала різні погляди на способи їхньої реалізації. Частина керівників гітлерівської партії виступала за перетворення в майбутньому окупованих на Сході земель на класичні колонії (із заселенням німцями, нещадною експлуатацією та винищенням і германізацією місцевого населення). Інша частина обстоювала формування у Східній Європі цілого комплексу напівзалежних від Німеччини ерзацдержав, які, з одного боку, будуть виконувати роль сировинно-аграрного придатку для німецької економіки та ринку збуту для німецьких промислових товарів, а з іншого – стануть бар'єром для російської експансії на захід і відродження російського імперіалізму в будь-яких формах. У липні 1940 р. А. Гітлер публічно заявляв про створення буферних держав – України, Прибалтики й Білорусії. У грудні 1940 р. він наголосив, що всю територію СРСР слід «поділити на низку держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди...». Через декілька місяців фюрер з такою самою легкістю говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях. Перед нападом на СРСР А. Гітлер остаточно схилився до думки про повну колонізацію України, хоча плани колонізації наказав розробляти ще з 1940 р.

У перші місяці німецько-радянської війни вся повнота адміністративної влади на окупованих східних територіях належала командуванню збройних сил Німеччини, Угорщини та Румунії. 25 червня 1941 р. А. Гітлер своїм наказом надав командуванню Вермахту відповідні повноваження, а 17 липня ним був виданий наказ про запровадження цивільного управління окупованими областями СРСР. Згідно з цим документом всі окуповані на сході землі, окрім тих, які мали відійти до Генерального губернаторства (тобто мова йшла про українську Галичину), підпорядковувалися міністерству окупованих територій Сходу, керівником якого призначили А. Розенберґа. Уся територія мала бути поділена на райхскомісаріати (імперські комісаріати), керовані райхскомісарами. Райхскомісаріати у свою чергу ділилися на генеральні округи на чолі з генеральними комісарами, а генеральні округи – на звичайні округи, очолювані гауптгкомісарами. А. Гітлер залишав за собою

право призначати райхскомісарів і генеральних комісарів. Усіх інших чиновників міг призначати А. Розенберґ.

Фактично, на окупованих територіях було встановлено тривладдя: А. Розенберґ відповідав за адміністративну вертикаль, Г. Ґеринґ – за економічну експлуатацію, а Г. Гімлер – за питання безпеки та знищення «небажаних елементів». Відомства усіх трьох нацистських керівників певною мірою конкурували за ступінь впливу, що, на думку А. Гітлера, мало сприяти ефективності контролю над окупованими землями.

Захопивши Україну, окупанти передусім знищили її цілісність. Українські землі поділили на чотири частини, підпорядковані різним державам і різним адміністративним органам. 20 серпня 1941 р. побачив світ декрет А. Гітлера про створення райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) та директива А. Розенберґа про адміністративний поділ окупованих українських областей. Первісно передбачалося утворення в РКУ семи генеральних комісаріатів (або генералбецірків), які ділилися на ґебітскомісаріати (або крайсґебіти). Генеральний комісаріат «Волинь-Поділля» охоплював території Волинської, Рівненської, північної частини Тернопільської, Кам'янець-Подільської областей, а також південної частини Брестської та Пінської областей Білорусії (етнічні українські землі Пинщини і Берестейщини). До складу комісаріату «Волинь-Поділля» увійшло 24 ґебітскомісаріати. Генеральний комісаріат «Житомир» у складі 29 ґебітскомісаріатів займав території Житомирської, північної частини Вінницької областей і південної частини Поліської області сучасної Білорусії. Генеральний комісаріат «Київ» охоплював сучасні Київську, Черкаську та Полтавську області поділені на 26 ґебітскомісаріатів. Генеральний комісаріат «Миколаїв» включав центральну і східну частину Миколаївської та Кіровоградську області, мав 14 ґебітскомісаріатів. Генеральний комісаріат «Таврія» охоплював Крим, сучасну Херсонську область та південні райони Запорізької області і складався з 16 ґебітскомісаріатів. До генерального комісаріату «Чернігів» мали належати землі Чернігівської і Сумської областей України, південна частина Гомельської області Білорусії та Орловської області Росії, поділені на 18 ґебітскомісаріатів (його так ніколи й не було створено).

Резиденцією райхскомісара України Е. Коха нацисти обрали волинське місто Рівне. Вибір Рівного за «столицю» РКУ мав певний ідейний, а також прагматичний бік. По-перше, українцям демонстрували презирство до їхньої історичної традиції та до символу їхньої державності Києва, підкреслюючи, що райхскомісаріат «Україна» є поняттям географічним, а не державно-історичним. А по-друге, резиденція Коха містилася якнайдалі від фронту у невеликому населеному пункті, який легше було контролювати в плані убезпечення від можливих терактів з боку підпілля.

Східні області України – Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська) й Сталінська (Донецька) – у момент повної окупації німцями території України перебували під управлінням військової адміністрації.

Територія української Галичини, згідно з декретом Гітлера від 17 липня 1941 р., увійшла до складу Генерального губернаторства (польської частини Третього Райху) із центром у Кракові як п'ятого округу (дистрикту). Фактично, Галичину об'єднали з окупованими польськими землями, що надзвичайно болісно було сприйнято місцевими українцями, які дивилися на цей акт, як на перший крок у напрямку до передачі Галичини до складу майбутньої маріонеткової польської держави. Проте вони помилялися, адже Галичина, як і більшість польських земель, мала за задумом нацистів підлягати германізації.

На території Галичини утворили так званий дистрикт «Галичина», що охоплював 48 тис. кв. км. із населенням близько 5 млн. осіб. Центром дистрикту став Львів, керівництво регіоном було покладене на О. Вехтера, який безпосередньо підпорядковувався керівнику Генерального губернаторства Г. Франку.

Частина українських земель, згідно з німецько-румунською угодою від 19 липня 1941 р., передавалась Румунії на постійне (території забрані від Румунії Радянським Союзом у 1940 р.) або тимчасове управління (території, що їх розглядали як плату за участь у війні проти СРСР). Ізмаїльська область УРСР та шість повітів Молдавської РСР, розташовані на західному березі Дністра, утворювали румунське губернаторство «Бессарабія» із центром у Кишиневі. Територію Чернівецької області України та деякі північ-ні повіти Молдавії було об'єднано з Південною Буковиною в губернаторство «Буковина» (центр – Чернівці), а територію між Дністром та Південним Бугом (Одеська область, західні райони Миколаївської області, південні райони Вінницької області, східні райони Молдавської РСР) виділили в окремий регіон – губернаторство «Трансністрію» із центром у Одесі (керівник – професор Г. Алексяну). «Трансністрія» охоплювала 100 тис. км. кв., з яких понад 80 % становили українські етнічні землі. Територія всіх трьох губерній поділялася на волості (пласти) і сільські громади (кошуки).

З березня 1939 р. українське Закарпаття перебувало під окупацією ще одного союзника гітлерівської Німеччини – Угорщини. Для остаточного придушення українського самостійницького руху на Закарпатті угорці встановили там на три місяці військову адміністрацію (березень – липень 1939 р.), якою керував генерал Б. Новакович. При генералі Б. Новаковичу були запроваджені посади радника і цивільного комісара. На них призначили українців-

мадярофілів – М. Демка і священика Ю. Марина. 22 червня 1939 р. Державні збори Угорщини ухвалили закон «Про з'єднання Підкарпатських територій з угорською державою». На підставі цього закону з липня 1939 р. у Закарпатті почали запроваджувати цивільне управління. Главою адміністрації став спеціально вигаданий для Закарпаття реґентський комісар Підкарпатської території, який підпорядковувався і звітувався безпосередньо реґенту М. Горті. На посаду комісара було призначено М. Козмі. На території Закарпаття створили три адміністративні одиниці – жупи (Ужанську – центр Ужгород, Березьку – центр Берегове, Мармароську – центр Хуст), межі яких визначалися міністром внутрішніх справ.

З проблемою функціонування органів окупаційної влади тісно пов'язане питання співпраці місцевого населення з окупантами. Сотні тисяч мешканців України працювали в органах місцевого самоврядування, створених з дозволу окупантів – від міських управ до сільських старостів, працювали за окупації в школах і технікумах, дитячих садках, редакціях газет (в роки окупації в Україні виходило понад 300 періодичних видань), різноманітних творчих спілках тощо. Вкрай незначна частина цих людей поділяла ідеологічні погляди окупаційної влади, інші йшли на співпрацю, намагаючись вижити в жорстких умовах окупаційного режиму.

Мешканці окупованих територій змушені були братися за будь-яку роботу, шукати інші джерела поповнення матеріальних запасів. Однак тут на них чатувала ще одна пастка: на «Великій землі» співпраця з ворогом трактувалася як кримінально-політичний злочин. При цьому грань між свідомою ідейною колаборацією та працею задля фізичного виживання була надзвичайно тонкою. Виконання одних і тих самих функцій в місцевих органах управління, установах, промислових та сільськогосподарських структурах одержували різну юридичну класифікацію залежно від того, чи сприяла діяльність реалізації планів окупаційної адміністрації, чи перешкоджала. Зрозуміло, що трактувати їх можна було порізному залежно від багатьох суб'єктивних чинників.

Класично колабораціонізм визначають як співпрацю із окупантами громадян окупованої держави. Однак для України ця проблема в роки Другої світової війни набула своїх певних специфічних рис. Українці до війни не мали власної незалежної держави, далеко не всі вважали себе відданими громадянами СРСР. Ще більше людей не вважали за доцільне зберігати лояльність до радянського режиму, який у довоєнний період відзначився геноцидними діями проти українського народу. Тому термін «колабораціонізм» щодо України слід застосовувати із певними застереженнями.

Альфред Розенберґ
Райхсляйтер,
райхсміністр окупованих
східних областей
(17.07.1941 – 1945),
один з головних ідеологів
німецького нацизму,
обергрупенфюрер СА

Еріх Кох
Ґауляйтер, обер-президент
Східної Прусії,
райхскомісар України
(1.09.1941 – 10.11.1944),
обергрупенфюрер СА

Отто Ґустав Вехтер
Генерал-губернатор
Дистрикту Галичина,
(1942-1944)
групенфюрер СС і
генерал-лейтенант поліції

Ганс Франк
Райхсляйтер, райхсміністр юстиції,
генерал-губернатор Генеральної
губернії (1939 – 1945)

Міклош Горті
Реґент (правитель) Королівства
Угорщина (1920 – 1944)

13. Економічна політика окупантів. Остарбайтери

Ще до початку війни з СРСР, на зламі 1940–1941 рр., щойно було затверджено план «Барбаросса», гітлерівці почали розробляти стратегічні плани економічної експлуатації майбутніх окупованих областей Східної Європи. Наприкінці лютого 1941 р. було завершено створення Економічного штабу «Ост», який очолив Г. Ґеринґ. Співробітники штабу передбачали поділити все господарство окупованих областей на три групи: «М» (Militar) – військова промисловість і транспорт, «Л» (Landwirtschaft) – продовольство і сільське господарство, «В» – сировинна і переробна промисловість, лісове господарство і фінансова та банківська сфери.

При генерал-квартирмейстерстві головнокомандувача сухопутних військ безпосередньо у районі бойових дій розгорнув роботу так званий «Східний економічний штаб».

Накази і розпорядження щодо економічного пограбування України, які віддавало міністерство окупованих східних областей, входили до так званої «Коричневої папки», яка була складовою «Зеленої папки» Г. Ґеринґа («Директиви з керівництва економікою у новоокупованих областях Сходу»). Впродовж періоду окупації економічна політика зазнавала певного кориґування залежно від ситуації на фронті, однак постійним залишався курс на тотальне вивезення всіх основних матеріальних цінностей і ресурсів з території України.

Кінцевою метою економічної політики нацистів в окупованій Україні мало стати її перетворення на «житницю Європи». Однак місця для українців у цій «житниці» не залишалося. Аналіз директив і наказів імперського міністра промислового і сільського господарства Г. Бакке свідчить про те, що кінцевою метою була організація в Україні масштабного голоду, який призвів би до максимального винищення міського та сільського населення регіону, а відтак відкривав би необмежені можливості для німецької колонізації українських земель.

Намагаючись зберегти тотальний контроль над сільським господарством України, нацисти заборонили розділяти колгоспні землі та майно, перейменувавши колгоспи на громадські господарства (громгоспи).

Керівниками цих колективних сільськогосподарських підприємств на рівні районів призначали присланих із Німеччини «фахівців». Уже на середину весни 1942 р. в Україну прибуло 7 тис. 613 німецьких окружних і районних сільськогосподарських керівників (ландвіршафтсфюрерів). У травні 1942 р., під час підготовки Вермахту до масштабного наступу на Волгу і Кавказ, на українське

село ліг тягар забезпечити сільськогосподарською сировиною і продуктами харчування всю «південну армію». Нацисти запланували у травні–червні 1942 р. вилучити у селян, обмолотити і вивезти до Німеччини 1,3 млн. тонн зерна із врожаю 1941 р. (цей урожай селяни зібрали самотужки і розділили між собою у момент проходження фронту). На 1943 р. норми для України зростали. Ґеринґ вимагав, щоб Україна забезпечила продовольством «усю східну армію» і водночас дала для Райху не менше 3 млн. тонн зернових.

Завдяки організованому грабунку українського сільського господарства Україна перетворилася на основну продовольчу базу гітлерівської Німеччини. У 1942 р. поставки з України забезпечили потреби Вермахту і Райху: у хлібі – на 80 %, у м'ясі та м'ясопродуктах – на 83 %, у жирах рослинного й тваринного походження – на 74 %.

Упродовж періоду окупації з України було забрано 23 млн. т зернових і борошна, 2 млн. т картоплі, овочів і фруктів та ін. Під час відступу німці, румуни та угорці знищили 230 тис. сільськогосподарських споруд, спалили 18 млн. гектарів посівів, 114 тис. гектарів садів і виноградників.

Не відставали від німців у грабунку українського села також і румунські окупаційні власті. Допомагаючи Німеччині, румуни із контрольованої ними «Трансністрії» відправили до Райху в 1941 – 1944 рр. 10 тис. 154 вагони з продовольством і 275 тис. голів великої рогатої худоби. За власними румунськими підрахунками, вартість вивезеного з України майна становила 948 млрд. лей (це при тому, що видаткова частина держбюджету Румунії в 1941–1942 рр. становила 160 млрд. лей).

5 серпня 1941 р. А. Розенберґ підписав розпорядження про запровадження системи обов'язкової трудової повинності для всіх мешканців східних окупованих областей. Усі працездатні громадяни віком від 15 до 65 років мали стати на облік у конторах так званих «бірж праці». Це дозволило нацистам отримати реєстр наявних кваліфікованих робітників і спеціалістів промислового виробництва.

З 1942 р. німецькі окупанти розпочали новий етап у промисловій політиці. Відчуваючи брак сировинних ресурсів, гітлерівці почали відкривати в Україні підприємства, що спеціалізувалися на видобуванні стратегічної сировини – марганцю, залізної руди, нафти, вугілля і т. ін. В результаті організаційних заходів окупаційної влади було відновлено роботу 250 великих промислових підприємств. У Донбасі та Придніпров'ї за роки окупації виплавили 1 005 тонн чавуну і сталі, видобуто 380 тис. тонн залізної руди, 1 782 тонни марганцевої руди, у Дрогобицькому нафтовому басейні видо-

були 600 тис. тонн нафти. Однак загалом план відновлення промисловості провалився. Німцям вдалося повністю відновити роботу лише близько 3 % великих промислових підприємств, які працювали до війни.

Паралельно зі спробами відновлення роботи промислових підприємств в Україні гітлерівці здійснювали масове вивезення обладнання з фабрик і заводів окупованих українських земель. Загалом з України до Німеччини було вивезено майже 128 тис. електродвигунів, 781 тис. металорізальних верстатів, 19 тис. одиниць ковальсько-пресового обладнання.

Під час відступу з території України Вермахт застосував тактику випаленої землі, яка жахливо відбилася на стані промисловості. На руїни перетворилися найбільші заводи і фабрики України – Харківський тракторний, Новокраматорський, Луганський паровозобудівний, Миколаївський суднобудівний заводи частково вивезли до Німеччини, а все, що залишалося, знищували. Були зруйновані також Харківський завод «Серп і молот», Запорізький завод «Комунар», Кіровоградський завод «Червона Зірка» тощо. Під час відступу окупанти вивели з ладу найбільші гідро- й теплоелектростанції: Дніпрогес, Шепетівську, Зуївську, Північно-Донецьку, Дніпродзержинську, Криворізьку, Одеську, Львівську, Бориславську, Ковельську, Чернівецьку. Було знищено 80 % потужностей хлібопекарної промисловості, 90 % – олійної, 100 % – тютюнової. Все робилося для того, щоб паралізувати транспорт і зв'язок України. Вермахт і союзні йому армії під час відступу знищили 220 тис. км ліній зв'язку, висадили в повітря 5600 залізничних мостів, 712 водонапірних веж, 120 паротягових депо, 1 389 станцій гідроколонок, зіпсували або перегнали до Німеччини 6 704 паротяги, 181 тисячу вагонів. Окупанти потопили або забрали 327 вантажних і 442 пасажирські суден, 1 789 барж, знищили 132 портові господарства.

Важливим складником економічної експлуатації українських земель гітлерівським окупаційним режимом було вивезення мешканців України на роботи в Райх. Після значних втрат Вермахту під Москвою й чергового призову німецьких чоловіків до армії гітлерівці розгорнули колосальну пропаґандистську кампанію в Україні, Білорусії, Прибалтиці й окупованих областях Росії із закликом до населення добровільно записуватися на роботу до Німеччини. В агітаційних плакатах, піснях, фільмах всіляко розхвалювали «безхмарне життя в Німеччині», рекламували високі соціальні стандарти, чудові умови праці, можливості оволодіти новими професіями, ознайомитися із високою європейською культурою тощо. Після повернення на батьківщину добровольцям обіцяли встановити високі

пенсії, грошові компенсації, надати великі земельні ділянки у приватну власність тощо.

23 січня 1942 р. півтори тисячі робітників-добровольців виїхали з Києва, 1400 – з Рівного, 760 – з Кривого Рогу. Ешелони з добровольцями вирушали з Києва ще 18 та 27 лютого 1942 р. Проте вже в кінці лютого з Німеччини почали надходити перші листи від робітників, що виїхали в січні 1942 р. Реальність життя східних робітників («остарбайтерів») разюче відрізнялася від реклами окупантів, тому потік добровольців різко скоротився. Водночас, у цей самий момент 24 лютого 1942 р. міністерство окупованих східних областей розпорядилося набрати з України не менше 290 тис. сільськогосподарських і 180 тис. промислових робітників.

Неможливість отримати такий значний контингент людей добровільним шляхом призвела до того, що гітлерівці розпочали насильницьке вивезення мешканців України на роботу до Райху. У містах і селах складали списки молоді, яка мала негайно з'являтися на пункти відправки до Німеччини. Впродовж 1942 р. з України вивезли 714 тис. чоловік.

З весни 1942 р. розпочалися масові облави на майбутніх «остарбайтерів» із залученням поліції, жандармерії, охоронних військ, есесівців. У сільській місцевості оточували заздалегідь визначені села, хутори, містечка і забирали всіх юнаків і дівчат, які не встигали сховатися або втекти. Практикували брати заручниками батьків, молодших братів і сестер і тримати їх у в'язницях доти, доки запланований на виїзд молодий чоловік чи дівчина не з'являлися на пункт відправки. У містах, як правило, робили облави в людних місцях (базарах, кінотеатрах, школах, училищах, вищих навчальних закладах, пляжах тощо) і забирали всіх, хто не мав документів про працевлаштування.

З 1943 р. методика вивезення стала ще жорстокішою. Карателі почали спалювати хати тих сімей, з яких молодь не приходила на пункти відправки до Німеччини, або й взагалі спалювали цілі села, змушуючи таким чином багатьох мешканців «добровільно» йти на німецьку каторгу. В окремих селах на роботи було вигнано всіх мешканців віком від 16 до 50 років. Загалом, упродовж 1943 р. з України вивезли майже 1 млн. 90 тис. чоловік, а в 1944 р. – ще 600 тис.

З території України в роки гітлерівської окупації було вивезено 2 млн. 400 тис. промислових і сільськогосподарських робітників, що становило 48 % від усіх «остарбайтерів», які походили з території СРСР. Їхня доля в Німеччині складалася по-різному. Найгірше доводилося промисловим робітникам, заробітна платня яких становила щонайбільше третину від зарплати німецького ро-

бітника, за житло слугували бараки в спеціальних таборах праці, їжа складалася із баланди, ерзацкави й ерзацхліба, медичне обслуговування було відсутнє, вихідні давали нерегулярно. Робітники заводів та фабрик потерпали від надмірно високих норм виробітку, побоїв і знущань німецьких наглядачів. Також промислові робітники з України часто ставали невинними жертвами бомбових ударів англо-американської авіації, яка знищувала об'єкти німецької воєнної індустрії. Умови життя сільськогосподарських робітників і дівчат, яких забирали до німецьких сімей як домашню прислугу або няньок, цілком залежала від господаря. Якщо родина, в яку потрапляли українці, не була засліплена расовими теоріями нацистів, то життя робітників складалося терпимо, якщо ж навпаки — тоді перебування в Німеччині перетворювалося на земне пекло. Після розгрому Німеччини в Україну повернулося близько 1,8 млн. вивезених робітників, 200 тис. відмовилися повертатися й 400 тис. померли або загинули на роботі в Райху. Переважно люди молодого віку, українські остарбайтери зазнали важких випробувань розлукою з рідними, тяжкою працею, каліцтвами й моральними травмами. Багато наших співвітчизників загинуло на чужині. Але й на батьківщини їх очікувала принизлива процедура фільтрації й дискримінаційне, хоча й невидиме, тавро людей «другого сорту».

Соціальна політика німецьких окупантів та їхніх союзників в Україні цілковито підпорядковувалася кінцевій меті — «очищенню земель на Сході для майбутнього поселення німецьких колоністів». Позбавлені будь-яких громадянських прав і соціальних свобод мешканці України були обмежені в праві пересування, праві власності, праві зборів, друку, заснування товариств і організацій тощо.

Реалізуючи курс на безоглядну експлуатацію економічних і людських ресурсів України, гітлерівці абсолютно не переймалися питаннями забезпечення життєвих і соціальних потреб населення України. У «Зеленій папці» Г. Ґерінґа містився документ, який визначав норми соціального забезпечення населення, яке працює в німецьких інтересах. Ці норми були, м'яко кажучи, скромними. Єдиним соціальним привілеєм для «абориґенів», що працювали на німців, була зарплата і продуктовий пайок. Цікаво, що вже під час окупації гітлерівці поклали вирішення всіх соціальних питань «працюючих» на плечі місцевої української адміністрації та керівників підприємств, які мали надзвичайно обмежені повноваження і скромні фінансові ресурси.

Герман Ґеринґ
Райхспрезидент Рейхстагу (1932–1945), райхсміністр авіації (з 1935), Голова імперської ради оборони (з 1939), Уповноважений з використання економіки окупованих східних областей (з 29.06.1941), райхсмаршал

Фріц Заукель
Ґауляйтер,
Комісар з робочої сили в управлінні чотирирічного плану (1942 – 1945), обергрупенфюрер СА

Ґеорґ Томас
Один з керівників військової економіки Німеччини, начальник економічного управління ОКВ (1938 – 1944), начальник управління міністерства озброєнь (1942), генерал від інфантерії

Герберт Ернст Бакке
Райхсміністр продовольства і сільського господарства (1942–1945), обергрупенфюрер СС

14. Расова та культурна політика нацистів

Нацистська расова політика. Саме під час Другої світової війни Україну почали вважати однією з найважливіших складників німецького Lebensraum – територією, де расово чисті німецькі громадяни могли відпочити від «хворобливого міського довкілля» і створити натомість здебільшого аграрне незіпсоване середовище. Щоб досягнути расової чистоти, потрібно було інтеґрувати місцеве населення в нове німецьке суспільство. Якби це не вдалося, його слід було б депортувати або знищити.

Ідеологічне обґрунтування глибокої демографічної перебудови Східної Європи давали твори А. Гітлера й інших нацистів, писані у міжвоєнні роки. Їхні теорії ґрунтувалися на расових відмінностях. Представників певних «панівних» рас (найвизначніші – германські арійці) мали обслуговувати «нижчі», так звані Untermensch («нижчі люди»). Українці, як і всі слов'яни, за цією класифікацією належали до нижчих рас, призначення яких у кращому випадку полягало в обслуговуванні «панівних» представників. Найнижчими елементами в нацистській расовій ієрархії були євреї та цигани. Оскільки Райхскомісаріат «Україна» вважали німецькою іноземною колонією, нацистські теорії про вищі та нижчі раси на практиці реалізовували й тут.

Культурна політика. Згідно з розпорядженням Е. Коха в райхскомісаріаті «Україна» ліквідували систему середньої освіти, яку замінили чотирикласними народними школами, у яких дітей «абориґенів» учили читати, писати, рахувати і фізично працювати.

Нацистська політика щодо культурних цінностей у цілому і на території окупованої України зокрема, відповідала загальноімперській політиці. Після усвідомлення значення всіх культурних установ як скарбниці національної і світової культури, а також важливого джерела місцевої історії, матеріальних ресурсів та економіки, «східні території» передано у відання Оперативного штабу Міністерства східних окупованих областей на чолі з голов-ним ідеологом нацистської партії Альфредом Розенберґом, який почав проведення експертизи, аналізу та конфіскації культурних цінностей. Для здійснення практичних заходів при Оперативному штабі було створено Головну робочу групу «Україна». Одразу після входження німецьких військ до певного культурного центру архіви, музеї, картинні галереї, бібліотеки закривали, все їхнє майно конфісковували під виглядом консервації і захисту.

Колосального пограбування в роки окупації зазнали музеї Львова, Харкова, Києва, Дніпропетровська та інших міст. Із Львівської картинної галереї було вивезено понад сто найцінніших полотен, 12 ящиків із картинами викрали зі Львівського історичного му-

зею. Тотального розграбування зазнали київські музеї. У 1942 р. Київський музей західного і східного мистецтва був пограбований за особистим наказом Е. Коха. Лише для власного помешкання Е. Кох наказав відібрати 15 найвизначніших полотен. Майже всі європейські картини мали бути передані музею мистецт-ва в Лінці, який створювали за розпорядженням фюрера. Жахливої шкоди було завдано комплексу музеїв Києво-Печерської Лаври. Звідти вивезли всю колекцію старовинної зброї (4 тис. зразків), оригінальні універсали українських гетьманів, міські акти XV – XVII століть, нумізматичну колекцію, рукописи і стародруки, збірку гравюр тощо. Загалом з українських музеїв було викрадено і вивезено щонайменше 330 тис. найцікавіших експонатів, з яких в Україну після війни повернулися лише десятки.

Паралельно із розграбуванням музеїв нацисти влаштували пограбування і фактичне знищення українських бібліотек і архівів. Всього з українських бібліотек вивезли понад 50 млн. книг і періодичних видань. Найжахливішою втратою архівного фонду України стало знищення Київського Центрального архіву давніх актів. Цей архів містив найбагатші колекції актових книг, укомплектованих у 500 фондах. Майже повністю було спалено Кінофотофоноархів у Києві. Більше 1 млн. справ загинуло в Київському обласному архіві. Колосальних збитків зазнали архіви Полтави, Харкова, Дніпропетровська, Донецька. В Україні безповоротно було знищено 21 млн. архівних одиниць збереження.

15. Столиця України в роки окупації[1]

Як уже зазначалося, 19 вересня місто Київ окупувала німецька 6-та армія. Але перш ніж до залишеного Червоною Армією міста вступили німецькі війська, влада встигла вивезти запаси продовольства на схід, решту знищила, вивела з ладу водогін та електростанції, кинувши таким чином киян, які з міста не виїхали, – 400 тисяч жінок, старих, дітей – напризволяще.

На п'ятий день окупації Києва, відповідно до тактики «випаленої землі», за директивами радянського керівництва, почалося тотальне нищення Хрещатика і прилеглих кварталів центру. Місто було зруйновано на 40 %, а суцільних руйнувань зазнало 940 великих житлових і адміністративних будівель.

---

[1] Розділ написано за: Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943) // Україна модерна. – 2008. – Т. 13 (2). – С. 115–130; Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. 2006. С. 389 – 391

Окупаційна влада взяла на облік весь уцілілий житловий фонд міста. Здійснювалось перманентне переселення киян з кращих квартир у гірші. Поліпшене житло віддавали функціонерам окупаційної адміністрації або бронювали для приїжджих. Після обліку всього житла окупаційна влада через районні житлові управління почала приймати заяви на поселення, але до зими (1941/1942) квартири не надавали, населення знаходилося на вулиці. Міська управа була змушена через газету запропонувати населенню займати вільні квартири самостійно.

У жовтні 1941 р. німці відновили трамвайний рух за 4 маршрутами. Спочатку мешканці Києва користувалися трамваєм, але могли входити тільки через задній майданчик, оскільки передніми дверима користувалися виключно німці. За порушення цього правила був передбачений розстріл. Але через місяць в Києві почали поширюватися чутки, що хтось застрелив німця в трамваї. З цієї причини з другої половини грудня 1941 р. трамваї ходили «тільки для німців».

Німецька влада намагалася відновити роботу промислових об'єктів, які мали працювати на її армію та забезпечувати комунальне господарство, побутові потреби, харчування населення. Відновили і почали працювати маслозаводи, консервна фабрика, дріжджовий завод, кондитерські цехи фабрики ім. К. Маркса, тютюнова фабрика, пивоварний та лікерні заводи. Міська управа організувала біржу праці, одразу ж було наказано всім зареєструватися – чоловікам і жінкам віком від 16 до 60 років. Поряд із біржею праці в Києві створили бюро з набору робочої сили для Німеччини.

8 січня 1942 р. генерал-комісар Києва Квітцрау видав розпорядження про загальну трудову повинність. Ті, хто не з'являвся у визначене місце, підлягали покаранню (від таборів примусової праці до «тяжких покарань»). З 1 березня 1942 р. всі кияни, зайняті на різних роботах, отримали трудові картки з потижневими записами про безперервність роботи керівників підприємств і установ, де вони працювали.

Всі 778 днів окупації киян постійно переслідував голод. Налагоджувати пристойну торгівлю та громадське харчування для киян німці не збирались. У жовтні 1941 р. окупаційна влада через міську газету оголосила, що всі кияни отримуватимуть по 200 г хліба щоденно, але вже 16 жовтня хліб припинили видавати. В грудні 1941 р. централізована торгівля в Києві припинилася. Залишилося два джерела для здобування харчів. Перше – багатокілометрові піші походи в сусідні села. Але після 7 квітня 1942 р. всі походи на села окупаційна влада заборонила. Друге – це базари, де панували шалені ціни та спекуляція.

Окупаційна влада фактично не займалася питаннями освіти. Була спроба відновити початкову школу (1–4 кл.): за роки окупації діяло всього 40 народних шкіл (6,5 тис. учнів, у той час як до війни було 100 тис. учнів). З вишів у Києві частково продовжував навчальний процес лише сільськогосподарський інститут. Працювало 2 школи для «фольксдойче» та «райхсдойче», в яких викладали німці.

Крім окупаційних військової і цивільної адміністрацій на захоплених територіях створили допоміжну адміністрацію з представників місцевого населення, які виявили бажання співпрацювати з окупантами. Це – бургомістри у містах, голови у районах, старости в селах, допоміжна поліція.

Після захоплення німецькими військами Києва члени ОУН(М) відразу утворили міську управу. За порадою представників київської інтеліґенції мером міста було призначено професора історії Київського університету Олександра Оглобліна. Невдовзі його заступив заповзятіший та рішучіший мельниківець Володимир Багазій, професор Київського педагогічного інституту.

З початком окупації в Україні розгорнулася широка пропаґанда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. За сприяння мельниківців у Києві виходила газета «Українське Слово», редактором якої був виходець із Закарпаття Іван Рогач. Воно стало основним пропаґандистським рупором, який мав сприяти перетворенню киян на національно свідомих українців. Укомплектована з числа новоприбулих мельниківців, газета виходила накладом до 50 тис. Попри німецькі перестороги, «Українське Слово» реґулярно публікувало статті, що закликали населення розмовляти лише українською, і критикувало тих, хто послуговувався російською. Газета прославляла боротьбу за незалежність України, називала її «останнім європейським бастіоном проти Азії».

Мельниківці також заснували (або за їх сприяння було засновано) Українську Національну Раду, яка мала стати прообразом майбутнього українського уряду, молодіжну спортивну асоціацію «Січ», Спілку Українських Письменників, «Просвіту» тощо. Жовто-синій прапор, що увінчував баню Святої Софії, символічно закріплював мельниківський контроль над містом (на противагу мельниківцям, бандерівці використовували синьо-жовті прапори). У листопаді та грудні ці прапори поряд із німецькими майоріли скрізь у Києві.

За короткий час свого володарювання мельниківці досягли досить помітних результатів (зокрема стосовно вживання української мови та самоідентифікації українців). Проте їхня незалежна політика викликала дедалі більшу настороженість німців. Зміни у ставленні до націоналістів сталися після запровадження цивільної ад-

міністрації, підпорядкованої ґауляйтеру Еріху Коху. У політично-культурному аспекті це проявилося в усуненні всіх політичних організацій та обмеженні культурного життя до мінімуму. Такий підхід радикально відрізнявся від політики попередньої військової адміністрації, яка, порівняно з нацистськими цивільними службовцями, схилялася до традиційних методів управління.

За нової політики репресії проти українських націоналістів у Києві, які в очах німців демонстрували надмірну незалежність у стратегічно важливому місті, були лише справою часу. 10 грудня газета «Українське Слово» припинила своє існування. Через два дні вийшла газета «Нове Українське Слово», яке позиціонувало себе вже зовсім інакше. Редактором цієї газети став Костянтин Штепа, професор Київського університету та колишній офіцер царської армії. Нова газета стала рупором нацистської влади.

Після арешту редакції «Українського Слова» нацисти розпустили інші українські політичні, громадські та культурні організації, розстріляли частину їхніх лідерів та активістів. У січні-лютому 1942 нацистська поліція безпеки «зачистила» міську управу від українських націоналістів, мера В. Багазія було заарештовано і розстріляно. Новим мером призначили «поміркованого українця» Леоніда Форостівського. З обмеженим впливом і під посиленим контролем «міська управа» та «мер» стали такими лише на папері.

Коли у лютому 1942 р. генерал-комісар В. Магунія почав виконувати свої обов'язки, він привіз із собою чимало російських націоналістів – колишніх білогвардійців Денікіна, які мали вплив на місцеву ситуацію. Київ став одним із небагатьох українських міст під цивільною адміністрацією, де поруч із україномовним «Новим Українським Словом» було дозволено видавати російськомовну «Последние Новости» (так, наприклад, російською мовою виходила ще газета «Наш путь» у Херсоні).

У вересні 1942 р. на київських вулицях висіло близько 6 тис. пропаґандистських плакатів російською мовою та лише 1,8 тис. – українською. На символічному рівні всі ці зміни увиразнило те, що з вулиць міста зникли жовто-сині прапори, їх було заборонено. Як наслідок усіх цих подій багато киян, щойно почавши спілкуватися українською, знову повернулися до російської мови.

До війни в Києві мешкало 930 тис. жителів, а за переписом населення, зробленим міською управою, за станом на 1 квітня 1942 року в Києві налічувалося 352 тис. мешканців, хоча точного обліку жертв окупації немає. Вважається, що впродовж 778 днів окупації в місті загинуло загалом понад 200 тисяч киян та військовополонених. Понад 100 тисяч молодих киян було відправлено на примусові роботи до Німеччини.

Олександр Оглоблін
Професор Київського інституту народної освіти, доктор історії української культури. Під час окупації – Голова Київської міської управи (бургомістр) (вересень – жовтень 1941), член Української Національної Ради

Володимир Багазій
Вчитель, аспірант Київського НДІ педагогіки, викладач. Під час окупації – бургомістр Києва (жовтень 1941 – лютий 1942). 19 лютого 1942 відсторонений від посади, заарештований гестапо і страчений разом із сином Ігорем 21 лютого 1942

Вальдемар Магунія
Керівник Цивільної адміністрації в окрузі Білосток і представник ґауляйтера Е. Коха (серпень 1941 – січень 1942). З 14 лютого 1942 до листопада 1943 – генерал-комісар генерального округу Київ, оберфюрер СА

16. Нацистський терор проти населення

Нацистський «новий порядок» приніс населенню величезні поневіряння та розмах терору. На власній території українці перетворилися на людей «третього ґатунку». Їхнє життя реґламентували різні накази і правила, порушення яких каралося концтаборами або розстрілами. За планом «Ост» Україна мала перетворитися на «життєвий простір» для колонізації представниками «вищої раси», а місцеве населення підлягало витісненню і фізичному винищенню.

За роки окупації Україна втратила приблизно 4 млн. цивільних громадян, з яких 1,9 млн. євреїв (75 % від усіх євреїв, знищених на окупованій території СРСР), близько 100 тис. циган, 1,7 млн. українців, решта жертв припадає на росіян, поляків, білорусів, болгар, татар, чехів та інші національні групи України. Із 6,2 млн. радянських військовополонених гітлерівці знищили 4,3 млн., з яких на території України померло від ран, холоду, голоду, знущань або було вбито 1,8 млн. осіб.

Першими «під ніж» нацистської каральної машини потрапили євреї та комуністи. За перші шість місяців війни на Східному фронті професійні убивці з айнзацгруп «Ц» і «Д», які оперували на території України, зуміли знищити майже 520 тис. мирних мешканців, з яких понад 400 тис. становили євреї, 50 тис. – комуністи, 10 тис. – цигани, 3 тис. – українські націоналісти, 2 тис. – хворі психіатричних лікарень, а також гомосексуалісти, свідки Іегови, особи, що були носіями інфекційних захворювань та інші категорії громадян.

Жорстоких репресій зазнало сільське населення. Уже з початку жовтня 1941 р. гітлерівці почали практикувати масштабні розстріли заручників із числа мирного населення. За роки окупації нацисти, під виглядом боротьби з партизанами, частково або повністю спалили 321 українське село, убивши при цьому 49 тис. 274 мирних мешканців. Найжахливіші розправи над українськими селянами були вчинені в селах Кортеліси (убито 2875 осіб), Піски (860 осіб)*, Козари (4800 осіб), Корюківка (7 тис. мешканців), Копище (3236 осіб) тощо. Загалом, в Україні відомо 248 місць масових страт мирного населення нацистами.

В 1943 р., як помсту за дії українських повстанців, гітлерівці вбили щонайменше 2 тис. заручників із числа західноукраїнської інтеліґенції і до 3 тис. волинських та поліських селян.

---

* Село, занесене на чорну дошку постановою ЦККП(б)У в грудні 1932 р.

Паралельно з розстрілами нацисти вирішили використати в Україні апробовану ще їхніми більшовицькими колеґами технологію масового вбивства людей – голод. У листопаді 1941 р. на таємній нараді у Східній Прусії Гітлер ухвалив рішення про створення штучного голоду в Україні задля зменшення кількості споживачів сільськогосподарської продукції в регіоні. Вже у грудні німецька окупаційна адміністрація розробила план збільшення обсягу продовольчого постачання Райху з України шляхом зменшення чисельності «надлишкових споживачів», якими, на переконання нацистів, були «євреї і населення українських міст, таких як Київ». Наслідком реалізації плану стало скорочення населення українських міст за роки окупації на 53 %.

Іншими місцями, де здійснювалися масові вбивства мирних громадян, стали німецькі концтабори. В Україні не було зведено дуже великих таборів смерті. Більшість із 180 концтаборів на території України мала від 2 до 10 тис. в'язнів. Щоправда, через жахливі умови утримання й масові страти ці табори мали високу «пропускну спроможність», оновлюючи свій контингент упродовж кількох тижнів або місяців. Одним із найбільших в Україні був Янівський табір поблизу Львова, в якому знайшли свою смерть понад 200 тис. осіб (галицьких євреїв і радянських військовополонених).

Іншою групою мирного населення, яку нацисти знищували за етнічною ознакою, були українські цигани. Досі точно не встановлено, скільки саме циган розстріляли. Припускають, що цифра страчених гітлерівцями циган в окупованій Україні сягнула 100 тис. осіб.

17. Голокост

Антисемітизм став офіційною політикою фашистської держави. Ще в 1935 р. прийнято низку законів, які позбавили євреїв німецького громадянства і заборонили їм обіймати посади в державному апараті Німеччини. 20 січня 1942 р. у Берліні відбулася нарада керівників нацистської партії й урядового апарату Німеччини, на якій виробили план винищення єврейства Європи. На цій нараді (Ванзейська конференція) було оголошене розпорядження Г. Ґерінґа про «остаточне вирішення єврейського питання» і відповідальності Р. Гайдриха за його виконання. Р. Гайдрих наголосив, що план остаточного вирішення єврейського питання містить у собі

мету знищення 11 млн. євреїв. Саме Р. Гайдрих був тією людиною, що віддала усний наказ вбивати всіх євреїв.

Механізм масового знищення євреїв активно запроваджувався й почав працювати на повну потужність у всіх країнах Європи. Єврейське населення міст СРСР знищувалось одразу і на місці німецькими айнзацгрупами (Einsatzgruppen).

На окупованих територіях, в тому числі і в Україні, була побудована низка концентраційних таборів, де систематично знищували людей.

Масові страти євреїв відбувалися вже з перших днів війни. До кінця липня 1941 р. німецькі айнзацкоманди вчинили масові розстріли євреїв у Львові, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі, Золочеві, Бережанах, Луцьку, Рівному, Дубні, Проскурові, Житомирі й Бердичеві. Чи не найбільше розстрілів у перші два місяці війни здійснювала зондеркоманда 4а, яка розпочала свою жахливу «роботу» в Галичині, а потім пройшла через усе Правобережжя до Києва. З початку свого перебування на території України до 6 вересня 1941 р. зондеркоманда 4а розстріляла 11 328 євреїв у різних містах України. 12 жовтня 1941 р. на «рахунку» зондеркоманди 4а, згідно з рапортами її керівників, була 51 тис. розстріляних мирних громадян «в основному євреїв та в меншій мірі політичних функціонерів, а також саботажників і грабіжників». У 1942 р. лише члени айнзацгруп «Ц» і «Д» вбили 778 тис. мирних мешканців, 1943 р. – 145 тис. і в 1944 р. – 110 тис.

Зловісним символом масових страт мирного населення на початковому етапі німецько-радянської війни стало урочище Бабин Яр у Києві. У 1941 р. Бабин Яр являв собою величезне урвище глибиною до 50 метрів і довжиною понад два кілометри. Перші розстріли в Бабиному Яру, за німецькими документами, здійснювали «без жодної сторонньої допомоги», зондеркоманда 4а із залученням двох батальйонів (45 і 303) із полку охоронної поліції «Південь». Упродовж усього періоду окупації Києва в Бабиному Яру щовівторка і щоп'ятниці тривали розстріли. Вже 3 листопада 1941 р. гітлерівці звітували, що в Києві розстріляно 75 тис. євреїв і 8 тис. політичних в'язнів. Загалом, у Бабиному Яру гітлерівці знищили 150 тис. осіб, з яких 100 тис. – київські євреї, а також комуністи, учасники радянського підпілля, українські націоналісти, військовополонені, втікачі з концтаборів і примусових робіт, звичайні кримінальні злочинці.

Невдовзі подібні до Бабиного Яру «розстрільні місцевості» з'являються також під Харковом, Львовом, Сталіно (Донецьком),

Рівним. В Галичині за роки війни було знищено 500 тис. євреїв. У Харкові страшним місцем страт став Дробицький Яр, де в 1942 р. розстріляли 15 тис. євреїв, ще 10 тис. харківських євреїв були вбиті гітлерівцями у Травницькій долині. 54 тис. євреїв Трансністрії розстріляли німецькі каральні загони і румунські жандарми в с. Богданівка Миколаївської області наприкінці 1941-го – на початку 1942 р.

З перших днів радянсько-німецької війни нацисти намагалися створити враження, що масові страти євреїв – це чисто українська акція, яка є «відплатою» місцевого населення за віковий «жидівський гніт». Німецька пропаґанда поширювала інформацію про євреїв, які обіймали головні посади в радянській адміністрації, доносили і допомагали заарештовувати українців, розстріляних під час відступу. У багатьох містах – Львові, Тернополі, Дрогобичі, Бродах, Самборі, Жовкові та інших – німці повідкривали подвір'я радянських тюрем і дозволили місцевим жителям шукати серед убитих своїх родичів і знайомих. Головні організатори масових страт відступили разом з військами Червоної Армії, але залишилися євреї, яких нацистські війська змушували прибирати тіла вбитих. Вся операція супроводжувалася насильством і побиттям, в яких брали участь і місцеві українці.

У питанні єврейсько-українських стосунків важливе місце посідає порятунок євреїв українцями під час Голокосту. Єврейська організація Яд Вашем визнала героями 2246 українців з числа тих, хто, ризикуючи життям, рятував євреїв. Поміж них були члени ОУН. Серед цих рятівників був Іван Вовчук (справжнє прізвище Федір Вовк), районний провідник ОУН Нікопольщини 1941-1943 рр., згодом, з 1944 р. віце-президент підпільного парламенту Української Головної Визвольної Ради. За врятування ним родини Бакстів меморіалом Яд Вашем йому було присвоєно почесне звання «Праведника народів світу». У 1942–1943 рр. від німецьких переслідувань єврейську дівчинку Ірину Райхенберг переховувала Наталія Шухевич – дружина Головного командира УПА. Сам Роман Шухевич зробив для єврейської дівчинки документи на прізвище Рижко Ірина, і після арешту гестапівцями дружини він заховав дівчинку у монастирському сиротинці у містечку Куликів, завдяки чому вона пережила Голокост.

З протестами стосовно жорстокого поводження з євреями митрополит УГКЦ Андрей Шептицький у 1942 р. неодноразово звертався до Г. Гімлера, прохаючи про лібералізацію німецької політики стосовно єврейського населення. Митрополит Андрей був єдиною

церковною фігурою такого ранґу в окупованій Європі, яка виступила на захист євреїв. На такий крок не спромігся навіть папа Пій XII. Не підтримав Митрополита УГКЦ і польський єпископ Твардовський.

Весна-літо 1942 р. принесла в Україну чергову хвилю антиєврейського терору. Єврейське населення Сходу, Півдня та Центру України було майже повністю винищене (врятуватися від знищення вдалося тільки тим євреям, кого, ризикуючи власним життям, рятувало місцеве українське чи російське населення, і частково тим, хто жив у зоні румунської окупації, де репресії проти євреїв не мали такого тотального характеру, як у німецькій окупаційній зоні). Залишки єврейського населення Галичини (близько 278 тис., або третина від довоєнної кількості) нацисти зігнали в 50 міських ґетто, де впродовж 1942–1943 рр. майже всі вони померли від голоду і хвороб або загинули під час ліквідації ґетто. Одним з найбільших на території СРСР було ґетто, створене у Львові (409 тис. чол., існувало з листопада по червень 1943 р.). Загалом, із майже 900 тис. євреїв Галичини і Волині (колишніх підпольських земель) окупацію пережило 140 тис., а з 1,8 млн. євреїв підрадянської України та підрумунської України – 660 тис., з яких половина припадала на Буковину, Бессарабію і Трансністрію.

Колосальні втрати серед мирного населення під час окупації стали наслідком втілення політичних і расових доктрин нацизму. Звинувачуючи євреїв у «всесвітній змові», Гітлер прагнув знищити все єврейське населення Європи, і землі України, на жаль, не стали винятком. Реалізуючи свій власний афоризм про те, що цигани «народ веселий, але непотрібний», нацистський вождь прирік на повне винищення ще один «неповноцінний» народ. Врешті-решт, боячись «біологічної сили» українців та інших слов'ян, які розмножуються «наче кролики», фюрер поставив за мету «зменшити» слов'янське населення Центральної та Східної Європи до 30 млн. осіб.

Масове знищення мирного населення, військовополонених і руйнування економічних та культурно-історичних підвалин існування українського народу стало найбільш яскравим виявом нацистської колонізаторської політики в Україні.

Райнхард Гайдрих
Начальник Головного управління імперської безпеки (РСХА) (1939–1942), заступник протектора Богемії і Моравії (1941–1942), обергрупенфюрер СС і генерал поліції (1941). Один з ініціаторів «остаточного вирішення єврейського питання». Смертельно поранений 4 червня 1942 у Празі в результаті спланованого британською розвідкою замаху

Гайнрих Гімлер
Райхсфюрер СС (1929–1945), шеф таємної політичної поліції (ґестапо) (з 1936), райхсміністр внутрішніх справ Німеччини (1943–1945), командувач Резервною армією (1944–1945). Один з ініціаторів створення системи нацистських концтаборів

18. Трагедія військовополонених

Окремим рядком серед злочинів нацизму в окупованій Україні вписане безпрецедентне знищення 1,8 млн. військовополонених червоноармійців. Загалом за роки війни Вермахт взяв у полон 6,2 млн. червоноармійців, з яких у неволі загинуло 4,3 млн. осіб.

Перші три тижні війни Вермахт у загальних рисах намагався дотримуватися правил Женевської конвенції (підписаної 1929 р.), яка реґламентувала поводження із військовополоненими. Однак 17 липня 1941 р. командування німецьких Збройних сил погодилося із вказівками керівництва держави та нацистської партії, які зводилися до того, що ставлення до червоноармійців не може бути таке саме, як до полонених інших армій. Зокрема, наголошувалося, що євреї і комуністи не можуть бути потрактовані як військовополонені, а тому їх слід відділяти від основної маси бранців і негайно знищувати. Перш за все під знищення потрапляли євреї, ко-

місари, члени більшовицької партії, призвані до армії радянські державні та партійні чиновники.

До жовтня 1941 р. окреме ставлення також передбачалося до представників окремих національностей СРСР. Литовці, латиші, естонці, козаки й українці як народи, що найбільше постраждали від більшовизму, мали відпускатися з неволі для збору врожаю. Від полонених вимагалася підписка про те, що вони більше не воюватимуть проти німецької армії, а прибувши на місце довоєнного проживання, зареєструються в німецькій комендатурі. Також відпускали військовополонених українців, росіян і білорусів, якщо за них клопотали місцеві мешканці як за своїх родичів. 277 тис. українців із числа 665 тис. солдатів і офіцерів частин Південно-Західного фронту, що потрапили в полон під Києвом, німці відпустили на прохання родичів. Загалом, влітку й на початку осені 1941 р. німці відпустили з полону 700 тис. осіб, більшість з яких були мешканцями України.

Однак, щойно зникла необхідність збирати врожай, як нацисти припинили свої «гуманістичні» експерименти. Всі військовополонені мали залишатися у таборах, які були трьох типів — дулаг (Durchlager – пересильний табір), шталаг (Stalager – стаціонарний табір) і офлаг (Offizierslager – офіцерський табір). На початок жовтня 1941 р. в райхскомісаріаті «Україна» продовжувало функціонувати десять таборів для солдатів та один табір для командирів Червоної Армії, в яких перебували 445 тис. полонених. Протягом жовтня-листопада 1941 р. з них померло 33,7 тис. осіб, понад 25 тис. було розстріляно, 210 тис. відправлено в концтабори на Захід. В Україні на початку грудня лишалося 176 тис. військовополонених. Проте невдовзі кількість бранців в таборах на території України різко зросла, сюди почали прибувати солдати, полонені на центральному відтинку німецько-радянського фронту під час німецького наступу на Москву.

Хоча німецьке командування не мало поняття, що робити із мільйонними масами полонених, яких не вивозили в глибокий тил, а утримували в жахливих умовах (часто під відкритим небом, без харчування й елементарного медичного обслуговування), воно, виконуючи накази Гітлера, не наважилося розпустити виснажених людей, прирікши їх на смерть взимку 1941–1942 рр. За першу воєнну зиму в Україні померло 800 тис. військових бранців. Особливо зловісними місцями знищення військових в'язнів стали Дарницький фільтраційний табір і Сирецький, Гоголівський, Бориспільський табори, табори на вулиці Керосинній (сьогодні вулиці Шолуденка)

та вулиці Інститутській у Києві, Янівський табір під Львовом, Гросс-лазарет у Славуті, табір у Цумані, два табори в Кременчуці, табір у Ракові коло Проскурова тощо.

Через один дарницький фільтраційний табір протягом 1941–1943 рр. пройшло щонайменше 300 тис. військовополонених, близько 200 тис. із них померло від голоду, знущань або були вбиті охоронцями. У таборі по вулиці Керосинній, де в середньому перебувало по 8 тис. полонених і декілька тисяч київських євреїв, щодня від голоду помирало до 5 осіб (годувати людей починали тільки на шостий день після прибуття до табору, а їжа складалася із миски «баланди» й кількох грамів капусти на день), серед в'язнів поширився канібалізм. Як згадували очевидці, «*дійшло до того, що полонені чекали, поки труп охолоне, а потім починали його їсти*».

Аналогічна ситуація була в таборі на вулиці Інститутській, 5, де постійно утримували до 3 тис. полонених і декілька сот київських євреїв. У Сирецькому таборі військовополонених змушували працювати щодня від 4-ї години ранку до 18-ї. Годували мінімальною кількістю їжі, били і знущалися, хворих, які не могли йти на роботу, забивали до смерті або розстрілювали. До 40 тис. в'язнів Сирецького концтабору впродовж 1941–1943 рр. розстріляли у Бабиному Яру.

У Кременчуцьких шталагах 346-А і 346-Б за час окупації гітлерівці вбили 97 тис. військовополонених і цивільних громадян. У містечку Хоролі Полтавської області нацисти утримували військовополонених у ямі глиняного кар'єру весь час під відкритим небом. За 1941–1942 рр. в «Хорольській ямі» загинуло 57 тис. військовополонених. Майже 35 тис. військовополонених було ліквідовано в таборах на території Білої Церкви.

Від 100 до 300 осіб щоденно вмирало в «Гросс-лазареті № 301» містечка Славути сучасної Хмельницької області. Табір для поранених військових бранців перетворився на гігантську братську могилу через те, що пораненим там практично не надавали жодної медичної допомоги. З 1941 до 1943 рр. у Славутському таборі вмерло 160 тис. полонених червоноармійців. Крім того, поранені червоноармійці вмирали дорогою до Славутського табору. Лише в листопаді 1942 р. у транспортах, що прибули до Славути, було виявлено 494 померлих полонених, які замерзли під час транспортування на відкритих платформах.

65 тис. військовослужбовців знайшли свою смерть у полоні в таборі маленького містечка Ракове неподалік Проскурова (сучасного Хмельницького). У таборах для військовополонених у Харківсь-

кій області було вбито майже 23 тис. в'язнів. У Львівській області в таборах померло або було вбито майже 200 тис. полонених солдатів Червоної Армії. 70 тис. військових бранців убили гітлерівці на Сумщині, 10 тис. – на Луганщині, 80 тис. – у Житомирській області, 40 тис. – у Донецькій, до 100 тис. – у Рівненській області тощо.

Полоненим допомагали представники православної церкви, зокрема Автономної Православної Церкви. Як відомо, всі релігійні конфесії на окупованих землях відновили свою діяльність. Лише в Кривому Розі церковний комітет допомоги полоненим зібрав за два роки 157 т. хліба, 69 т. борошна, 22 т. крупи, 37 т овочів, 1130 кг. м'яса та інших продуктів. Загалом із 6,2 млн. радянських військовополонених до 1 травня 1944 року було знищено різними способами майже 3,3 млн. Але найгірше те, що своїх військовополонених зреклася й радянська влада. Всіх утікачів із полону, всіх колишніх полонених зараховували до категорії «зрадників». Лише впродовж 1944 р. на території України до лав Червоної Армії повторно забрали 142 тис. колишніх полонених і оточенців, а до таборів ГУЛАГу і на розстріл відправили півмільйона осіб за звинуваченнями у міфічній «зраді».

19. Населення в умовах окупації. Українське культурне та духовне життя

Перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР засвідчили кризу лояльності до сталінського режиму в Україні. Декларована пропаґандою морально-політична єдність країни рад виявилася позірною. Українське суспільство зустріло війну політично розколотим, причому поважна його частина демонструвала або відверто вороже, або індиферентне ставлення до сталінської влади, що за умов війни не мало суттєвої різниці. Падіння радянської влади активізувало масові політичні настрої в Україні. На заході України при значній підтримці населення українські націоналісти вдалися до спроб проголошення української державності. Натомість на сході, внаслідок тривалих сталінських репресій, практично не залишилося політичних діячів, здатних заявити про свої претензії на владу. Проте хоча на сході не знайшлося сил здатних завалити радянську владу, їй ніхто не заважав падати.

Загалом масово-політичні настрої у 1941 р. у період заміни радянської влади німецькою були очікувальні. Для значної маси населення, передовсім селян, німецька альтернатива відкривала певні надії на зміну життя на краще.

Моральний стан українського народу, особливо тієї його частини, яка перебувала на окупованій території, багато в чому був детермінований німецькою фашистською владою. Жорстокого окупаційного режиму Україна зазнала чи не найбільше з усіх республік СРСР. Можна з упевненістю стверджувати, що політика фашистської Німеччини спрямовувалась на повну культурну деґрадацію українського народу.

Серед німецького командування були окремі керівники, які вважали за потрібне звернути увагу на культурний аспект українського суспільства, розбудити історичну свідомість українців, привернути їх на сторону Райху, і для цього, за словами райхсміністра східних окупованих територій А. Розенберґа, «в Україні мають бути здійснені певні заходи, аж до відновлення самостійності». Проте, незважаючи на це, тут був узятий курс саме на нещадну експлуатацію ресурсів України, як матеріальних, так і культурних.

У своїх планах підкорення та колонізації окупованої території України нацисти значну увагу приділяли налагодженню механізмів духовного пригнічення місцевого населення. Дії, спрямовані на духовне вихолощення й деґрадацію мешканців східних окупованих районів, вандалізм щодо їх культурних цінностей перетворилися на повсякденну практику німецьких окупантів. А. Гітлер вважав, що «загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожен стан матиме свій рівень освіти. Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними». На більшій частині території, що входила до складу СРСР, вже з перших місяців окупації нацистська адміністрація почала запроваджувати політичну лінію на згортання системи освіти, планомірне звуження інтелектуального потенціалу й зниження розумового рівня населення окупованих східних територій. Під час німецької окупації на території України було зруйновано та пограбовано 32 930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19 200 бібліотек, з яких вивезено до Німеччини 50 млн. книг. У добу війни згоріло 62 театральних приміщення, 600 стаціонарних кінотеатрів і 151 музей. Україна втратила 27,5 % складу вчителів, що на 13,5 % перевищує аналогічний показник втрат по СРСР.

Саме розвиток освіти, культури, який пропаґували у початковий період німецької окупації національно свідомі сили, викликав занепокоєння в окупаційної влади. У звіті офіцерів таємної спецслужби про ситуацію в Україні чітко вказано, що головна небезпека для німецької влади полягає не у відновленні комуністичної іде-

ології серед населення, а у зростанні національної свідомості, яка безпосередньо пов'язана з рівнем освіти.

Маніпулювання українським питанням в роки Другої світової війни переконливо довело, що А. Гітлер ніколи не розглядав його вирішення в інтересах українського народу. Доля окупованих територій цікавила його лише під кутом успішної реалізації своїх агресивних планів, а політика щодо цих територій, незважаючи на вдавану лояльність, ґрунтувалася на загальнонацистських політичних доктринах. Слід визнати, що нещадна окупаційна політика мала з часом переважно неґативні наслідки. Багато в чому вона сприяла моральній деґрадації українського суспільства. Очевидно, що саме на це спрямовувалась її діяльність. Крім того, населення отримало можливість порівняти радянський і німецький тоталітарні режими, і в багатьох моментах це порівняння було на користь комунізму, хоча симпатії до Радянського Союзу з'явилися лише після безпосереднього знайомства з жахами нацистського режиму. Радянська влада беззаконням, репресіями, неуважністю багатьох представників партійно-владного клану підірвала віру до себе значної частини населення України. Під час війни деяка частина населення України пішла на відкриту співпрацю з нацистським окупаційним режимом, що викликало у радянського керівництва велике занепокоєння.

Нацисти перед наступом на Радянський Союз добре вивчили моральний стан радянського суспільства і сподівалися, що ця війна приведе до нових антибільшовицьких настроїв. У багатьох випадках ці міркування мали рацію. У жовтні 1941 р. у звіті про політичну і економічну ситуацію в Україні німецьке командування стверджувало, що «довіра до німецького Вермахту є дуже великою. Українець очікує від Німеччини насамперед покращення свого матеріального становища». Пояснити перехід досить великої кількості українського населення на службу до окупантів лише зрадою було б спрощенням. Ці процеси багато в чому можна віднести на рахунок вад і злочинів тоталітарного режиму, що вкоренилися у свідомості людей. Влада, будуючи щасливе життя для одних людей, робила його нестерпним для інших. Мільйони людей, які зазнали репресій, так звані куркулі, зрадники, «гнила інтеліґенція» та інші, якщо й не раділи німецькому режиму, то зайняли вичікувальну позицію.

За оцінками дослідників, на службу до нацистів (у тому числі у воєнізовані формування) переходили, як правило, дві категорії

українського населення. До першої категорії належали особи, які поверталися на поновлене окупантами виробництво з почуття страху, з примусу. До другої категорії належали ті, хто були вороже налаштовані до радянської влади. Німецька експлуатаційна машина не ставила перед собою мети зробити життя українців кращим. Створення в Україні мережі «бюро праці», які спочатку вербували, а потім ловили і відправляли людей до Німеччини, відновлення колгоспів, введення трудової повинності, нещадна експлуатація українських селян розвіяли ілюзії народу про щасливе майбутнє з німцями. Поступово становище змінилося не на користь окупантів. Політика фашистів з часом викликала відверту неприязнь у населення України і більша частина її населення все частіше віддавала перевагу збройній боротьбі з окупантами і чекала повернення радянської влади.

Суттєвими чинниками, що похитнули рівень довіри населення вже у 1942 р., стали умови життя, в яких опинилося населення: репресивно-каральні заходи, непопулярні методи роботи місцевих адміністрацій, невирішення земельного питання тощо.

Найбільшою проблемою було функціонування системи соціального забезпечення у містах. Уже з перших днів окупації в містах гостро постало питання продовольчого постачання населення. При відступі Червоної Армії більшість продовольчих запасів вивезли на Схід або знищили, частину люди зуміли розібрати по домів-ках. Однак здобутих продуктів вистачало в кращому випадку на декілька тижнів. На порозі зими 1941 – 1942 рр. українські міста постали перед примарою голоду, холоду, браку житла і відсутності медичного обслуговування.

Намагаючись використовувати трудовий потенціал міста, гітлерівці змушені були задуматися над проблемами постачання продуктів і нормування їхньої видачі населенню (чого не робилося перші 3–4 місяці окупації). Запроваджувались продовольчі картки. При їхньому «отоваренні» людина отримувала мізерну кількість продуктів, здебільшого по 2–3 кілограми борошна або хліба, картоплі чи інших овочів на місяць на людину.

Ненабагато краще склалася ситуація й у військовій зоні окупації. На Донбасі працюючий робітник отримував на тиждень 1,8 кг хліба на тиждень на себе і 1,2 кг на утриманця, 50 і 30 грамів масла на тиждень, 70 і 40 грамів м'яса, 2,5 кг та 2,3 кг овочів і картоплі на тиждень, 150 і 100 грамів круп.

Не дивно, що постійне недоїдання, відчуття голоду було постійним супутником міських жителів у роки гітлерівської окупації. Поряд із голодом міста пережили «атаку» епідемічних хвороб. Внаслідок високої смертності від голоду, холоду і хвороб, великого відтоку міського населення в села, виїзду на роботу в Німеччину, масових розстрілів тощо населення українських міст катастрофічно скоротилося – у Києві з майже 900 до 180 тис., у Дніпропетровську з 550 до 187 тис., у Полтаві зі 130 до 90 тис., у Вінниці з 96 до 35 тис. тощо.

Українське культурне і релігійне життя. Перші місяці після нападу Німеччини на СРСР, коли нацистами ще не сформували власну окупаційну адміністрацію з її всюдисущим апаратом насильства і терору, були ознаменовані стихійним культурним і релігійним відродженням українського населення. По всій території України, зайнятій Вермахтом, почали швидко ремонтувати і відкривати школи, у яких з осені 1941 р. розпочалося викладання не за радянськими чи німецькими шкільними програмами, а за планами, розробленими самими вчителями.

Величезну роль у справі культурного й національного пробудження українців на початковому етапі війни відіграла українська преса, яка мала великий попит у населення, спраглого за альтернативною до більшовицької думкою. До видання періодики долучилися члени похідних груп, які прибули в Україну на початку окупації. У райхскомісаріаті «Україна» члени цих похідних груп найраніше потрапили до Житомира та Вінниці, де й почали працювати в адміністративних органах та у видавництвах газет. Такі важливі друковані органи як «Волинь» (Рівне) та «Українське слово» (Житомир, пізніше – Київ), «Вінницькі вісті» та ін. побачили світ саме завдяки зусиллям ОУН. Газети виникали в усіх обласних і в багатьох районних центрах. Відомо понад триста найменувань українських газет, що з'являлися в роки окупації, з них більше ста мали доволі пристойні тиражі (наприклад, київське «Українське слово» та харківська «Нова Україна» видавали 50-тисячними накладами). До початку 1942 р. в газетах часто друкували оповідання заборонених радянською владою українських письменників, вміщували матеріали про українських державних і військових діячів, розвідки з вітчизняної історії та археології. Газети містили масу викривальних матеріалів про злочини радянської влади – про репресії, голод, колективізацію, масові розстріли тощо.

Територію Центральної, Південної та Східної України швидко вкрила мережа «Просвіт», яку відродили люди, що були задіяні в

цій організації ще в часи української революції і національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр.

Культурне й національне піднесення перших місяців окупації спричинило також стихійне відродження національної символіки: відкритого використання жовто-блакитного прапора, національного герба, на урочистостях виконання гімну «Ще не вмерла Україна». В українських містах почали масово знищувати пам'ятники більшовизму і перейменовувати назви вулиць і площ, яким повертали старі або надавали нові імена на честь українських національних і культурних діячів. У середовищі української інтеліґенції точилися обережні, але активні дискусії з питання форми і змісту майбутньої української державності, з приводу соціальних реформ, земельної реформи і розпуску колгоспів, зміни системи середньої та вищої освіти тощо.

Паралельно з національно-культурним відродженням у перші місяці окупації відбувалася стрімка відбудова церковного життя і відновлення релігійної свідомості населення. Особливо швидко відроджувалася повністю знищена радянською владою Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Главою церкви влітку 1941 р. стихійно визнавали Луцького єпископа Полікарпа (Сікорського). Одночасно священики та єпископи Російської Православної Церкви (РПЦ), які опинилися в окупованій німцям Україні й були відрізані від свого адміністративного центру в Москві, влітку 1941 р. на Обласному соборі єпископів у Почаївській Лаврі ухвалили рішення про створення Української Автономної Православної Церкви (УАвПЦ) на чолі з єпископом Олексієм (Громадським) і оголосили про збереження молитовної єдності та формального адміністративного підпорядкування РПЦ. Таким чином, уже на початку окупації в Україні функціонували дві православні церкви, які часто перебували в конфлікті за паству і церковне майно. Німецька окупаційна влада, як і радянське підпілля, всіма силами цей конфлікт поглиблювали й розпалювали, боячись можливого утворення єдиної помісної української православної церкви.

Окрема система освіти була створена для дітей фольксдойче (етнічних німців) у Житомирській, Київській, Запорізькій і Дніпропетровській областях. Відчуваючи в 1942 р. гострий дефіцит кваліфікованої робочої сили на підприємствах, у роботі яких була зацікавлена німецька воєнна економіка, окупанти створили в Україні мережу професійних навчальних закладів нижчого і середнього рівня підготовки.

Період відносного лібералізму в культурному і церковному житті в часи окупації завершився на зламі 1941–1942 рр. Швидке піднесення національної свідомості українського населення дуже занепокоїло нацистів, які мали щодо українських земель зовсім не гуманістичні наміри.

Упродовж 1942 р. було ліквідовано товариство «Просвіта», а більшість його керівників репресовано. Перестали діяти українські бібліотеки, театри, хори і спортивні товариства, створені на початку окупації. Молодь, яку масово почали вивозити на роботу до Німеччини, припинила збиратися на культурні заходи, що паралізувало українське національне відродження.

З кінця 1941-го – початку 1942 р. посилився ідеологічний контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська преса втратила свій первісний зміст і перетворилася на україномовні рупори нацистської пропаґанди.

Ставлячись до місцевого українського населення як до людей «неповноцінних з усіх поглядів», нацисти намагалися позбавити українців їхнього культурного спадку, аби, як підкреслював Е. Кох, у майбутньому німці не знали, що на підкорених просторах Сходу колись жили люди, які могли створювати мистецькі шедеври.

Боячись релігійного відродження майже так само сильно, як і відродження національного, гітлерівці вирішили від самого початку ослабити церкву внутрішнім протистоянням і контролювати її повне невтручання у політичні справи. Вже 2 липня 1941 р. у своїй директиві щодо церковного життя в Україні шеф поліції безпеки та СД Г. Гайдрих вказував, що не потрібно обмежувати вплив церкви на населення, але слід контролювати, аби православна церква не втручалася в політику і щоб вона в жодному разі не об'єдналася.

Однак у жовтні 1942 р. в церковному житті окупованої України відбулися події, які викликали недовіру окупантів навіть до спочатку цілком лояльної Автономної Церкви. 4 жовтня 1942 р. Синод УАвПЦ ухвалив рішення про об'єднання з УАПЦ. 8 жовтня того ж року в Почаєві глава автономістів архієпископ Олексій (Громадський) і глава автокефалістів архієпископ Полікарп (Сікорський) підписали Акт про об'єднання обох церков.

Стурбовані таким розвитком подій гітлерівці розгорнули репресії проти церковних ієрархів, священиків та особливо активних вірян. На початку 1943 р. окупанти заборонили церковним діячам здійснювати будь-які внутрішньоцерковні зміни без згоди з німець-

кою адміністрацією, тоді ж було вбито архієпископа Олексія Громадського. Священиків і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення помісної церкви, їх зобов'язували зачитувати у Церквах всі постанови та акти німецької адміністрації, відправляти богослужіння за перемогу німецької зброї, вихваляти «Новий порядок» тощо. Під тиском репресій було зачинено половину приходів УАПЦ, а поведінка переляканих священиків і єпископів, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою, підірвали їхній авторитет в очах населення.

Дещо інакше життя православної церкви виглядало в зоні румунської окупації. У Трансністрії справу релігійного відродження взяла на себе Румунська Православна Церква. Румунський Патріарх вислав до Одеси «Румунську православну місію», до складу якої увійшли румунські священики. Намагаючись залучити церкву до антибільшовицької агітації та румунізації населення, окупаційна влада сприяла якнаймасштабнішій розбудові церковних структур. Румуни заборонили діяльність протестантських конфесій, насильно обернувши до православ'я всіх протестантів. Так само румуни заборонили на окупованій ними території діяльність УАПЦ (та УАвПЦ), не допускали богослужіння українською або церковнослов'янською мовами, наполягаючи на румунськомовних відправах.

Особливе місце посідала Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) в Галичині. Очолювана авторитетним митрополитом Андреєм Шептицьким і перебуваючи під захистом Ватикану, УГКЦ займала власну позицію у багатьох питаннях суспільного життя регіону. Відносний лібералізм німецького окупаційного життя в дистрикті Галичина, можливість вільного розвитку українських культурних і освітніх закладів, наявність розгалуженого українського самоврядування створювали у діячів Греко-Католицької Церкви ілюзію щодо можливого позитивного ставлення німців до створення української держави після перемоги над більшовизмом. Відтак, греко-католицьке духовенство, як і більшість населення регіону, вітало прихід німців у 1941 р. і впродовж всієї окупації закликало населення зберігати лояльність і послух щодо влади, сумлінно працювати, сплачувати податки, не втручатися в політику і своєю працею заслужити визнання за українцями права на власну державність у «Новій Європі».

Іван Рогач
Член ОУН (М),
редактор газети
«Українське слово»

Олена Теліга
Поетеса, член ОУН (М).
Організатор Спілки
Українських Письменників у Києві

Олег Ольжич
Поет,
політичний діяч.
Один з організаторів
Української
Національної Ради
у Києві

Андрей Шептицький
Митрополит Української
Греко-Католицької Церкви
(1901–1944).
У 1941 очолив Українську
Національну Раду,
а 1944 – Всеукраїнську
Національну Раду.

Полікарп (Сікорський)
Митрополит
Української Автокефальної
Православної Церкви

20. Опір «Новому порядку». Партизанський рух в Україні

Радянське підпілля. Становлення радянського партизанського руху

Радянське підпілля. Військове протистояння на Східному фронті Другої світової від самого його початку набрало виразних рис війни на винищення. Кожна зі сторін конфлікту не зупинялася перед застосуванням будь-яких засобів для досягнення військової переваги. З радянського боку такі намагання реалізовували насамперед через розгортання мережі комуністичного підпілля та через засилання диверсантів. Однак відповідні дії наражали цивільне населення на жорстокі репресії з боку окупаційної влади і надавали німецькому керівництву зручні приводи для вчинення масових страт.

Відповідно до постанови ЦК ВКП (б) «Про організацію боротьби в тилу германських військ», ухваленої 18 липня 1941 р., очолити всі дії проти ворога на окупованій території мали підпільні партійні структури, які повинні були створювати партизанські загони і групи, спрямовувати їхню діяльність, вести політичну роботу серед населення.

Проте перші спроби організації партійного підпілля на окупованій території виявилися провальними. Через розгубленість і паніку перших днів війни у Волинській, Рівненській, Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій та в західних районах Вінницької і Кам'янець-Подільської областей партійного підпілля до окупації цих областей сформувати не вдалося взагалі.

В дуже складних умовах відбувалися підготовчі роботи до переходу на нелеґальне становище також у Житомирській, Кіровоградській, Миколаївській і Одеській областях. Значна частина партійних працівників, визначених для роботи у підпіллі, просто тікала при наближенні ворога, залишаючи рештки підпільних структур без явок, зв'язкових, коштів і запасів продовольства.

Обкоми та райкоми компартії лівобережних областей зазвичай встигали ґрунтовніше підготувати підпільні комітети до роботи. Окрім розв'язання кадрових питань, готували також матеріально-технічну базу – створювали запаси зброї, боєприпасів, продовольства, технічних засобів пропаґанди. Ретельність підготовки не давала жодних ґарантій ефективної роботи створюваних підпільних органів. Якщо на Чернігівщині, попри втечу багатьох місцевих партійних керівників, для підпільної роботи в тилу ворога все ж залишилася принаймні частина керівного ядра довоєнного обкому на чолі

з М. Попудренком і С. Коротковим, то в сусідній Сумщині керівництво партійного підпілля втекло при наближенні німецьких військ, залишивши партизанські загони, що формувалися в області, без зв'язку і засобів до існування. Те саме відбувалося в Запорізькій, Сталінській та інших областях.

Особливо ретельно вибудовували підпільну партійну мережу в столиці. Широка мережа підпільних організацій була сформована також у Дніпропетровській, Харківській, Полтавській областях.

Переважна більшість учасників комуністичного підпілля, залишених на окупованій території, загинула, потрапила в ув'язнення чи зреклася подальшої боротьби вже у перші місяці війни. В період з вересня 1941 до липня 1942 рр. нацисти розгромили партійне підпілля в Києві, обласні та значну частину районних комітетів в Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Полтавській областях, у окупованій частині Донбасу. За короткий час окупантам вдалося ліквідувати майже всі централізовано створені підпіль-ні організації. Було заарештовано і знищено десятки керівників підпільних комітетів, тисячі членів низових партійних осередків. На місце загиблих ЦК КП(б) перекидав через лінію фронту нових організаторів підпілля. Всього впродовж 1942 р. ЦК КП(б)У направив в окуповані області України 123 уповноважених ЦК КП(б)У, секретарів підпільних обкомів партії, партійних організаторів, а також 44 керівних комсомольських працівників. Більшість з них розділили долю попередників.

За допомогою комуністів, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою, було розгромлене підпілля в Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Миколаєві, Полтаві, Ніжині, Одесі, Сталіно та інших містах. За даними історика А.Чайковського, до літа 1942 р. продовжували діяти лише 10 % створеного підпілля. На кінець листопада 1942 р. активно діяли і мали зв'язок з ЦК КП(б) лише два підпільні обкоми компартії – Чернігівський і Сумський.

До числа діючих за станом на кінець 1942-го – початок 1943 р. радянська історіографія зараховувала також Ворошиловградський, Сталінський, Дніпропетровський, Одеський, Харківський, Кіровоградський і Київський підпільні обкоми партії. Проте здебільшого діяльність таких комітетів не завдавала серйозних клопотів окупаційній адміністрації. Через відсутність надійного зв'язку з радянським командуванням вони не могли оперативно передавати розвідувальну інформацію. Для масштабних диверсій не вистачало зброї і вибухівки. Діючи в глибокому підпіллі, комуністичні організації взагалі мало чим себе проявляли. Найбільше, на що в основному спроможні такі групи, був випуск кількох листівок, які мали засвідчити існування хоча б якогось опору окупації

і повинні були піднімати моральний дух прорадянськи налаштованої частини населення.

У другій половині 1941 й у 1942 р.р. надходили повідомлення про вчинення підпільниками актів саботажу та диверсій у Миколаєві, Києві, Конотопі та інших містах. Проте такі акції на початковому етапі війни не мали масового характеру, а шкода, якої завдавали у такий спосіб окупантам, це можна порівняти із втратами серед підпільників.

Окрім створюваної централізовано мережі комуністичного підпілля, в Україні діяли також підпільні групи, які виникали спонтанно. В переважній більшості до складу таких груп входила прокомуністично налаштована молодь, інколи підлітки чи майже діти. Зазвичай діяльність подібних груп була малоефективною. Окрім суцільної імпровізації й особистої відваги, їм нічого було протиставити професійним діям німецької контррозвідки. Через відсутність в учасників таких груп будь-яких навичок конспірації вони рідко діяли протягом тривалого часу і, як правило, гинули впродовж кількох тижнів після створення. Але життя цих людей, які відмовлялися прийняти визначений їм рабський статус і обирали боротьбу замість простого виживання, заслуговує на повагу, а їхня смерть ставала справжньою моральною перемогою над репресивною машиною окупантів.

Становлення радянського партизанського руху. Ще напередодні війни термін «партизанщина» в СРСР вживали виключно у неґативному значенні як синонім неорганізованості і безладу. Стрімке просування німецьких військ змусило партійно-державне керівництво СРСР змінити свої погляди на роль і значення партизанських методів боротьби у протидії аґресії. Саме організаційні зусилля владних органів радянської держави відіграли ключову роль у розгортанні комуністичного руху Опору на окупованій території.

В Україні оперативна група ЦК КП(б)У, яка мала займатися організацією мережі партійного підпілля, створенням партизанських загонів, добором та підготовкою кадрів для роботи за лінією фронту, була створена 30 червня 1941 р.

Компартійні органи діяли в тісному контакті зі структурами НКВС-НКДБ, які мали виконувати основну технічну роботу з організації боротьби на окупованій території. У прифронтових республіках та областях з цією ж метою 24 серпня 1941 р. утворили 4-ті відділи НКВС-УНКВС з організації винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп у тилу супротивника й керування їх бойовою й оперативною діяльністю. В Україні 4-те

управління очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

Перші партизанські загони, які створювалися літом-восени 1941 р., були радше військовими підрозділами, що діяли у відриві від основних сил діючої армії. Вони одержували завдання здійснювати рейди в найближчому тилу супротивника, намагаючись внести максимальну дезорганізацію в управління військами, та складалися переважно із співробітників органів внутрішніх справ.

До 1 жовтня 1941 р. в окупованих на той час областях УРСР було створено 738 партизанських загонів та 191 диверсійна група загальною кількістю 27631 особа. Близько 50–60% з них становили комуністи і комсомольці.

Формально партизанські загони формувалися на добровільній основі. Однак кожен з тих, кого залишали на окупованій території для участі у партизанській війні, розумів, що відмова буде сприйнята керівництвом як дезертирство. Після переходу лінії фронту партизанські загони, як правило, розпадалися. Нерідко командири партизанських загонів і місцеві партійні керівники дезертирували першими. Частина членів цих загонів поверталися до радянського тилу, інша частина розходилася по домівках, деякі партизани здавалися в полон. Лише одиниці з тих формально створених (за радянською звітністю) загонів спромоглися розпочати бойову діяльність. Всього станом на 1 березня 1942 р. різними радянськими установами було організовано і залишено на окупованій території або перекинуто через лінію фронту близько 2,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп загальною чисельністю більше 30 тис. осіб. При цьому відомості про діяльність надійшли лише від 141 загону і групи.

У вересні – грудні 1941 р. основними осередками партизанської активності були лісисті північні райони Чернігівської, Сумської, Київської та Житомирської областей, лісовий масив південно-західніше Черкас, болотиста місцевість у пониззі Дніпра поблизу Нікополя, невеликі лісові масиви Полтавщини. Окремі партизанські формування діяли також у найближчому тилу німецьких військ.

Певне пожвавлення партизанського руху відбулося навесні 1942 р. У тилу розпочали бойові дії партизанські загони, очолювані на Сумщині С. Ковпаком, С. Руднєвим, на Чернігівщині — О. Федоровим. У західних областях України збройну боротьбу розпочали загони й групи М. Конищука, Ю. Собесяка, П. Самчука, П. Кундіуса та ін. За даними НКВС СРСР на 1 травня 1942 р., в Україні діяло 37 партизанських загонів з 1918 учасниками.

У цей час також формуються перші партизанські з'єднання – групи партизанських загонів, об'єднані під єдиним керівництвом. Першим з них стало партизанське з'єднання на чолі з О. Сабуровим. Пізніше, 28 липня 1942 р., у районі Рейментарівських лісів на Чернігівщині було створене з'єднання під командуванням О. Федорова. 22 серпня 1942 р. на базі Путивльського об'єднаного загону сформувалося партизанське з'єднання Сумської області на чолі з С. Ковпаком. Практика утворення партизанських з'єднань дозволяла значно підняти боєздатність партизанських формувань і розширити коло доступних для виконання бойових завдань.

Важкі наслідки для розвитку радянського руху Опору в Україні мали поразки Червоної Армії під час весняно-літньої кампанії 1942 р. Поразка й оточення радянських військ під Харковом спричинилися до різкого спаду партизанської активності в Україні. Багато загонів, які діяли у прифронтовій смузі, потрапили в оточення разом з частинами Червоної Армії.

За станом на 26 червня 1942 р. радянське командування мало радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України. Фактично до кінця 1942 р. партизанський рух як явище існував лише у двох областях тодішньої УРСР: Сумській і Чернігівській, тобто у північно-східній частині республіки.

Партизанська війна від самого її початку набула винятково гострого характеру. Німецька влада застосовувала жорстокі репресивні методи проти партизан. Всі учасники партизанського руху та особи, які надавали їм допомогу, підлягали розстрілу чи повішенню. Широко застосовувана окупантами система кругової поруки перетворювала кожного жителя окупованої території на потенційну жертву колективної відповідальності.

Поширеною формою репресивних заходів, здійснюваних окупантами, стало спалення сіл, в окремих випадках – разом із мешканцями. Здебільшого подібні акції провокували своїми діями радянські партизани. З 335 випадків знищення окупантами населених пунктів в Україні – 217 припадає на територію Житомирської, Сумської та Чернігівської областей, у яких радянський партизанський рух поширився найбільше.

До участі у придушенні радянського руху Опору була задіяна розгалужена система різних військово-поліційних установ.

Першу протипартизанську кампанію на окупованій території України здійснювали впродовж жовтня – грудня 1941 р. За цей час дивізії охорони тилу Вермахту і підрозділи СС провели 10 каральних акцій проти партизанів. Під час «умиротворення» сили польової поліції оперативного тилу групи армій «Південь» стратили

2388 осіб, яких було кваліфіковано як партизанів, диверсантів, шпигунів. Понад 6,5 тис. осіб було відправлено до таборів військовополонених.

Окрім акцій, спрямованих безпосередньо проти учасників радянського руху Опору, окупанти застосовували також дії превентивного характеру, перевіряли на благонадійність тисячі людей. Зокрема, підрозділами таємної польової поліції в оперативному тиловому районі групи армій «Південь» тільки за період з жовтня 1941 р. до серпня 1942 р. перевірили 300 тис. осіб. Із них 32 тис. заарештували, з яких майже 19 тис. осіб було ув'язнено до концтаборів і 7 тис. 634 особи розстріляно.

Партизани у свою чергу відповідали на терор окупантів не меншою жорстокістю. Захоплених в полон солдатів і офіцерів німецької армії знищували. Траплялося також застосування тортур – інколи для залякування супротивника, інколи – для одержання необхідної інформації.

На початку лютого 1943 року після завершення Сталінградської битви, яка започаткувала корінний перелом у Другій світовій війні, партизанське кавалерійське з'єднання М. Наумова вирушило із Сумської області у великий рейд. За 65 днів воно провело чимало бойових операцій, пройшло територією Курської, Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Київської та Житомирської областей і закінчило свій рейд у Білорусії. У першій половині березня у рейд на Правобережжя вирушило Чернігівське з'єднання О. Федорова. Певних успіхів досягло й з'єднання С. Ковпака, зокрема у Карпатському рейді. Але через погану організацію він зазнав великих втрат і не досяг мети. Під час цієї операції за нез'ясованих обставин загинув комісар з'єднання генерал С. Руднєв.

Усього на окупованій території України воювали понад 45 партизанських з'єднань та майже 3 тис. загонів, за останніми підрахунками – до 180 тис. бійців. Вони разом із підпільниками знищили близько 100 тис. окупантів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів.

В цілому радянські партизанські загони являли собою не повстанські формування, а диверсійні підрозділи, створені з ініціативи силових структур радянської держави і цілком підпорядковані центральному командуванню. Керування і постачання цих загонів здійснювали з-за лінії фронту, а їхня діяльність була зумовлена не позицією й інтересами населення, а наказами центрального керівництва.

Семен Руднєв
Комісар партизанського з'єднання С. Ковпака, учасник Карпатського рейду

Олексій Федоров
Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання

Микола Попудренко
Один з керівників партійного підпілля і партизанського руху в Україні

Сидір Ковпак
Командир Путивльського партизанського загону, а потім – об'єднання партизанських загонів Сумської області

Михайло Наумов
Начальник штабу оперативної групи партизанських загонів Сумської області

Розділ IV.
Український національно-визвольний рух в роки війни

21. Уряд Української Народної Республіки в еміґрації. «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця

Українська національна державність, що, починаючи з 1991 р. стала формою державної організації життя українського народу, мала свою традицію і тяглість.

Більшовики завдали нищівного удару по українській державності. Окупація радянськими військами тимчасової столиці Української Республіки – Кам'янця-Подільського – змусила українське військо та урядові структури УНР на чолі з С. Петлюрою 21 листопада 1920 р. покинути українську територію та виїхати до Польщі. Щоб не переривати тяглості української державності, не послаблювати змагання за незалежність України, було утворено Державний Центр УНР, що об'єднав виконавчі та законодавчі структури влади і розпочав свою діяльність з переходом уряду і армії УНР через кордон. Основним своїм завданням Державний Центр УНР визначив відновлення суверенної Української держави та підготовку до встановлення влади на території України.

Виконавчою структурою Державного Центру УНР залишалась Рада Народних Міністрів. Місцем перебування урядових структур до середини 1923 р. був Тарнув у Польщі. Рада Народних Міністрів УНР зосередила свої зусилля на питаннях скликання парламенту, налагодження зв'язків з Україною, забезпечення ефективної дипломатичної діяльності.

Уряд УНР відновлював зв'язки з дипломатичними представництвами, які діяли практично у всіх європейських країнах. В еміґрації працювали всі цивільні міністерства. Так, Міністерство освіти УНР в екзилі займалося культурно-освітньою роботою серед дітей еміґрантів та інтернованих у таборах військових. Було відкрито дві українські гімназії у Тарнуві та Ченстохові, кілька середніх шкіл, школа пластунів у таборі Щепіорно. Міністерство організовувало лекції та систематичні курси у таборах та військових частинах, зайнятих вільною працею.

Після підписання у квітні 1921 р. Ризького мирного договору між Польщею та Радянською Росією, Польща визнала уряд УСРР. Польська сторона вимагала припинення існування Державного Центру УНР у Тарнуві. Робота урядових структур набувала конспі-

ративного характеру. Ризький мирний договір відклав визнання Польщею уряду УНР, що втратив спеціальний статус на території Польщі. Українське посольство у Варшаві замінили Центральним комітетом української еміґрації.

Урядові установи УНР та їх працівники розмістились у трьох європейських столицях – Варшаві, Парижі, Празі, частково – у Бухаресті. Прем'єр-міністр УНР з більшістю співробітників переїхав до Варшави, Головний Отаман С. Петлюра та віце-прем'єр-міністр В. Прокопович оселились у Парижі.

Основною територією, на якій продовжував здійснювати свою діяльність уряд, залишалася Польща, де опинились українські землі з понад сімома мільйонами українського населення та до 1939 р. перебувала більша частина цивільних та військових еміґрантів.

Уряд УНР вважав, що єдиний шлях до визволення України – розпад Радянського Союзу. Реалізації визначених планів мали посприяти події зовнішньої війни з іншими європейськими державами або внутрішня революція серед неросійських народів. Уряд УНР передбачав відновити армію, підтримувати зв'язки з потенційними кадрами українського повстанського та революційного рухів, вивчити реальне становище в Україні, підготувати цивільних фахівців для налагодження державного життя у відновленій Українській державі, організувати кадри, які могли б підтримати уряд УНР на чужині. Планували сформувати приязне ставлення інших держав та народів до ідеї відновлення української державності, встановити зв'язки з українським населенням, що перебувало під польською, румунською, чехословацькою окупаціями.

Починаючи з 1925 р., одним із основних напрямків роботи уряду УНР стала дипломатична діяльність. Уряд УНР орієнтувався на держави колишньої Антанти – Англію і Францію. Підтримував контакти із США, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, були тісними зв'язки з Японією, Італією. На початку 1926 р. прем'єр-міністр УНР А. Лівицький[2] підписав угоду про дружні взаємини з Кавказькою конфедерацією (Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ).

Коли постало питання Карпатської України, уряд УНР усіма можливими засобами підтримував українське відродження в ній.

---

[2] *Лівицький Андрій (1879–1954)* – український громадсько-політичний діяч. Із студентських років брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду в Києві. Від 1901 року – член Революційної Української Партії, керівник відділу партії в Лубнах. У 1905–1920 роках був одним із провідних членів Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. З 1926 року правонаступник Симона Петлюри з титулом Голови Директорії і Головного отамана армії і флоту УНР на еміґрації. З часу реорганізації Державного Центру УНР у 1948 року до смерті – президент УНР в екзилі.

За його сприяння справа Карпатської України вперше була порушена на міжнародному рівні. 1938 р. прем'єр-міністр УНР В. Прокопович з нагоди зустрічі А. Гітлера та О. Чемберлена надіслав їм телеграму, в якій зосереджував їхню увагу на прагненні українського населення Карпатської України до здійснення свого державного життя. Справа Карпатської України й українського визвольного руху порушувалась також у меморандумі уряду УНР до учасників Мюнхенської конференції (А. Гітлера, Е. Даладьє, Б. Муссоліні, О. Чемберлена). Документ наголошував, що без відновлення суверенної Української держави та держав інших неросійських народів справа миру в Європі і світі зазнаватиме постійної загрози.

Уряд УНР пропонував Карпатській Україні не лише підтримку на міжнародній арені, а й 4000 старшин для утворення Армії Карпатської України.

Після початку Другої світової війни Уряд УНР в Парижі на чолі з В. Прокоповичем і О. Шульгіним задекларував свою солідарність із західними демократичними державами і засудив нацистський і комуністичний тоталітаризм. У той час це була єдина українська заява, в якій відкрито засуджено нацистську політику Німеччини.

Відповідно, і Третій Райх від самого початку був вороже налаштований до УНР в екзилі. Німці добре знали, що політика Уряду УНР орієнтувалась не на Німеччину, а на колишню Антанту.

З початком Другої світової війни за дорученням Президента А. Лівицького були створені повстанські загони отамана Тараса Бульби-Боровця[3] «Поліська Січ».

Т. Боровець розробив план створення українського підпілля на Поліссі й Волині. 20-го червня 1940 р. на таємному засіданні державного уряду УНР взяли участь президент Андрій Лівицький, Тарас Бульба-Боровець та ін. Президент А. Лівицький схвалив створення військових загонів та наділив їх легітимністю.

---

[3] ***Боровець (Бульба) Тарас (1908–1981)*** – діяч українського повстанського руху, засновник «Поліської Січі». Узимку 1932—1933 років створює «Українське національне відродження» – підпільну організацію, основним завданням якої було проведення просвітницької роботи, насамперед серед молоді. За свою політичну діяльність потрапляє до польського концентраційного табору «Береза Картузька». Однак через дев'ять місяців завдяки «зразковій поведінці» його звільнили із забороною мешкати у прикордонній зоні. 20 червня 1940 року за наказом Президента УНР в екзилі Андрія Лівицького мав сформувати та очолити «Поліську Січ». 1 серпня 1940 перетинає радянський кордон для виконання наказу. Передбачалося створення й інших окружних бойових одиниць — наприклад, «Волинська Січ», «Полтавська Січ». Після Другої світової війни жив у Німеччині, з 1948 р. – у Канаді.

Т. Бульбу-Боровць призначили керівником усього підпілля УНР та командиром майбутньої повстанської армії, яка була створена 20 червня 1940 р. і почала активно діяти з нападом гітлерівської Німеччини на СРСР. Одночасно йому присвоїли звання отамана, а згодом – генерал-хорунжого.

Таким чином, Уряд УНР був перший, хто започаткував збройну боротьбу в формаціях УПА проти військ Німеччини.

У серпні 1941 року невеликі загони українських вояків Тараса Бульби-Боровця першими увійшли у містечко Олевськ. Вхід у місто був урочистим, Т. Бульба-Боровець привселюдно з військом прийняв присягу на вірність Україні і урочисто проголосив, що вони є борцями за волю і державність України та її незалежність.

З середини серпня до середини листопада 1941 року Олевськ був столицею вільної української «республіки». Життя Олевської республіки, яка займала тоді територію Житомирського і Рівненського Полісся, підпорядкувалося на період воєнного стану тільки штабу УПА «Поліська Січ», чисельність якої становила тисячу бійців.

Так звана Олевська республіка жила власним самостійним життям: у місті запроваджено українське управління, діяла місцева міліція, санітарна частина, їдальня, а також казармені кімнати для військовиків; в окремих спорудах знаходилися склади зброї, продовольства. Була відроджена церква, виходила самостійницька газета «Гайдамака».

Однак існування самостійної Олевської республіки з незалежним військовим керівництвом почало непокоїти німецькі власті.

З приходом цивільної німецької адміністрації Е. Коха змінюється і ставлення до підрозділів Т. Бульби-Боровця. Йому запропонували підкоритися німецькій цивільній адміністрації Райхскомісаріату "Україна". Отаман відкинув принизливі пропозиції і 16 листопада 1941 р. розпустив свою "Поліську Січ", перейшовши на нелеґальне становище.

Відділи УПА під командуванням Т. Бульби-Боровця вже у 1942 р. актив-но включались у боротьбу з німцями. Руйнували залізничні колії, відбивали гнаних до Німеччини, нападали на військові склади, в'язниці, звільняли арештованих. Штаб УПА на чолі з полковником Петром Смородським звертався з листами до комісара Е. Коха з вимогою припинити терор, грабунки. За невиконання вимоги народні месники нападали на залізничні станції, руйнували колії, забирали німецьку зброю, боєприпаси.

Слід зазначити, що з 1942 р. в Україну прибували радянські диверсанти-співробітники НКВС (з метою створення партизанських загонів), які з наближенням фронту все більше наповнювали Во-

линські та Поліські ліси і навіть почали проникати в Галичину. На територію Північно-Західної України прибувають з рейдами або на постійне місце дислокації з'єднання С. Ковпака, І. Федорова, А. Сабурова, О. Федорова, С. Малікова та інших радянських партизанських ватажків.

Керівництво українського підпілля вороже сприйняло появу радянських диверсантів в західноукраїнському реґіоні, наголошуючи на тому, що партизани провокують німців на репресії проти українських сіл, знищують національно-свідому інтеліґенцію і селян.

У зв'язку з тим, що радянське підпілля бачило чітку антигітлерівську спрямованість успішних військових акцій загонів Тараса Бульби-Боровця, його керівництво спробувало встановити контакти з отаманом. Відбулися переговори, які провів представник Генерального штабу Червоної Армії полковник О. Лукін. Проте обидві сторони розуміли, що у цих перемов було мало шансів на успіх у зв'язку із складністю питань, головне з яких полягало в тому, що Тарас Бульба-Боровець стояв на позиціях повної незалежності України, а радянська сторона вимагала визнання її зверхності. У відповідь на пропозиції радянської сторони Т. Бульба-Боровець надіслав О. Лукіну листа із наступним змістом:

«Як громадяни Української Народної Республіки, українські партизани не потребують будь-якої амністії від уряду СРСР. УПА є суверенними збройними силами УНР і такими залишаються. До жодної чужої армії УПА не долучиться. [...]

Українські збройні сили готові підписати мир із СРСР і воєнний союз проти Німеччини тільки тоді, коли СРСР визнає суверенність УНР. До моменту закінчення політичних переговорів УПА згодна заключити перемир'я зі збройними силами СРСР і дотримуватися нейтралітету. Загальне повстання по всій Україні проти німців УПА підніме тоді, коли буде відкрито другий фронт на Заході...»

Не зумівши домовитися про співпрацю, обидві сторони погодилися на нейтралітет, який був порушений за ініціативи того ж О. Лукіна, що зумисне змінив домовлений пароль. Уже в лютому 1943 р. розпочався відкритий збройний конфлікт.

Бої між УПА і радянськими партизанами точилися зі змінним успіхом. На боці повстанців було відмінне знання території та підтримка населення, на боці червоних партизанів – добре озброєння, достатня кількість воєнних спеціалістів і підтримка з боку польських сіл. Однак ні повстанці не зуміли повністю заблокувати райони своєї діяльності від доступу партизанських з'єднань, ні червоні партизани не змогли розгромити куренів та сотень УПА.

22. Організація Українських Націоналістів. Створення Української Повстанської Армії

Крім екзильного уряду іншою гілкою, яка також продовжувала державницьку традицію, стала Організація Українських Націоналістів, що виникла на базі Української Військової Організації, очоленої Євгеном Коновальцем[4]. У листопаді 1927 р. за ініціативою Є.Коновальця на одній з нарад УВО було вирішено створити єдину революційно-політичну організацію, діяльність якої ґрунтувалася б на націоналістичній ідеології та поширювалася на всі українські землі. В лютому 1929 р. на Першому Конґресі Українських Націоналістів у Відні було створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН), головою проводу якої обрали Є.Коновальця.

Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Ця мета мала досягатись через національну революцію та встановлення диктатури. Економіка держави мала бути поєднанням приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як удома, так і за кордоном. Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці Української Народної Республіки 1917–1920, ОУН наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на «свої сили».

У першій половині 1930-х рр. націоналісти зосереджують свою боротьбу проти Польщі, але з другої половини 1930-х рр. керівник ОУН Є. Коновалець робить спробу поширити діяльність структур українського визвольного руху на територію підрадянської України. Активізація оунівців у східному напрямку серйозно занепокоїла більшовицькі спецслужби. У Кремлі було ухвалене рішення ліквідувати Коновальця. Для контактів із Проводом ОУН, під виглядом «зв'язкового» від антикомуністичного підпілля з України, в Європу прибув співробітник НКВС П. Судоплатов. Саме він здійс-

---

[4] ***Коновалець Євген (1891–1938)*** – полковник Армії УНР, комендант УВО, голова Проводу ОУН (з 1929). Діяльність Коновальця з розбудови ОУН, яка мала величезну підтримку української молоді, намагання поставити українське питання у Лізі Націй та постійні заходи з налагодження націоналістичного підпілля в УРСР, викликали занепокоєння у більшовицького керівництва в Москві. 23 травня 1938 р. Коновалець загинув у Роттердамі (Голландія) в результаті спецоперації, проведеної органами НКВС СРСР.

нив убивство Є. Коновальця 12 травня 1938 р. Після цього керівником ОУН було обрано А. Мельника[5].

Проголошення Карпатської України діячі ОУН вітали. Зокрема, тисячі добровольців, членів ОУН нелеґально пробираються через кордон, аби допомогти закарпатцям будувати українську державність. Керівник Карпато-Української республіки Августин Волошин оголошує 9 листопада 1938 р. про формування воєнізованої організації оборони Карпатської України "Карпатської Січі". В її створенні провідну роль відіграли оунівці. Уже до кінця 1938 р. чисельний стан "Січі" налічував 6 тис. бійців. Після наступу угорських військ залишки «Січі» змушені були відійти на територію Румунії.

Початок Другої світової війни у 1939 р. давав можливість усім українським національним силам шанс для здобуття незалежності України.

Крах польської держави у вересні 1939 р. уможливив звільнення з в'язниці колишніх крайових лідерів ОУН на чолі з С. Бандерою[6], які до кінця жовтня 1939 р. перейшли через німецько-радянську демаркаційну лінію і обрали місцем свого перебування близьке до нового кордону польське місто Краків.

Впродовж 1939–1940 рр. між звільненими з тюрем членами ОУН із Західної України та еміґраційними колами Організації розгорівся конфлікт, офіційним приводом до якого були суперечки навколо тактики боротьби за наявних історичних умов. Віковий і територіальний конфлікт в лавах ОУН, який підігрівала радянська

---

[5] ***Коновалець Євген (1891–1938)*** – полковник Армії УНР, комендант УВО, голова Проводу ОУН (з 1929). Діяльність Коновальця з розбудови ОУН, яка мала величезну підтримку української молоді, намагання поставити українське питання у Лізі Націй та постійні заходи з налагодження націоналістичного підпілля в УРСР, викликали занепокоєння у більшовицького керівництва в Москві. 23 травня 1938 р. Коновалець загинув у Роттердамі (Голландія) в результаті спецоперації, проведеної органами НКВС СРСР.

[6] ***Бандера Степан (1909–1959)*** – провідний діяч націоналістичного руху, голова проводу ОУН(Б). У студентські роки брав активну участь в організованому українському національному житті. Був членом українського товариства студентів політехніки «Основа» та членом управи Кружка студентів-рільників. Деякий час працював в бюро товариства Сільський Господар, що займався розвитком агрокультури на західних українських землях. В 1932–1933 рр. виконував функцію заступника крайового провідника, а в середині 1933 р. був призначений крайовим провідником ОУН і крайовим комендантом УВО на ЗУЗ. В червні 1934 року був ув'язнений польською поліцією і перебував під слідством у в'язницях Львова, Кракова й Варшави до кінця 1935 р. В кінці 1935-го – на початку 1936 р. відбувся судовий процес у Варшаві, в якому Бандера разом з 11 іншими обвинуваченими був засуджений за приналежність до ОУН та за організацію вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Бандеру засудили до смертної кари, яку було замінено на довічне ув'язнення. 1939 р. вийшов на волю внаслідок початку Другої світової війни. У 1940 р. утворив «Революційний Провід ОУН», який перебрав собі назву ОУН-Р (пізніше — ОУН-Б; ОУН-СД). Вбитий у 1959 р. у Мюнхені за наказом КДБ.

та німецька аґентура, призвів до утворення в 1940 р. двох ОУН, так званих ОУН-мельниківців – ОУН(М) і ОУН-бандерівців – ОУН(Б). За Бандерою та створеним ним Революційним Проводом ОУН пішла значна частина ОУН, переважно молодь, що дозволило бандерівцям відігравати головну роль у подіях, які розгорнулися в Україні впродовж найближчих десятиліть. ОУН(Б) зуміла вистояти в боротьбі з НКВС і на початок німецько-радянської війни вона була доволі масовою і розгалуженою підпільною структурою (близько 20 тис. членів, не рахуючи активних прихильників). З 1940 р. ОУН(Б) включається у збройну боротьбу проти СРСР.

Українські національно-патріотичні сили Західної України ОУН Бандери – Мельника відкололися від єдиного керівного центру УНР і самостійно почали діяти в окупації. На початок війни обидві гілки ОУН були пронімецькими.

Частина ОУН, зокрема і та, що підтримувала А. Мельника, у досягненні незалежності української держави покладала значні надії на сприяння Німеччини. Однак уже перші дні війни засвідчили безпідставність цих надій, що яскраво продемонстрували німці, коли ОУН(Б) проголосила відновлення Української держави.

Вранці 30 червня 1941 р. у Львові на зборах було проголошено "Акт відновлення української державності" й створення тимчасового уряду – Державного правління, котре мало у майбутньому передати владу створеному в Києві леґітимному урядові. Головою Уряду обрали Ярослава Стецька[7].

Розібравшись із ситуацією, у Берліні ухвалили рішення розпочати арешти українських націоналістів. 5 липня 1941 р. в Кракові затримали С. Бандеру, якого після декількох допитів відправили в Берлін, де спочатку утримували під домашнім арештом, а згодом перевели до концтабору Заксенхаузен. Після ув'язнення С. Бандери головою Проводу ОУН (Б) став М. Лебідь.

9 липня 1941 р. гестапівці взяли під варту Я. Стецька, якого після допиту у Львові переправили до Кракова, а потім – до Берліна. З 11 липня 1941 р. німецькі окупанти заборонили будь-яку політичну діяльність українським організаціям, в тому числі політичні маніфестації на підтримку Акту 30 червня 1941 р.

---

[7] ***Стецько Ярослав (1912–1986.*** – активний діяч ОУН. З 1941 р. – перший заступник провідника ОУН (Б). Після проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Я. Стецька було обрано прем'єром Українського Державного Правління. За відмову на ультимативну вимогу Гітлера відкликати Акт відновлення Української Держави Я. Стецька заарештували і відправили до концтабору Заксенхаузен, де він до вересня 1944 р. перебував у бункері смерті. Після звільнення керував антибільшовицьким блоком народів, був головою Проводу ОУН(Б).

Незважаючи на заборони німецької влади і репресії, оунівці продовжували проголошувати Акт незалежності у містах і селах Західної та Правобережної України, проводячи несанкціоновані мітинги і збори громадян. 5 вересня 1941 р. нацисти арештували 80 % вищого керівного складу ОУН, проте націоналістичні похідні групи, вислані на Схід, продовжували далі діяти автономно.

15 вересня 1941 р. німецька поліція безпеки здійснила чергові масові арешти серед українського націоналістичного активу на всій підконтрольній німцям території України та в еміґрації. За ґратами опинилося майже 2 тис. оунівців. Націоналісти остаточно повернулися до тактики підпільної боротьби, а нацисти посилили проти них свій терор.

Подібно до бандерівської ОУН представники мельниківської ОУН також підготували і на початку німецько-радянської війни вислали на схід власні похідні групи, які організували українську адміністрацію на зайнятій Вермахтом території. Окупований німцями 19 вересня 1941 р. Київ на кілька місяців став центром діяльності ОУН(М) в Україні. За ініціативи мельниківців 5 жовтня 1941 р. в Києві було скликано Установчі збори зі 130 найвизначніших представників української інтеліґенції столиці. На зборах ухвалили рішення про створення Української Національної Ради (УНРади) на чолі з професором М. Величківським.

Події на фронтах на зламі 1941–1942 рр. продемонстрували, що війна набуває затяжного характеру. Напруження всіх зусиль гітлерівського Райху та його союзників у останній переможний для Вермахту 1942 рік призвели до стрибкоподібного, вибухового посилення експлуатації окупованих територій Європи, особливо в центральній і східній частинах Європейського континенту.

Відповідно, настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися – зникає загальна атмосфера початкової стриманості чи навіть лояльності значної частини українців до нових господарів реґіону. Нацисти яскраво продемонстрували відверте презирство до українських національних інтересів. Перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою ґарантувати досягнення їхніх політичних прагнень і сподівань.

Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що заплющувати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але, з іншого боку, свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала одна єдина думка про можливість реставрації в Україні сталінсько-більшовицького режиму. Бачення виходу з такої ситуації у різних політичних сил було різним.

В дещо кращій з психологічної точки зору ситуації опинилась у 1942 р. більш активна та радикальна у своїх діях ОУН(Б), адже

бандерівці свідомо пішли на конфлікт з нацистами ще в липні 1941 р., відтак на початку 1942 р. вони вели підпільну роботу в нових умовах, не гаючи час на дискусії та "меморандуми" до вищих керівників Райху (як це весь час робили мельниківці). Зокрема, керівництво ОУН, очолюваної А. Мельником, ще впродовж 1942 р. марно намагалося своїми зверненнями змінити основні засади гітлерівської політики стосовно України.

Проте вже з лютого 1942 р. мельниківці також почали переходити на антинімецькі рейки. Впродовж весни-літа 1942 р. мельниківський актив провів у різних містах України свої реґіональні підпільні конференції, на яких вироблялася нова формула діяльності Організації за умов загострення нацистського терору. Мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Бульбою-Боровцем, намагаючись взяти під свій контроль очолювані ним бойові структури. Влітку 1942 р. мельниківська ОУН провела на південній Волині (райони Дубно, Кременець, Луцьк, Рівне) 15 бойових вишколів для членів Організації. Уже на початку осені 1942 р. ОУН(М) почала формувати перші власні боївки. Щоправда, в наступному році вони здебільшого були поглинуті сильнішими конкурентами з бандерівської Організації.

Виходячи з теорії поступового накопичення власних сил, упродовж весни-літа 1942 р. ОУН(Б) формує на Волині та Поліссі українську сільську самооборону. Боївки самооборони часто відбивали у німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботу до Німеччини, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств

Особливо складне становище у Північно-Західному регіоні України значно радикалізувало і місцевий актив ОУН(Б), який щоразу наполегливіше вимагав від центрального керівництва Організації розгорнути масову партизанську війну проти німців. Загальне керівництво військовою діяльністю тут здійснював реґіональний лідер ОУН (Б) Д. Клячківський ("Клим Савур")[8].

---

[8] ***Дмитро Клячківський («Охрім», «Кошіль», «Старий», «Клим Савур») (1911–1945)*** – полковник УПА, головний командир УПА. З 1939–1941 рр. – обласний провідник юнацтва ОУН Станіславівщини (Івано-Франківщини), де займався організаційною роботою серед молоді. Був заарештований НКВС у Львові, засуджений на Процесі 59-ти до смертної кари, яку замінили на 10 років тюремного ув'язнення. У липні 1941 р. втік з Бердичівської тюрми. Із січня 1942 р. — Провідник ОУН м. Львова, Крайовий Провідник ОУН Північно-Західних Українських Земель, член Проводу ОУН, організатор і перший командир УПА в 1943 р., іменований майором та призначений крайовим командиром УПА-Північ з 1944 р. Член Головного військового штабу УПА. Загинув у бою з переважаючими силами НКВС біля Оржівських хуторів Клеванського району на Рівненщині. Посмертно іменований Українською Головною Визвольною Радою полковником УПА.

Незважаючи на певний спротив тодішнього керівника ОУН(Б) М. Лебедя, оунівці Північно-Західного регіону України розпочали поступовий перехід до створення партизанської армії. Перші рішучі дії щодо розгортання повстанських структур зробили керівники ОУН(Б) на Волині та Поліссі саме з осені 1942 р. До лютого 1943 р. було створено перші постійно діючі партизанські загони, які стали основою майбутньої підпільної армії.

Протягом 17–23 лютого 1943 р. неподалік Олеська на Львівщині відбулася Третя конференція ОУН(Б), на якій ухвалили остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією, яка мала отримати назву Українська Визвольна Армія. Проте ця назва згодом була відкинута через те, що у Вермахті з колишніх військовополонених-українців створювали окремі фронтові батальйони, які отримали назву Українське Визвольне Військо. Аби уникнути подібності з назвою українських частин при німецькій армії, керівництво бандерівських загонів відмовилося від назви УВА, натомість у квітні-травні 1943 р. почали використовувати запозичену у Т. Бульби-Боровця назву Українська Повс-танська Армія.

З осені 1943 р. до безпосередньої роботи в УПА долучився Р. Шухевич із групою військових фахівців, що свого часу отримали якісну підготовку в польській або німецькій арміях. Вони розпочали чергову реорганізацію Повстанської Армії. У листопаді 1943 р. було створено Головну Команду УПА, на чолі якої став Р. Шухевич («Тарас Чупринка») та Головний Військовий Штаб.

У період реорганізації до складу УПА включили загони створеної в Галичині весною 1943 р. Української Народної Самооборони, що посилило лісову армію приблизно на 10 тис. чоловік.

Територія діяльності УПА поділялась на три Краї, або Генеральні Воєнні Округи: УПА-«Північ» (охоплювала Волинь, Західне Полісся, Житомирщину, Північно-Західну Київщину), УПА-«Захід» (охоплювала територію Галичини, Карпат, Холмщину, Грубешівщину, Буковини, Закарпаття), УПА-«Південь» (охоплювала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частково Черкаської та Кіровоградської областей). Планували створити УПА-«Схід» на території Чернігівського й Сумського Полісся, однак там перебували лише дрібні рейдові групи УПА і кілька невеличких місцевих загонів. Кожна Генеральна Воєнна Округа мала окремого командира та Крайовий військовий штаб.

Дослідники припускають, що особовий склад УПА з кінця 1943-го і до середини 1945 р. міг коливатися в межах 23–36 тис. осіб з чисельною перевагою повстанських загонів у різних регіонах у різний період.

УПА як єдина об'єднана армія почала бойові дії проти німців.

Першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Г. Перегіняка на районний центр Володимирець вночі з 7 на 8 лютого 1943 р., а однією із наймасштабніших операцій початку березня 1943 р. – атака сотні УПА С. Качинського на німецькі військові склади та фабрики в с. Оржеві в ніч з 10 на 11 березня. Повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси.

У травні 1943 р. відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські загони за три тижні травня 1943 р. здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією.

Загони УПА, маневруючи, виходили з-під потужних ударів противника, вдало переміщаючись в інші райони, здебільшого на Волинське Полісся або рейдуючи на територію Житомирщини. Найбільш відомим у липні 1943 р. став рейд куреня «Гордієнка», який дійшов до Потіївського району і повернувся назад на Рівненщину.

Загалом, упродовж липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти.

Під час боїв і сутичок з окупантами у червні-вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців та їх союзників. Наслідком успішної боротьби УПА з німецькими окупантами стало намагання націоналістів узяти під свій повний контроль суцільні території. Районні центри Володимирець, Степань, Висоцьк, Добровиця, Людвиніль, Мізоч, Камінь-Каширський, Держане по черзі побували під контролем загонів УПА, але для утримання їх на довший час сил у командування повстанської армії не вистачало. Тому «повстанські республіки» найчастіше виникали у сільській місцевості – там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях з липня 1943 р. вся повнота влади належала місцевим командирам збройних загонів і керівникам мережі ОУН.

Активними бойовими діями позначився жовтень-листопад 1943 р. у протистоянні з німцями загонів УНС у Прикарпатті. У важких боях з численнішим ворогом у жовтні-листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців.

Доволі потужний вплив УПА на ситуацію на Волині, у Поліссі та Галичині змушував німецьке командування та спеціальні служ-

би спробувати знайти порозуміння з українськими повстанцями наприкінці свого панування над Україною. Українське підпілля намагалося зацікавити українською проблемою західних альянтів через своїх емісарів у Каїрі, Стокгольмі, Стамбулі. Всі ці контакти були спрямовані на пошуки союзників для майбутньої боротьби з більшовизмом.

Швидке розгортання українського визвольного руху, формування підпільних збройних сил поставило на порядок денний питання створення загальнонаціонального керівництва боротьбою українського народу за власну державність. Наприкінці 1943 р. в середовищі Головної команди УПА народилася ідея формування прототипу національного уряду у підпіллі. У цей період УПА досить швидко розросталася чисельно, щоразу вбираючи в свої лави все більше й більше людей різних політичних переконань – від націоналістів до соціал-демократів. ОУН(Б) щораз складніше було репрезентувати весь спектр політичних поглядів українства, відтак весною 1944 р. під патронатом керівництва збройного підпілля було створено ініціативний комітет на чолі з Л. Шанковським, який мав провести роботу з організації надпартійного органу для координації самостійницької боротьби. Упродовж 11–15 липня 1944 р. поблизу с. Недільні на Самбірщині під охороною потужних сил Повстанської Армії проводився Великий Збір Української Головної Визвольної Ради (УГВР), на якому були присутні окремі представники інтеліґенції з Центральної та Східної України та представники колишніх українських політичних партій, які діяли на території довоєнної Польщі. На ньому затвердили програмні документи УГВР: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформу УГВР» та «Універсал УГВР». Першим документом визначалася структура організації, повноваження її керівних органів, компетенція Великого Збору, президії і президента УГВР, виконавчого органу УГВР – Генерального секретаріату, Генерального суду та Генеральної колеґії УГВР. «Платформа УГВР» визначала основні ідеї, які окреслювали політичні та соціальні прагнення Визвольної Ради. «Платформа» проголошувала, що УГВР бореться за створення незалежної національно-демократичної держави із ґарантованим народоправством, справедливим соціальним устроєм, забезпеченням свободи слова, совісті, зібрань, друку, рівність громадян перед законом, ґарантування прав національним меншинам тощо. Загалом документ нагадував подібні декларації багатьох антиколоніальних і національно-визвольних рухів різних народів світу.

На Великому Зборі було також затверджено уніфікований текст присяги бійців УПА, обрано Голову Президії УГВР – колиш-

нього члена Центральної Ради К. Осьмака. Членами Президії УГВР стали: В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчук. Головою Генерального секретаріату УГВР і секретарем військових справ УГВР було затверджено Р. Шухевича, генеральним суддею УГВР – Я. Біленького, секретарем закордонних справ – М. Лебедя, внутрішніх справ – Р. Волошина, бюро інформації – Й. Позичанюка.

Передбачалося, що частина членів УГВР відійде на Захід для забезпечення дипломатичної активності українського самостійницького руху в світі, а частина залишиться на території України для безпосереднього керівництва визвольною боротьбою. Більшість членів УГВР залишилася на території України і загинула у боротьбі за незалежність або була арештована комуністичними спецслужбами, закінчивши своє життя в радянських тюрмах і таборах.

Після того, як територію України очистили від німецьких військ в ході успішних наступальних операцій Червоної Армії, війна ще не покинула межі України. Вступ радянської армії в Західну Україну викликав насторожену реакцію населення. Зрештою, те, що населення Західної України неоднозначно сприймало вступ радянської армії зумовлювалось багатьма чинниками. Мова йде про те, що Західна Україна, яка була приєднана до УРСР в 1939 р., за два роки панування радянської влади відчула всі її «переваги». Також йдеться і про примусову радянізацію, і про масові репресії, і про депортації та насильницьку колективізацію. Ці «нововведення» радянської влади викликали обурення населення західного регіону, оскільки, на відміну від Наддніпрянської України, Західна, хоч і перебувала під владою Польщі після Першої світової війни, проте ніколи не знала таких «методів» становлення влади. Звичайно, той спротив національно свідомих сил, який знайшов своє втілення в діяльності ОУН і УПА, був підтриманий абсолютною більшістю місцевого населення. І якщо для більшості населення Наддніпрянської України, влада, що поверталася, хоч і видавалась жорстокою, але все ж «своєю», то для Західної України вона «своєю» не була. Та й перші кроки відновлених органів радянської влади свідчили про це. ОУН і УПА боролися за «Самостійну Українську Державу», за кардинальні зміни в розв'язанні національного питання, а Москва вважала його вирішеним і обстоювала існуючий порядок. Це була боротьба двох політичних ідеологій, двох підходів до українського питання.

Слід зазначити, що провід ОУН(Б) змінює і зовнішньополітичні орієнтири. В кінці війни очікували, що розбита Німеччина увійде в союз із західними державами і вони відкинуть радянську експансію. Ці хибні сподівання спонукали ОУН-УПА продовжувати боротьбу з Радянським Союзом. Фашистська Німеччина, оцінив-

ши ситуацію, намагалася залучити їх на свій бік. На початку 1944 р. були випущені з концтаборів С. Бандера, А. Мельник, Я. Стецько та інші провідні діячі українського національно-визвольного руху. Однак ОУН-УПА продовжувала протистояти німецьким окупантам і одночасно втягувалася у важкі бої з частинами радянської армії.

У сутичках з радянськими військами формування УПА зазнавали відчутних втрат і з часом переформатувались у дрібні загони, які мали можливість швидко маневрувати, краще пристосовуватися до умов, маскуватися і в кінцевому результаті ефективніше вести боротьбу. Під їхнім контролем перебувала значна кількість сільських районів, в багатьох із них нелеґально діяли національно-державні структури ОУН – сільські, районні, окружні, обласні, крайові та інші проводи, підтримувані більшістю населення та загонами УПА.

Потужна і злагоджена машина беріївських каральних органів на повну силу використовувала свої безмежні можливості боротьби з українськими повстанцями, застосовуючи різноманітні методи масової пропаґанди, провокацій: засилали аґентів у загони УПА, проводили каральні акції не лише проти ОУН-УПА, а й проти місцевого населення. Війська НКВС безперервно здійснювали рейди і бої, в яких гинули тисячі людей. Виконуючи вказівки Сталіна про ліквідацію ОУН-УПА, уряд УРСР залучив наприкінці 1944 р. до боротьби проти повстанців близько 32 тис. солдатів і офіцерів внутрішніх військ, до 10 тис. колишніх партизанів, понад 7 тис. чоловік екіпажів бронепоїздів, 2 тис. оперативних співробітників НКВС і понад 20 тис. бійців винищувальних загонів. До боїв з УПА реґулярно залучали прикордонні війська та частини Червоної Армії. Від грудня 1944 до червня 1945 року було проведено три масштабні каральні операції проти головних угруповань УПА силами кількох дивізій при підтримці танків та артилерії. Однак її загони маневрували, переходили до інших районів, за підтримки місцевого населення знову поповнювали свої ряди і продовжували боротися.

Радянський терор посилювався. Розгорнулася масова депортація сімей повстанців, а часто й жителів сіл, які оголошувалися бандерівськими. Протягом 1944–1945 рр. було проведено 40 тис. операцій, протягом яких вбили 103 тис. і затримано 125 тис. повстанців. Оскільки за цей період через лави УПА та підпілля ОУН пройшло не більше 50 тис. активних учасників, то зрозуміло, що більшість убитих і арештованих були мирними жителями, членами сімей повстанців, співчуваючими визвольному руху. Уряд УРСР неодноразово звертався до повстанців з пропозицією скласти зброю,

обіцяючи амністію. Такі безперервні звернення уряду УРСР своєї мети частково досягли. Близько 40 тис. чоловік (повстанців, втікачів від мобілізації, підпільників) здалися, і їх, як правило, не репресували, хоча часто намагалися використати для подальшої «оперативної розробки» підпілля.

Однак більшість тих, хто були в лавах УПА не склали зброю і продовжували боротьбу до останнього. Зрештою, у повстанців була можливість піти на Захід, виходити, скажімо, рейдовими групами, однак вони цього не зробили, як і не здалися радянським властям.

Вперта і безкомпромісна боротьба українських самостійників із найпотужнішою державою повоєнної Європи тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння (1944–1945) були чи не найкривавішими. Після 1946 р. основна їхня боротьба була вже не збройна, а пропаґандистська. Загальні наклади повстанських листівок, газет, брошур налічують мільйони екземплярів.

З точки зору критеріїв цінності української державності, будь-яка боротьба, чи то збройна, чи то у формі пропаґанди, є виправданою. Як зазначав ще в 1944 р. Роман Шухевич, розуміючи, що реальних шансів здобути незалежність України практично немає, ця боротьба мала стати, принаймні, прикладом для майбутніх поколінь.

23. Українсько-польський конфлікт

Поразка національно-визвольної боротьби українців у 1917–1920 рр. призвела до силового включення значної частини етнічних українських земель до складу Речі Посполитої. Українці становили 15% усього населення польської держави, а західноукраїнські землі – 20% її території. Одним з найнебезпечніших та вибухових заходів, здійснюваних польським урядом стосовно Західної України в 1920–1930-х роках, стало масове заселення польськими селянами і без того перенаселених українських воєводств. Частину новоприбулих поселенців становили польські селяни, яким держава на пільгових умовах продавала раніше націоналізовані поміщицькі землі, а частину – так звані осадники – ветерани польської армії та національно-визвольної боротьби поляків, котрих навмисно селили вздовж кордону між УСРР та Польщею з метою розірвати суцільну етнографічну смугу української осілості. Загалом, у сільську місцевість упродовж 20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків, до них слід долучити ще 100 тис. поляків, які оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів. Щоб прискорити процеси асиміляції, поляки поз-

бавили українців власної школи (із майже 3 тис. україномовних шкіл у 1920 р. до 1939 р. «дожило» заледве 300 на майже 6 млн. українців Польщі). Українцям заборонялося навчатися в Львівському університеті (квота до 10 %). Уряд сподівався, що українська інтеліґентна молодь їхатиме до університетів Польщі і там асимілюватиметься або виїжджатиме на Захід і там лишиться назавжди.

Напад Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 р. і зникнення Речі Посполитої з політичної карти світу було сприйнято значною частиною політично активного українського громадянства як справедливе покарання полякам за їхню виразно антиукраїнську довоєнну політику. Спираючись на подібні настрої українського народу, як нацисти, так і більшовики вже з кінця 1939 р. проводили лінію на «загравання» з українським населенням окупованої польської держави. Українізація освіти, культури, адміністративного апарату в новоприєднаних областях Радянської України поряд із націоналізацією земель і нерухомості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір створювала ілюзію встановлення «української влади» на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої.

Українці Генерального губернаторства мали такі ж права, як і громадяни Райху. Вони, на відміну від поляків, могли займатися бізнесом, лікарськими і адвокатськими практиками, служити в поліції і прикордонній охороні, в охороні підприємств. Українці відкривали свої ресторани, казино, школи, гімназії і вчительські семінарії, вільно використовували національну символіку.

Основною силою польського руху опору на окупованих землях був Союз Збройної Боротьби (з лютого 1942 р. перейменований в Армію Крайову – АК), який підпорядковувався екзильному польському уряду в Лондоні. До вибуху німецько-радянської війни у червні 1941 р. структури польського підпілля в Галичині на Волині й Поліссі були повністю знищені успішними операціями НКВС, тому Союз Збройної Боротьби в першій половині 1941 р. повноцінно діяв лише в німецькій зоні окупації – в Генеральному губернаторстві, і лише в момент просування німецьких військ на схід польські підпільники, подібно до оунівців, рушили за ними з метою закріпитися на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої.

З початком війни у червні 1941 р. поступово змінюються стосунки польського еміґраційного уряду з СРСР. Уже в липні 1941 р. Кремль фактично визнає неправомірність своїх претензій на Західну Україну і Західну Білорусію, а в грудні 1941 р. В. Сікорський у Москві укладає зі Сталіним угоду про приязнь і спільну допомогу під час війни. Цікаво, що під час переговорів В. Сікорський поскаржився Сталіну на західних українців, які створювали проблеми і

Польщі й СРСР. У відповідь червоний диктатор пообіцяв «спільно» їх знищити.

Складається доволі пікантна ситуація – український визвольний рух з липня 1941 р. жорстоко переслідує німецька влада, і одночасно він перебуває у стані війни із СРСР. Натомість польське підпілля, яке безкомпромісно воює з німцями в Генеральному губернаторстві, на території Галичини, а особливо Волині та Полісся, пасивно протистоїть німцям, більше намагаючись нашкодити українським планам, навіть з допомогою німців, і співпрацює з ворогом українського підпілля – більшовиками.

З іншого боку, на території Закерзоння німці продовжують досить толерантно ставитися до українців загалом і до лояльних Німеччині українських кіл зокрема. При цьому польське населення цього реґіону лишається другосортним. Тобто нацисти певною мірою фаворитизували українців там, де вони були слабшою стороною, і поляків там, де поляки були слабшими. Така політика створювала у польського й українського підпілля враження про взаємний масовий колабораціонізм із окупантом.

Наприкінці 1941 р. й протягом перших місяців 1942 р. польське підпілля й підпілля ОУН мали декілька спроб переговорів про можливі спільні антинімецькі та антирадянські дії, але вони не мали успіху, оскільки польське підпілля перебувало в стані миру із «совєтами». Крім того, німців обидві сторони вважали ворогом тимчасовим, а один одного – постійним противником, і йти на жодні територіальні поступки заради спільної боротьби із тимчасовими ворогами – німцями – не збиралися.

Впродовж весни, літа й початку осені 1942 р. конфлікт між українцями й поляками загострювався.

Поглибився польсько-український конфлікт з моменту появи на Поліссі і Волині більшовицьких диверсійних груп і партизанських з'єднань. Зустрівши ненависть з боку українських селян, більшовики почали базуватися винятково у польських селах і колоніях, налагодили співпрацю з польським підпіллям. За інформацією місцевих поляків, червоні знищували українських патріотів, на вимогу поляків «пацифікували» українські села, «заражені націоналістичним рухом». Українці, які вже з літа 1942 р. починають активно формувати сільську самооборону, відповідають нападами на польських діячів, які співпрацюють із більшовиками або німцями. Гинуть польські підпільники, польські лісники, економи з німецьких господарств, агрономи, вчителі, відставні військові тощо. Аналогічно польське підпілля на Закерзонні буквально полює за українською інтеліґенцією реґіону, яку поголовно звинувачують

у співпраці з німцями. Згодом це полювання переносять на Галичину.

Кривавий вузол суперечностей поступово затягувався, потрібен був лише привід для розв'язання масштабної війни між двома народами, і цей привід невдовзі дали німці.

Шеф німецької служби безпеки Люблінського дистрикту в Генеральному губернаторстві, поліцайфюрер О. Глобочнік задумав створити на території Замойського повіту зразкову німецьку колонію («Гімлерштадт»), заселену селянами з Німеччини (райхсдойчами), селянами німецької національності з Польщі (фольксдойчами) і «братнім германським народом» голландцями. Колонія мала охопити значні території, з яких планували виселити 110 тис. польських і українських селян зі 116 населених пунктів. О. Глобочнік розумів, що польське підпілля буде атакувати колонію. Тому, аби захистити «арійців», було задумано організувати поселення наступним чином – в центрі колонії мали жити «райхсдойчі», навколо них оселялися «фольксдойчі» та голландці, а в зовнішньому кільці поселень планували поселити українських селян, виселених із Замойщини. Українські селяни мали опинитися на межі Замойщини і Грубешівщини, на колишніх господарствах вигнаних поляків. І хоча лідери української громади Закерзоння (зокрема, керівник Українського Центрального Комітету В. Кубійович) протестували проти розміщення українців у колишніх польських селах, розуміючи, що це викличе «вибух», механізм переселення було запущено. Переселенська акція розпочалася 27 листопада 1942 р. і тривала до середини лютого 1943 р. У ній, поряд із німцями, брали участь поліційні частини, сформовані з українців, і українські адміністратори з повітового Українського Допомогового комітету, що дозволило польському підпіллю звинуватити українську громаду у сприянні нацистам.

Особливо загострилася ситуація, коли на місце виселених польських селян почали заганяти українців. Десятки тисяч поляків, вигнаних зі своїх хат взимку 1942–1943 рр., приєдналися до лав АК, бажаючи помститися за свою кривду. Вчинити помсту німцям було складно, набагато реальніше виглядало покарати українців.

Вважаючи, що своїми ударами проти українців АК бореться із німецькою окупацією Польщі, польські партизани з березня 1943 р. розпочали відплатну акцію. Користуючись тим, що українська самооборона на всій Холмщині і Грубешівщині налічувала заледве 500 осіб (відділи УПА передислоковані туди з Волині лише в лютому 1944 р.), АК силами в декілька тисяч чоловік з'явилися

в лісах Грубешівського повіту. 9 березня 1943 р. по українських селах Грубешівського повіту було завдано перших жорстоких ударів. Жертвами різанини на Холмщині в грудні 1942 – березні 1943 р. стали 2 тис. українців, ще тисячі перетворилися на біженців.

Пізньою весною 1943 р. аківці активізувалися. Протягом року – з 26 травня 1943 р. до 22 травня 1944 р. – лише в цьому реґіоні військові угруповання польського підпілля знищили вогнем 52 українські села і замордували приблизно 4000 українських селян.

Німецька окупаційна влада в райхскомісаріаті «Україна» не лише не сприяла послабленню небезпечних симптомів назріваючого конфлікту, а, навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння. Представники німецької адміністрації, виступаючи на українських зібраннях, неодмінно закликали присутніх «бити ляхів». Командування німецьких сил безпеки відправляло допоміжну українську поліцію стягувати контингенти з польських сіл. Поряд із цим у 1943 р. гітлерівці починають передислоковувати на Волинь батальйони польської поліції та жандармерії з Генерального Губернаторства (загалом до 6 тис. осіб). Їх залучають до боротьби з УПА та використовують для силового збору натурального податку з українських сіл.

На початку 1943 р. польське й українське підпілля на Волині розмірковувало над питанням – як себе поводити щодо німців? І якщо оунівці в лютому 1943 р. ухвалюють остаточне рішення розгортати українське повстання, яке має забезпечити звільнення українських земель і відновлення української держави, то польське підпілля схиляється до дещо відмінної тактики. Керівництво АК і лондонського уряду з початку 1943 р. було впевнене у тому, що Німеччина і так програє війну, а тому полякам не слід розмінюватися на дрібні партизанські акції, потрібно максимально берегти свій людський потенціал для загального повстання в момент наближення фронту до польських рубежів і майбутньої боротьби за кордони відновленої Польщі. Зрозуміло, що найголовніша боротьба за кордон (подібно, як це було у 1918 р.) могла розгорнутися з українцями. Тому польське підпілля бажало найсильніше укріпитися на Волині та Поліссі, де в українців уже формувалися власні збройні сили і де польська людність була нечисленною (до 16% населення).

Уже в перші три місяці 1943 р. документи відзначають, що українські підпільні структури (як бандерівської УПА, так і УПА Т. Боровця) дедалі частіше починають ліквідовувати поляків, які перебувають на німецькій службі або запідозрені у співпраці з німецьким гестапо чи радянськими партизанами. Готуючись до повс-

тання, українське підпілля намагалося «прибрати» з території своєї діяльності всіх, хто служив німцям або більшовикам. Убивали, здебільшого, цілими родинами, інколи разом із сусідами, щоб не залишати свідків і не розконспіруватися перед ворогом.

Найбільше убивств польських родин, звинувачених у колабораціонізмі, було в околицях Сари і Костополя, де активно діяли загони УПА «Поліської Січі» та з'єднання бандерівської УПА під командуванням І. Литвинчука («Дубового»). Польське підпілля оцінило свої втрати в цьому регіоні весною 1943 р. у 800 чоловік. Польські селяни гуртувалися в містечках або більших селах і створювали бази самооборони, зброю для яких надавали німці, більшовики або польське підпілля. Невдовзі на Волині і Поліссі виникло понад сто польських самооборонних баз, з яких польські і радянські партизани або польські партизани і польські поліцейські проводили напади на навколишні українські села. Убивство окремих польських діячів поступово переростало у війну між українськими та польськими селянами. Українські селяни швидко ділили землі і майно у покинутих польських колоніях — поляки мстилися їм за це.

Наприкінці квітня й у травні масштаби протистояння серйозно зросли. 22 і 23 квітня 1943 р. дві сотні УПА під командуванням «Дубового» атакували Іванову (Янову) Долину з метою заволодіти вибухівкою, яку використовували на місцевій каменярні. Польське за етнічним складом населення містечка обороняли, окрім німецької поліції, також аківці. Під час бою загинуло до 600 осіб, більшість з яких були цивільні поляки, які згоріли у власних будинках під час штурму містечка. Після відходу повстанців місцеві поляки вчинили розправу над українцями, убивши щонайменше п'ятеро невинних українців і одну російську родину, яку помилково зарахували до українців.

У квітні-травні 1943 р. на Волині вже існували доволі потужні самооборонні бази, в яких було тисячі, а інколи й десятки тисяч польських мешканців.

Наприкінці весни 1943 р. акції проти польських сіл, колоній і самооборонних баз, з яких розповсюджувалася загроза українським поселенням, поширилися на Дубенський, Рівненський, Здолбунівський, Кременецький і Луцький повіти Волині.

На початку липня 1943 р. через СБ ОУН(Б) налагоджено контакти із Делеґатурою польського уряду на Волині. 7 липня 1943 р. розпочалися переговори в районі Свинарського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня 1943 р., однак представників із польського боку З. Румеля, К. Маркевича й візника В. Добровольского було вбито в с. Кустичі поблизу Ковеля. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність на українців, хоча

можливі ще дві версії цього вбивства. Убиті могли бути жертвами радянських партизанів, які таким чином прагнули зірвати порозуміння між самостійницькими рухами двох народів, а також їх могли «прибрати» і польські підпільні структури. Командування аківців було зацікавлене у зриві переговорів і мало на 15 липня 1943 р. власний план атаки українських повстанських баз і ліквідації українських політичних і військових діячів на Волині. Удар загонів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11–12 липня 1943 р. був превентивним актом, здійсненим для запобігання реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель. Після цієї масованої повстанської атаки конфлікт поступово вийшов з-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу, спрямовану на взаємне винищення, яка принесла тисячі невинних жертв з обох сторін.

Повстанський удар по польських базах самооборони і колоніях в липні 1943 р. відбувався, очевидно, за чітко розробленим планом. Після масових злочинів, які польська поліція вчинила проти українського населення в червні 1943 р. під час німецького наступу на УПА, командування повстанців ухвалило рішення поетапно ліквідувати всі польські поселення на Волині й Поліссі, якщо не вдасться шляхом переговорів уладнати конфлікт.

Спочатку, в першій декаді липня 1943 р., в польських селах з'являються українські листівки із закликом до всієї польської людності протягом двох діб покинути територію України і виїхати за р. Західний Буг. Однак польське підпілля наказало своїм співвітчизниками не піддаватися паніці і не рухатися з місця, щоб Польща після війни не втратила землі Волині. Тоді командування УПА, як можна припустити, виходячи зі свідчень, що давали полонені командири повстанців на допитах в НКВС (хоча це джерело інформації є надзвичайно ненадійним в плані достовірності, але іншого не існує немає), віддало наказ своїм загонам ліквідовувати конкретні польські поселення. Однак підкреслимо, що ліквідувати означало вигнати мешканців і спалити будівлі, щоб цим самим змусити поляків переїхати за Буг.

Основні події, як стверджують польські джерела, розгорнулися 11 липня 1943 р., коли відділи УПА за допомоги місцевих українських селян одночасно напали на 96 польських поселень у Володимирському, Ковельському і Горохівському повітах Західної Волині. 12 липня було завдано повторного удару по наступних 50 колоніях у Володимирському і Горохівському повітах. Найкривавіші події розгорнулися в Домінополі, де була ліквідована польська самооборона і знищені «польські сексоти»; у Порицьку, де повстанці

напали на костел і убили до 200 поляків, у колонії Ожешин, де полягло понад 300 поляків, та інших місцевостях.

З 17 липня 1943 р. протипольська акція перекинулася на Рівненську область. Потрібно відзначити, що українські повстанці і селяни, залучені до акцій проти поляків, розглядали їх винятково як акції помсти за напади, що раніше відбувалися з території польських поселень. При чому «мстилися», як це часто буває, не конкретному кривднику, а всім «ляхам» підряд.

Наступна хвиля нападів на польські самооборонні бази і колонії зафіксована документами польського підпілля 29–31 серпня 1943 р.

Налякані розмахом і безкомпромісністю дій УПА поляки почали тікати до міст, поповнюючи собою лави поліції або виїжджаючи на роботу до Німеччини. Командування АК 20 липня 1943 р. віддало наказ про негайне створення чергових польських партизанських загонів, які мають бути відмобілізовані до 28 липня. Боротьба набирала нових обертів.

Починаючи з літа 1943 р., польські самооборонні бази поводилися дедалі аґресивніше, часто атакуючи навколишні українські села. Восени і взимку 1943 р. з польських містечок і самооборонних баз почалися рейди за збіжжям в українські села. Відрізані від зовнішнього світу українською стихією поляки, скупчені у великій кількості під охороною німців, радянських або аківських партизанів, голодували, але не бажали виїхати до етнічної Польщі, і, щоб прогодуватися, нападали на українські села.

Чергового сплеску українсько-польська боротьба на Волині набула на зламі 1943–1944 рр., коли до реґіону почала наближатися Червона Армія і обидва підпілля бажали ґарантувати собі найкращі стратегічні позиції для подальшої боротьби з більшовиками і виконання власних програмних завдань.

У лютому 1944 р., коли німці швидко відступали з Волині, повстанці атакували практично всі польські самооборонні бази і містечка, які були тепер позбавлені німецького захисту. Під ударами повстанців пали крупні польські оборонні бази у Володимирі-Волинському та околицях, Камінь-Каширському, Вишнівці та інших місцях, в яких, за свідченнями поляків, загинуло декілька сот осіб.

Однак необхідно пам'ятати, що не лише українці, а й поляки були в цей час надзвичайно активні. Командування АК на Волині в січні 1944 р. віддало наказ своїм загонам проводити «нещадну і сувору війну» з українцями. І хоча командири польського підпілля (як, власне, й українського) оголошували «священну» війну під «прапором» помсти, реально аківці убивали «випадково зустрінутих українців», про що доводилося визнавати у звітах керівнику Делеґатури польського уряду на Волині.

У січні-березні 1944 р. від рук польських партизанів загинуло близько 900 українських селян (за даними радянських партизанів).

На зламі 1943–1944 рр. українсько-польська «мала війна» перекинулася також на територію Галичини. Якщо впродовж 1943 р. в Галичині українське і польське підпілля здійснювало лише окремі операції з ліквідації своїх противників або людей, звинувачених у співпраці з німцями, то з січня 1944 р. загони новоствореної УПА-«Захід» і боївки СБ ОУН починають завдавати болючих ударів по польських поселеннях, намагаючись зірвати польські плани відновлення контролю над Галичиною на завершальній стадії Другої світової війни.

Підводячи підсумки українсько-польської війни на Волині, Поліссі і Галичині, слід бодай приблизно визначити кількість жертв протистояння. І в українській і в польській історіографії дуже часто називають абсолютно фантастичні цифри жертв, якими намагаються виставити насамперед власний народ в образі «постраждалої сторони». Очевидно, що в конкретному реґіоні і в конкретний період часу більше страждала та сторона, яка була слабшою. Зокрема, на Холмщині і Грубешівщині наприкінці 1942 – першій половині 1943 р. українські втрати сягали близько 6-7 тис. осіб убитими і до 20 тис. біженцями. На Волині й Поліссі у 1943–1944 рр. поляки втратили 35-40 тис. осіб убитими і 125 тис. біженцями. Українці на Волині, Поліссі й Берестейщині втратили від рук польського підпілля й польської поліції, що була на службі в німців, 10-12 тис. чоловік убитими. В Галичині поляки втратили убитими до 20 тис. чоловік (половина з них припала на колишнє Тернопільське воєводство) і біженцями до 300 тис. Українці Галичини втратили від рук аківців і польських військових на німецькій службі приблизно 5 тис. осіб убитими. Таким чином, під час українсько-польської війни на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до початку 1945 р. українці втратили 21–24 тис. осіб убитими й до 20 тис. біженцями, поляки 55–60 тис. осіб убитими й 425 тис. біженцями. Величезна різниця в кількості біженців пояснюється тим, що українці Холмщини не бажали покидати свої етнічні землі, вони не знали іншої Батьківщини, натомість поляки Західної України, попри всі аґресивні заяви і розмови про польськість «полудньово-всходніх кресуф», усвідомлювали, що їхня історична Батьківщина розташована на Заході, а тому при нагоді намагалися втекти з ворожого українського середовища до етнічної Польщі.

24. Діяльність Українського центрального та Українського національного комітетів

Окреме місце в українському визвольному русі часів Другої світової війни посідала леґально діюча в Галичині структура – Український Центральний Комітет, очолюваний професором географії Ягеллонського університету Володимиром Кубійовичем[9].

Галичина, яка впродовж XVIII – початку XX століття розвивалася в цілковито відмінних умовах від Наддніпрянщини та набула унікальний досвід життя в центральноєвропейській, німецькомовній австрійській державі, мала принципово іншу політичну культуру, ніж українські землі колишньої російської монархії. Це був багатий досвід парламентаризму, леґальних методів боротьби за свої права, мирного співжиття з віденською владою і підтримки з боку останньої українців у протистоянні з культурно та економічно домінуючою польською меншиною. Очевидно, що саме прихильне ставлення до українців Галичини габсбурзького двору врятувало їх від повного поглинення поляками. Це розуміли українські політики впродовж XIX – початку XX століття і відплачували Відню абсолютною лояльністю. Особливо захищеними почували себе українці Галичини після прийняття в Австрійській імперії Конституції 1867 р., яка ґарантувала українському населенню достатньо повний набір політичних і культурних свобод.

Після жорстоких ударів по українському культурно-національному життю в Росії, здійснених царським урядом послідовно в

---

[9] ***Кубійович Володимир (1900–1985)*** – український історик, географ, енциклопедист, видавець, громадсько-політичний діяч. Навчався в Ягеллонському університеті. У 1928–1939 рр. – доцент Краківського університету. Займався вивченням українських етнічних земель у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. З 1931 р. – дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, голова його географічної секції. В середині квітня 1940 року очолив Український Центральний Комітет у Кракові і був його головою до 1944 р. Попри всі труднощі воєнного часу, Український Центральний Комітет, очолюваний Кубійовичем, зробив дуже багато для піднесення української культури і авторитету українців. Зокрема, було добре скоординовано культурницьку і організаційну діяльність на найзахідніших українських землях (так зване Закерзоння), що були перед війною головним об'єктом посиленої полонізації. Засновано українське видавництво у Кракові. У квітні 1943 Володимир Кубійович як голова УЦК став одним з організаторів Військової Управи і докладав багато зусиль для формування частин дивізії зброї СС «Галичина». У 1945 році проф. Кубійович на пропозицію генерала Шандрука стає його заступником у формованому тоді Українському Національному Комітеті (УНК). За згодою обох фракцій ОУН Володимир Кубійович став представником Західної України в УНК. Після закінчення Другої світової війни проф. Кубійович жив в еміґрації у Німеччині і Франції, займаючись переважно науковою діяльністю.

1863, 1876, 1910 рр., українське книго- та газетодрукування, українські наукові, просвітницькі товариства, маса української інтеліґенції із Наддніпрянщини перебазовуються до Галичини та Буковини, користуючись існуючими в цьому реґіоні політичними свободами, активно розгортає свою працю. Потужний національний розвиток у реґіоні під захистом віденської конституції сприяв формуванню в галичан австрофільства, а згадка про часи «бабці Австрії» залишилася в широкій народній пам'яті образом втраченого «золотого віку». Відтак, німецька окупація часів Другої світової війни (а Австрія на той час була складовою Третього Райху) для багатьох галичан виглядала не так драматично і незвично, як для мешканців інших українських земель.

Більшість українського політикуму Галичини, а також авторитетний глава Греко-Католицької Церкви митрополит А. Шептицький, були налаштовані на цілком лояльне співжиття з німцями, розраховуючи якщо не на підтримку останніми створення української держави, то, принаймні, на можливість вільного культурного та економічного розвитку українських земель в орбіті німецької держави. Така позиція виходила з існуючого позитивного досвіду спільного життя в рамках австрійської монархії, який українці автоматично переносили на події 40-х рр. XX століття. При цьому слід відзначити, що українці Галичини за всю свою історію тільки двічі зустрічалися з російською державою (під час російської окупації реґіону в 1914–1915 рр. та після вересневих подій 1939 р.), і обидві ці зустрічі були позначені жорстокими окупаційними режимами, політичним безправ'ям, національно-культурним терором і економічним грабунком. Коротке і жорстоке знайомство з реаліями життя в рамках російської державної системи зробило галичанам серйозне щеплення проти русофільських і комуністичних настроїв і укріпило багатьох галицьких політиків у думці, що лише за допомоги Німеччини українці мають можливість рано чи пізно відновити своє державне життя.

Після того, як Польща була поділена Німеччиною і СРСР, на її території 12 жовтня 1939 р. було створено тимчасову адміністративно-територіальну одиницю з центром у Кракові. До складу Генеральної губернії входили й українські етнографічні землі — Лемківщина, Підляшшя, частина Посяння і Холмщина. На чолі губернії стояв генерал-губернатор Ганс Франк, якому належала вся повнота адміністративної і військової влади.

У червні 1940 р. був створений Український Центральний Комітет (УЦК). З весни 1941 р. УЦК мав свого представника в Берліні

при уповноваженому генерал-губернатора, в 1944 р. виникли ще представництва у Відні та тимчасово – у Братиславі.

Метою та завданням УЦК було організувати та вести загальну суспільну опіку та співпрацювати із закордонними допомоговими організаціями за посередництвом Німецького Червоного Хреста. Він мав спрямувати свою діяльність на допомогу втікачам, дітям і молоді, вихователі яких померли, бідному населенню. Ці завдання характеризують УЦК як загальнодопомогову організацію. Український Центральний Комітет поставав не лише як допоміжна структура, а й як структура, що обстоювала інтереси українського населення, здійснювала харчову допомогу для народних кухонь, бурс, відпочинкових закладів для працівників адміністрації та вчителів. Зокрема, зусиллями УЦК вдалося врятувати від голоду близько 30 000 дітей (повінь на Прикарпатті весною 1941 р.), переселивши їх до селянських родин на Поділлі й Покутті.

З липня 1940 р. до початку німецько-радянської війни керівництво УЦК звертало головну увагу на національне відродження окраїн, які зазнали болючих втрат за польської влади. Після початку війни багато працівників виїхало до України, тому робота УЦК дещо занепала.

Галичина була приєднана до Генерального губернаторства 1 серпня 1941 р. УЦК не погодився з німецькими вимогами поширити свою діяльність на Галичину. Німці створили у вересні 1941 р. для дистрикту «Галичини» Український Крайовий Комітет (УКК) з подібним до УЦК статутом на чолі з К. Паньківським. У лютому 1942 р. німці ліквідували УКК і доручили поширити діяльність УЦК на Галичину. З початком березня 1942 р. у Львові почав працювати діловий осередок УЦК під керівництвом К. Паньківського, який одночасно був заступником голови УЦК. Завдяки політиці губернатора Галичини О. Вехтера, який намагався розвинути українсько-німецьку співпрацю, в руках українців опинилася нижча загальна адміністрація, референти шкільництва, апарат суду, українська допоміжна поліція.

Піком німецько-української співпраці було створення заходами О. Вехтера дивізії «Галичина», в організації якої взяв участь, у порозумінні з проводом УЦК, В. Кубійович.

Від самого початку війни різні політичні угруповання, військові організації, і особисто проф. В. Кубійович від Українського Центрального Комітету писали до німецьких властей листи з пропозиціями створити українську армію для боротьби проти комуністичної навали. Німецький губернатор Галичини Отто Вехтер звернувся до вищих політичних кіл з проханням дозволити створити дивізію для боротьби на східному фронті. Після отримання дозволу

Отто Вехтер звернувся до Українського Центрального Комітету за підтримкою. 28 квітня 1943 р. окремим декретом уряду було проголошено формування стрілецької дивізії. На вимогу Берліна вона дістала територіальну назву «Галичина».

Дивізію було прикріплено до військ СС, що їх на той час формували як антирадянську «Європейську армію», до якої входили військові з'єднання народів окупованої Європи, включно з двома дивізіями «Російської Визвольної Армії» та «Козацьким корпусом». Добровольці могли воювати тільки в рядах Військ СС. Іншим обмеженням було те, що до дивізії могли вступати тільки українці, що мешкали в Галичині і в Генеральному губернаторстві.

Ось як бачив В. Кубійович мету створення дивізії:

«Ми живемо в час найжорстокішої війни, в якій немає милосердя, в якій ціниться лише сила, в першій мірі фізична. Ми високо стоїмо морально, але нам бракує фізичної сили, і з цієї причини ми є об'єктом, а не суб'єктом у теперішніх подіях. Щоб поправити наші шанси, нашою задушевною мрією є створити власну збройну силу. Українська Збройна Сила – це наше бажання, бо тоді стаємо співвоюючою силою, яка проливала кров. І таким чином стаємо підметом у політиці.

Щойно тепер приходить до частинної реалізації наших заходів. Чому доперва тепер? Бо німці не хотіли допустити українців на політичну арену навіть у найскромнішій мірі. Є дві німецькі системи щодо українців: Еріха Коха, зовсім негативна, і галицької влади, яка полягає на компромісі між ідеєю райху і потребами інших народів. Обі ідеї поборюють одна одну. На галицькому відтинку перемогла ідея співпраці, і це є перший конкретний вилім в українсько-німецьких відносинах.

Ми є за творення Дивізії, бо цього вимагає український інтерес: 1) ми включені в боротьбу з більшовизмом не як безіменні, 2) ми входимо на політичну арену, хоча і в скромній формі, а навіть на європейську, на світову, 3) ми рятуємо себе фізично, ми творимо зв'язок армії, 4) це може бути точка виходу для дальших планів, 5) лише в цей спосіб можемо творити під проводом українських старшин військову школу для української молоді. Ця школа дасть здисциплінованість, послух, одвертість, чесність, прямолінійність, почуття відповідальності і інші вояцькі чесноти. Наша боротьба з Москвою набере офіційних форм. А що вийшло б, якщо ми не скористали б з цієї можливості? Перемогла б теза Коха і Глобочніка. З цих причин беремося за справу, мимо того, що вона в таких скромних формах і що вона в частині нашої суспільности відгомону не знайде».

В. Кубійович сподівався також, що після війни, яку явно програють німці, можна сподіватися на допомогу західних союзників, які не допустять поширення комунізму в Європі. За таких умов дивізія могла відіграти роль ядра української національної армії. Крім того, Кубійович мав надію, що створення дивізії змінить німецьку політику на східноукраїнських землях, «що і на ці землі пошириться «політика Вехтера», яка дозволить і за межами Галичини творити українську силу, зокрема і збройну».

14-та гренадерська дивізія зброї СС «Галичина» діяла впродовж двох років: від 28 квітня 1943-го до 8 травня 1945 р. За станом на 18 червня 1943 р. до лав дивізії записалося 84 тис. добровольців, з яких лише 17200 почали військову підготовку. Частина вояків уже у лютому 1944 р. взяла участь у боях у Галичині та Холмщині. Із червня 1944 р. дивізія зайняла лінію оборони фронту у складі танкової армії німців в районі м. Броди. У боях проти Червоної Армії дивізія втратила більшість складу і відступила до Закарпаття. Частина солдат пішла воювати в УПА, інша – повернулася на доукомплектування в тил. Після переформування із 28 вересня 1944 р. дивізія почала охороняти район біля м. Жилини (Словаччина) від червоних партизанів. Місцеве населення, що потерпало від терору комуністів, підтримувало дії дивізійників. 26 січня 1945 р. дивізію було перекинуто до Югославії, де вона воювала з партизанами Тито. Пізніше дивізію перевели до Австрії, де вона брала участь у боях біля замку Гляйхенберґ.

Під керівництвом Володимира Кубійовича УЦК організував з допомогою втікачів із Галичини українські школи, кооперативи й молодіжні групи майже в усіх місцевостях, де проживали більш-менш значні маси українців. Діяльність комітету не лише допомогла українцям компенсувати ті втрати, яких вони зазнали за роки польського гноблення, а й часто полегшувала важкі випробування війни та німецької окупації. Впродовж усієї війни це була єдина організація, що могла, хоч і дуже обмеженою мірою, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генеральному губернаторстві.

Наприкінці війни активізує свою діяльність уряд в еміґрації. У жовтні – листопаді 1944 р. було створено Український Національний Комітет. Виникнення Комітету стало можливим завдяки тактичній зміні німецької політики щодо Східної Європи. Були звільнені з ув'язнення українські політичні діячі (А. Мельник, С. Бандера та ін.). Крім них активну участь у творенні УНК взяли президент УНР в екзилі А. Лівицький, Український Громадський Комітет (організація українців з Центральних і Східних Земель) і УЦК. На виникнення УНК вплинув той факт, що в порозумінні з

німцями було створено Комітет визволення народів Росії під проводом генерала А. Власова, який намагався репрезентувати всю антибільшовицьку еміґрацію з СРСР.

За згодою всіх українських угруповань УНК очолив генерал П. Шандрук[10], заступниками голови були В. Кубійович і О. Семененко, а секретарем П. Терещенко.

Німецькі кола спершу не визнавали УНК, бажаючи, щоб УНК був підпорядкований А. Власову, на що українці не погодилися. Лише 12 березня 1945 р. райхсміністр А. Розенберґ від імені німецького уряду визнав УНК як єдине українське політичне представництво і погодився, щоб усі українські військові формування, що діяли в складі німецьких збройних сил, об'єдналися під проводом УНК. Відділи Українського Центрального Комітету мали діяти одночасно як низові клітини УНК.

У березні 1945 р. Український Національний Комітет на чолі із генералом Павлом Шандруком почав створення Української Національної Армії. 17 березня 1945 р. Президія УНК у згоді з президентом А. Лівицьким призначила командувачем УНА генерала П. Шандрука, а начальником штабу УНА генерала А. Валійського. 28 березня 1945 р. він прийняв присягу вояків протитанкової бригади «Вільна Україна» під командуванням полковника П. Дяченка. Її було створено переважно з українських полонених Червоної Армії та з остарбайтерів. У бригаді було 1200 солдатів.

До УНА увійшла і дивізія «Галичина», що 19 квітня 1945 р. була перейменована у 1-у Українську дивізію Української Націона-

---

[10] ***Шандрук Павло*** (1889–1979) – під час Першої світової війни – штабс-капітан російської царської армії. Учасник Визвольних Змагань 1917–1921 рр. Полковник Дієвої Армії УНР. З початку квітня 1920 року – командир бригади 3-ої Залізної дивізії Корпусу Запорожців, разом із польською армією брав участь у поході на Київ. Після відступу наддніпрянської армії за Збруч у листопаді 1920 року був інтернований в Каліші (Польща). В 1925 р. отримує звання генерала-хорунжого від екзильного уряду УНР, а в 1927 р. призначений начальником штабу при його Міністерстві Військових Справ. 1928 р. на доручення уряду разом з групою українських старшин вступив до польського війська як контрактовий старшина для підвищення кваліфікації. В 1936 р. був прийнятий до Академії Генерального Штабу Війська Польського, яку успішно закінчив 1938 р. Перед початком Другої світової війни командував 28-ою бригадою польської армії, відзначився у боях проти німців під час Вересневої Кампанії, і був нагороджений найвищим орденом Польщі Virtuti Militari від польського екзильного уряду в Лондоні, а також почесною шаблею (дарунок польських офіцерів). Пораненим потрапив у німецький полон, був звільнений в 1940 р. Під час німецько-радянської війни мешкав на польських землях у Генеральній Губернії. 1945 року очолив Український Національний Комітет, підтримуваний усіма українськими політичними партіями (уенерівці, гетьманці, мельниківці і бандерівці). По закінченні війни генерал Шандрук жив у Німеччині, а в 1949 р. виїхав до США, де оселився в місті Трентон, Нью-Джерсі.

льної Армії. 25 квітня вона склала присягу на вірність Україні. З 7 травня 1945 р. вояки 1 УД УНА за наказом П. Шандрука перейшли в окупаційну зону США та Великої Британії і були інтерновані. Англійці трактували вояків дивізії не як військовополонених, а радше як «інтернованих особливого статусу». З Австрії англійці перевезли вояків до Італії, куди вони прибули навесні 1947 р. Також деякий час діяла репатріаційна комісія СРСР. Добровільно погодилися повернутися понад 1 тис. дивізійників. Їх відправили на примусові роботи на Урал. У 1947 р. усіх дивізійників перевезли з Італії в Британію й перевели на статус військовополонених. Восени 1948 р. почалося звільнення полонених, їм був наданий статус європейських робітників. З часом вони розселилися у країнах Америки, Європи та Океанії.

Окрім названих військових формувань, до УНА увійшли:

- Вільне Козацтво під командуванням полковника П. Терещенка (700 вояків);
- 281 запасна бригада, розташована в Данії (5 000);
- бригада особливого призначення отамана Т. Бульби-Боровця (400 вояків);
- два піхотні полки охоронної служби, які служили в Бельгії та Голландії (2 000 вояків);
- три курені польової жандармерії;
- відділ зенітної артилерії (юнаків).

Вже не було часу охопити в УНА вояків Українського Визвольного Війська, в якому було близько 75 тис. українців. Всього у всіх частинах було 220 тис. українців.

Створення УНА було виявом бажання українського народу мати свої власні збройні сили з огляду на різні можливості закінчення Другої світової війни. Однак УНА не вийшла поза стадію початкової організації та планування.

По закінченні воєнних дій в уряді УНР розпочалися наради, які мали пожвавити боротьбу за українську національну державність, сприяти консолідації політичних сил навколо Державного Центру УНР.

У 1946 р. в еміґрації з ініціативи Президента УНР А. Лівицького було утворено Контактну комісію (очолював І. Мазепа) для підготовки леґальної бази для створення українського предпарламенту в екзилі. Відповідно до закону, у 1948 р. було визначено структуру і конституційно-правові повноваження складових частин Державного Центру УНР – інституту Президента УНР як глави

держави, Української Національної Ради як предпарламенту та уряду УНР. На підставі закону було створено Українську Національну Раду, перша сесія якої відбулась в Аугсбурзі (16–20 липня 1948 р.).

Головою Української Національної Ради став Б. Іваницький. Перша сесія Української Національної Ради, закладаючи підвалини діяльності цієї парламентської структури, водночас завершила перший етап функціонування Державного Центру УНР в екзилі. Першочерговими своїми завданнями Державний Центр УНР визначив підтримку зв'язків з Україною, здійснення міжнародної політики та налагодження співпраці з представниками українських церков.

Таким чином, після поразки у боротьбі за державну незалежність у 1917–1921 рр. український визвольний рух у міжвоєнній Європі був представлений кількома ідеологічно протиборчими течіями: середовищем екзильного уряду УНР, гетьманськими колами та націоналістичними угрупованнями. Однак, якщо демократам-уенерівцям і монархістам-гетьманцям не вдалося досягнути серйозного впливу на позаеміґраційні кола українського суспільства, то націоналістам, які репрезентували принципово нову для України ідеологію, доволі швидко вдалося оволодіти серцями і душами західноукраїнської молоді, яка під польською окупацією почувалася другосортною, а тому готовою до негайних та рішучих дій проти Польщі. Молоде покоління українців на захід від радянського кордону шукало в націоналізмі ідеології, яка покаже новий, правильний шлях до здобуття втраченої державності. У зв'язку з цим гілка націоналістичних сил, представлена ОУН, яку підтримувала значна частина українського населення, була вагомою і дієвою силою в роки Другої світової війни, яка боролась за Українську Державу.

Але і представники українського народу, що обіймали вагомі посади в урядових структурах УНР та ЗУНР в екзилі, зробили чимало для збереження традиції української державності. Державний Центр УНР в екзилі гідно продовжував справу Симона Петлюри, який віддав життя за справу державної незалежності України. У важких обставинах довелося працювати А. Лівицькому, С. Витвицькому. Відірваність від української території не давала змогу втілити в життя ідею розвитку національної державності та відновити незалежну Українську державу. Надзвичайно шкодила справі відсутність можливості безпосередньо працювати серед українського народу. Однак, за відсутності національної державності урядовці

леґітимно обраних в Україні органів влади та їхні наступники виконували надзвичайно важливу для українського народу справу — вони були носіями традиції української державності та забезпечували її тяглість поза українською територією.

На українській же території аж до середини 50-х років тривала боротьба вояків УПА. Безперечно, УПА – це своєрідний феномен у світовій історії. Важко відшукати приклад настільки ж тривалого й інтенсивного протистояння окупаційним режимам, яке б спиралося винятково на сили самого поневоленого народу. Водночас діяльність українських повстанців цілком вписується в рамки загальносвітового явища боротьби народів за свободу та державність, котре стало найпомітнішим історичним чинником другої половини XX ст. І саме в контексті загальносвітової боротьби поневолених націй розглядало свою діяльність керівництво українського визвольного руху, про що свідчить його головне гасло: «Свобода народам! Свобода людині!».

Для того, аби правильно оцінити значення боротьби українських повстанців в українській і світовій історії, варто ретельніше придивитися до завдань, які вони ставили перед собою, й оцінити, наскільки їм вдалося їх реалізувати. Після нетривалого періоду 1943–1944 рр., коли існували підстави сподіватися на повне виснаження у війни і СРСР, і Німеччини, керівники визвольного руху тверезо оцінювали власні бойові можливості, а тому не мали на меті досягнути мілітарної перемоги над окупантами. Першорядним завданням для них був захист населення від репресій окупаційних сил. Другим, і, мабуть найголовнішим завданням, яке ставив перед собою визвольний рух, була зміна свідомості українців, їхнє моральне та духовне виховання, яке мало підготувати суспільство до національної революції. Проте українським повстанцям не вдалося скористатися плодами власної праці: в 1940–50-х рр. події світового масштабу не дали можливості такій революції відбутися. Проте саме на теренах активної діяльності УПА в кінці 80-х рр. почався масовий національно-демократичний рух по всій території України, який завершився відновленням незалежності у 1991 р.

Андрій Лівицький
Президент УНР
в екзилі
(1926-1954)

В'ячеслав Прокопович
Виконував у 1939-1940 рр.
обов'язки Голови Директорії (голови держави) в уряді Української Народної Республіки в екзилі

Олександр Шульгін
Голова Уряду УНР
в Парижі
(1939-1940)

Тарас Бульба-Боровець
Засновник українських
військових формувань
«Поліська Січ» (1941),
УПА (1942)

Євген Коновалець
полковник Армії УНР,
командант УВО, голова
Проводу Українських
Націоналістів (з 1927)

Степан Бандера
Керівник ОУН(Б)
у 1941-1959 рр.

Андрій Мельник
Один з найближчих співробітників Є. Коновальця та організатор УВО. З 1938 — голова Проводу ОУН

Ярослав Стецько
Перший заступник лідера ОУН (Б), після проголошення «Акту про відновлення української державності» – Голова уряду

Дмитро Клячківський («Клим Савур»)
Член Проводу ОУН, організатор і перший командир УПА в 1943 р.

Микола Лебідь
Після арешту С. Бандери очолив ОУН (Б), співзасновник УГВР

Роман Шухевич
Генерал-хорунжий, головнокомандувач УПА, голова Секретаріату УГВР

Кирило Осьмак
Голова Української
Головної Визвольної Ради

Владислав Сікорський
Голова екзильного
польського уряду
у Лондоні

Оділо Лотаріо Глобочнік
Уповноважений рейхсфюрера СС по створенню структури СС і концтаборів на території Генерального губернаторства

Володимир Кубійович
Голова Українського Центрального Комітету у Кракові, один з організаторів дивізії СС «Галичина»

Іван Литвинчук
(«Дубовий»)
Крайовий командир
УПА-Північ

Павло Шандрук
Головнокомандувач Української Національної Армії.
Керівник ресорту військових справ Уряду УНР
в екзилі

РОЗДІЛ V.
Звільнення території України від нацистів

25. Бойові операції зі звільнення України

Сталінградська битва та її значення. Харківська наступальна операція. Битва на Курській дузі. Донбаська операція. Воєнні дії на Лівобережній Україні. Битва за Дніпро. Бої за Правобережну Україну. Воєнні дії у Прикарпатті та Карпатах. Значення поставок ленд-лізу у зміцненні боєздатності Червоної Армії. Відкриття Другого фронту в Європі.

З виходом німецької армії у межиріччя Дону і Волги почалася велика битва на Волзі (17 липня 1942 р. — 2 лютого 1943 р.) і битва за Кавказ (25 липня 1942 р. — 9 жовтня 1943 р.) *(див. карту 10)*. У запеклих чотиримісячних оборонних боях радянським військам вдалося знесилити противника, підірвати його моральний дух, зрештою, зупинити наступ. Під Сталінградом 19 листопада Червона Армія почала контрнаступ, який завершився 2 лютого 1943 р. оточенням 330-тисячного угруповання ворожих військ. У полон потрапили 91 тис. вояків, з них 2500 офіцерів, 24 генерали, у тому числі командуючий генерал-фельдмаршал фон Паулюс. Успішно розгорталася також наступальна операція Червоної Армії зі звільнення від німецьких військ Північного Кавказу. Перемога радянських військ на Волзі відіграла вирішальну роль у корінному переломі війни на радянсько-німецькому фронті й загалом у Другій світовій війні. Було створено умови для витіснення загарбників з України.

Наступ від Сталінграда переріс у загальний. У січні 1943 р. війська Волховського і Ленінградського фронтів відвоювали смугу території вздовж південного берега Ладозького озера і перервали блокаду міста. 2 лютого Воронезький фронт розгорнув наступ на Курськ і Харків.

У планах бойових операцій 1943 року першочергового значення було надано розгрому противника на Лівобережній Україні, Донбасі, виходу до Дніпра та захопленню плацдармів на його правому березі.

Упродовж січня-лютого 1943 р. війська Південно-Західного фронту (командувач – генерал М. Ватутін) у жорстоких боях про-

сунулися на 200–250 км на захід, вийшовши на лінію Красноград – Новомосковськ – Синельникове. Червона Армія вела масштабний наступ на фронті шириною 1600 км. У лютому 1943 р. вдалося вибити німців із Луганська. 12 лютого 1943 р. Червона Армія вийшла до Червоноармійська Дніпропетровської області, створивши загрозу Дніпропетровську, а 16 лютого 1943 р. радянські війська взяли Харків.

Харківська наступальна операція. З 13 січня по 3 березня 1943 р. було проведено Воронезько-Харківську стратегічну наступальну операцію складом військ Воронезького фронту спільно з 13-ю армією Брянського фронту і 6-ю армією Південно-Західного фронту на південно-західному напрямі. Було проведено три фронтові наступальні операції – Острогозько-Росошанську, Воронезько-Касторненську, Харківську.

Метою Острогозько-Росошанської операції (13–27 січня) військ Воронезького і Південно-Західного фронтів було знищення противника в районі м. Острогозьк, смт. Кам'янка і м. Росош (усі Воронезької обл., РФ), оволодіння ділянкою залізниці Ліски–Кантемирівка. В ході операції радянські війська потіснили ворога на 140 км, звільнили важливі ділянки залізниці Ліски–Кантемирівка і Ліски–Валуйки, розгромили 15 ворожих дивізій, створили сприятливі умови для проведення Воронезько-Касторненської операції й наступу на харківському та донбаському напрямах.

Внаслідок Воронезько-Касторненської операції (24 січня – 17 лютого) війська Воронезького і лівого крила Брянського фронтів розгромили 11 ворожих піхотних дивізій, визволили більшу частину Воронезької і Курської областей, створили умови для наступу на Курськ і Харків.

Харківська наступальна операція військ Воронезького фронту (2 лютого – 3 березня) мала завершити розгром гітлерівського угруповання на курському й харківському напрямах, де у ворога утворився 400-кілометровий прорив, і звільнити харківський промисловий район. Частини Червоної Армії завдали ворогові значної поразки і просунулися на 100–260 км вглиб фронту *(див. карту 11)*. Але досягнутий успіх їм закріпити не вдалося. Наприкінці лютого 1943 р. Вермахту з допомогою 25 свіжих дивізій вдалося стабілізувати фронт у Донбасі. Німці створили два танкові угруповання, які зосередили в районі Дніпропетровська та Харкова. На початку березня 1943 р. Вермахт перейшов у контрнаступ. 16 березня 1943 р. радянські війська залишили Харків, фронт стабілізувався на річці Сіверський Донець. *(див. карту 12)*.

Битва на Курській дузі. Попри дошкульні поразки під Харковом, радянські війська протягом зимового наступу 1942–1943 рр. на окремих ділянках фронту відкинули Вермахт на 300-700 км на

захід. Водночас німецький контрнаступ у лютому-березні 1943 р. свідчив про те, що Німеччина ще володіла достатньою кількістю резервів для здійснення масштабних наступальних операцій і створення стійкої оборони. Протягом квітня-червня 1943 р. на території України велися позиційні бої місцевого значення. Протиборчі сторони перегруповували і концентрували свої сили для вирішальної битви.

Німецьке командування мало намір перехопити стратегічну ініціативу у війні на Сході. Для цього було вибрано район так званого Курського виступу, де німці планували ударами з півночі та півдня оточити і ліквідувати велике радянське угруповання. До Курська було підтягнуто 50 дивізій (з них – 16 танкових), 2,7 тис. танків, 10 тис. гармат і мінометів, 2 тис. літаків, 900 тис. солдатів.

З радянської сторони на Курському виступі було зосереджено війська Центрального і Воронезького фронтів загальною чисельністю 1,3 млн. осіб, на озброєнні яких було 19 тис. гармат і мінометів, 3,4 тис. танків, 2,1 тис. літаків. Крім цього, на схід від Курська радянське командування залишило крупний резерв – війська Степового фронту, які налічували до 600 тис. бійців, 3,4 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків.

За такого співвідношення сил, коли німецькі війська, що наступали, мали подолати завчасно підготовані оборонні рубежі й розбити противника, який більше як удвічі переважав у людській силі, артилерії й танках, результат наступу Вермахту уже був зрозумілий. 5 липня 1943 р. німецькі танкові клини розпочали синхронний наступ з півночі та з півдня назустріч один одному, однак «зав'язли»в глибоко ешелонованій обороні й упродовж тижня змогли просунутися лише на 12 та 35 км відповідно *(див. карту 13)*. Кульмінацією битви стало 12 липня 1943 р., коли німці кинули в бій усі танкові резерви, які так і не зуміли переламати хід битви у танковому бою біля с. Прохорівка *(див. карту 13а)*. З 13 липня 1943 р. в наступ перейшла Червона Армія, яка під час надзвичайно кровопролитних боїв зуміла заволодіти 5 серпня 1943 р. Орлом. На південь від Курська війська Воронезького та Степного фронтів 3 серпня 1943 р. розпочали Харківсько-Білгородську операцію, яку здійснювали силами Воронезького та Степового, а на завершальному етапі – також силами Південно-Західного фронтів з метою розгрому білгородсько-харківського угруповання ворога і створення умов для визволення Лівобережної України. Під час наступу радянські війська 5 серпня визволили м. Білгород, 11 серпня перетнули залізницю Харків–Полтава і вийшли до зовнішнього оборонного обводу м. Харків. 23 серпня війська Степового фронту за сприяння Воронезького і Південно-Західного фронтів звільнили Харків.

Загалом, Курська битва (Курська стратегічна оборонна, Орловська і Білгород-Харківська стратегічні наступальні операції) тривала 50 діб. Під час боїв обидві сторони зазнали великих втрат, оцінки яких до цього часу залишаються суперечливими. За радянськими джерелами, Вермахт під час битви недорахувався понад 500 тис. солдатів і офіцерів (близько 100 тис. загиблими, пропалими безвісти та полоненими і понад 400 тис. пораненими), втратив 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат, 3,7 тис. літаків. Проте сучасні дослідники вважають ці цифри дещо перебільшеними, передусім у літаках. За німецькими джерелами, Вермахт втратив понад 103 тис. загиблими і пропалими безвісти та понад 430 тис. пораненими за означений період на усьому Східному фронті. Німецькі втрати у військовій техніці склали близько 1 тис. танків і понад 1,5 літаків. Червона Армія залишила на полі битви понад 250 тис. убитими та пропалими безвісти, понад 600 тис. було поранено. За підрахунками сучасних дослідників, загальні втрати Червоної Армії у бойовій техніці становили: понад 6 тис. танків і САУ, більш як 5 тис. гармат і мінометів, понад 1,6 тис. літаків.

Курська битва стала вирішальною у ході Другої світової війни, після якої поразка Німеччини стала очевидною.

Після визволення Білгорода й Харкова стало можливим зосередження військ п'яти радянських фронтів – Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного – на стратегічному південно-західному напрямі з метою звільнення важливих промислових і сільськогосподарських районів – Донбасу і всієї Лівобережної України, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережній Україні.

Донбаська операція. Воєнні дії на Лівобережній Україні. До кінця вересня 1943 р. Червона Армія провела на території України Мелітопольську, Донбаську, Чернігово-Прип'ятську операції. Найбільш масштабною і кривавою з них була Донбаська операція, що тривала з 13 серпня до 22 вересня 1943 р. *(див. карту 14)*. Операцію проводили силами Південно-Західного (командувач генерал Р. Малиновський) і Південного (командувач генерал Ф.Толбухін) фронтів. Незважаючи на більш як двократну перевагу над противником у живій силі й танках, п'ятикратну перевагу в артилерії, просування радянських військ натовхнулося на поважні труднощі. Вермахт (6-а армія генерала К. Голліта) створив добре укріплені рубежі на річці Міус, які подолали лише завдяки колосальній перевазі в артилерії (реактивні артилерійські установки залпового вогню буквально «переорали» німецькі оборонні рубежі). 18 серпня 1943 р. німецьку оборону було прорвано. 8 вересня радянські війська вибили німців з міста Сталіно (нині – Донецьк).

21 вересня передові частини Центрального і Воронезького фронтів вийшли до Дніпра. Були визволені обласні центри: Суми, Чернігів, Полтава. У той же час розгорнули наступ війська Південного й Південно-Західного фронтів. На кінець вересня війська цих фронтів визволили Донбас.

Таким чином, до кінця вересня 1943 р. війська Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного й Південного фронтів визволили Лівобережну Україну й Донбас і вийшли до Дніпра.

Битва за Дніпро. Паралельно із просуванням радянських військ до Дніпра на півдні відбувалося наближення до головної української ріки в середній її течії. Війська Воронезького фронту через Сумщину, Чернігівщину і Полтавщину вийшли до Дніпра в районі м. Переяслав-Хмельницький. Німецькі війська були відведені за лінію Дніпра й зайняли вигідні оборонні рубежі.

Командування Вермахту розробило план довготривалої оборони, відомий під назвою «Вотан». Він передбачав створення від Балтійського до Чорного моря добре укріпленого «Східного валу», який мав проходити по лінії Нарва – Псков – Гомель і далі вниз по Дніпру. Цей рубіж, на думку німецького генералітету, мав перегородити шлях Червоній Армії на захід. Гітлер навіть оголосив «Східний вал» рубежем Райху й заявляв, що радянські війська не подолають його.

Основні сили захисників дніпровської частини «Східного валу» на території України складали війська групи армій «Південь» (командувач фельдмаршал Е. фон Манштайн). Проти них діяли війська Центрального (командувач генерал К. Рокоссовський), Воронезького (командувач генерал М. Ватутін), Степового (командувач генерал І. Конєв), Південно-Західного (командувач генерал Р. Малиновський) і Південного (командувач генерал Ф.Толбухін) фронтів. Співвідношення сил було на користь Червоної Армії, що наступала: в людях – 3 млн. проти 1,2 млн. німців, в артилерії – 51,2 тис. гармат проти 12,6 тис., у танках – 3 тис. проти 2,1 тис., у літаках – 2,8 тис. проти 2 тис. Радянське військове керівництво вирішило провести наступ через широку річку без зупинки, «на плечах» ворога, що відступав. Битва за Дніпро складалася із двох стратегічних наступальних операцій – Нижньодніпровської та Київської.

Нижньодніпровська наступальна операція тривала з 26 вересня до 20 грудня 1943 р. й проводилася військами Степового (з 20 жовтня – 2-го Українського)*, Південно-Західного (3-го Українсь-

---

* 20 жовтня 1943 р. рішенням радянської влади було введено зміни в назви фронтів. Так Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронт були перейменовані відповідно у 1-й, 2-й, 3-й, і 4-й Українські фронти. Перейменувавши радянські

кого), Південного (4-го Українського) фронтів. У ході операції німецькі війська були витіснені з Запорізької і Херсонської областей, німецьке угруповання в Криму виявилося заблоковане. На правому березі Дніпра було захоплено гігантський плацдарм (450 км по фронту і 100 км в глибину), який тягнувся від Черкас до Запоріжжя. Однак спроби радянських військ у середині грудня пробитися з цього плацдарму до Криворізького залізорудного басейну були зупинені впертою обороною Вермахту. Під час проведення Нижньодніпровської операції Червона Армія зазнала величезних втрат – 754 тис. осіб убитими, що становило 45% від усіх втрат радянських військ у боях за Україну з серпня по грудень 1943 р.

Надзвичайно складно проходила і ***Київська наступальна операція***, яка тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 р. Операцію здійснювали війська Воронезького (1-го Українського) фронту. Сталін особисто поставив завдання командуванню фронту взяти Київ до чергової річниці більшовицької революції (7 листопада). Спершу планували здійснювати наступ на Київ із Букринського плацдарму, що розташовувався південніше міста. Однак горбиста місцевість і добре укріплені німецькі позиції перетворили цю спробу на відверту контрпродуктивну «бійню». 3-тя гвардійська танкова армія (командувач генерал П. Рибалко), кинута на Букринський плацдарм, не мала маневру в складних рельєфних умовах, а тому не могла дієво використати свого наступального потенціалу.

У жовтні 1943 року було зроблено дві спроби наступу з боку Букринського плацдарму, проте вони виявилися невдалими – сили ворога були значними. Втративши на Букринському плацдармі 240 тис. солдатів і офіцерів убитими, радянське командування лише 25 жовтня 1943 р. (після місяця безуспішних боїв) віддало наказ залишкам військ здійснювати повторне форсування Дніпра із Букринського плацдарму на схід, а потім знову на захід для перекинення військ на Лютізький плацдарм, розташований на північ від Києва. 3 листопада 1943 р. з Лютізького плацдарму почався наступ радянських військ в напрямку Житомирського шосе з метою оточити Київ із заходу. Для швидкого подолання німецької оборони

фронти, радянська пропаґанда говорила про те, що так звані Українські фронти закладають підвалини справжньої української армії, яка остаточно оформиться, коли німецькі війська будуть вигнані з України. Крім того, 10 жовтня 1943 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ, яким встановила триступеневий орден Богдана Хмельницького як одну з найвищих відзнак за оборону СРСР. Припускають, що такі зміни в політиці радянської влади були пов'язані як з настроями українського населення, яке з острахом чекало на повернення радянської влади, так і з діяльністю Української Повстанської Армії. Вводячи назву «українські фронти», Кремль намагався викликати ілюзію серед національно свідомих українців про те, що на радянському боці краще і що Україна буде вільна, коли закінчиться війна.

на вузькій ділянці фронту в зоні прориву було зосереджено по 380 гармат і мінометів на 1 км фронту. Під шквальним вогнем німецька оборона не витримала і почала руйнуватися.

Звільнення Києва. Київська оборонна операція. Німецьке командування, для якого наступ із півночі виявився неочікуваним, поспішцем евакуювало свої війська з Києва впродовж 4–5 листопада. 6 листопада 1943 р. до столиці України вступила Червона Армія. 13 листопада радянські війська були вже у Житомирі, відкинувши Вермахт на 130 км на захід. Така конфігурація фронту, коли Червона Армія з півночі «нависала» над основними силами німців на території України, загрожувала оточенням усьому німецькому армійському угрупованню в Україні. Прагнучи «вирівняти фронт», командування Вермахту перекинуло в Україну додаткові війська з інших ділянок східного фронту, а також з Європи. 14 листопада 1943 р. на захід від Житомира німці зосередили 9 танкових, 2 механізовані та 4 піхотні дивізії, якими завдали контрудару в напрямку Києва. Червона Армія перейшла до оборони на київському напрямку. Німці знову захопили Житомир і швидко просувалися в напрямку Києва, долаючи опір радянських військ і осіннє бездоріжжя. Найзапекліші танкові баталії розгорнулися в районі Фастова – Брусилова, де протиборчі сторони одномоментно кидали в атаку по 300–400 танків. За десять днів кровопролитних боїв Вермахт просунувся на 60–80 км на схід, але витіснити Червону Армію за Дніпро німці не змогли. Радянські війська, отримавши підкріплення, змогли зупинити ударне угруповання противника, а 23 грудня 1943 р. змусили перейти його до оборони.

Під час Київської операції Червона Армія втратила понад 800 тис. солдатів і офіцерів. Таким чином, у битві за Дніпро радянські війська втратили понад 1,5 млн. бійців, 5 тис. танків, 1,5 тис. літаків.

Причин таких невиправдано високих втрат було декілька. По-перше, радянське військове і політичне керівництво прагнуло якнайшвидше форсувати Дніпро і через це армія не мала достатньо часу для підготовки форсування. Практично відсутніми були плавзасоби, погано навченими і погано озброєними були війська, нашвидкуруч підготованими виявилися командири. Маршал І. Конев у «Записках командувача фронту», виданих ще за радянських часів, відзначав, що під час форсування Дніпра не встигли підвезти понтонні мости та інші інженерні засоби, що змушувало форсувати водну перепону на «підручних плавзасобах» (дошках, колодах, набитих сіном плащ-наметах, саморобних плотах, рибальських човнах тощо). Він підкреслював, що через нестачу боєприпасів перед форсуванням Дніпра не проводили належної артилерійської підго-

товки, тобто війська кидали просто на німецькі кулемети. Також маршал зізнавався, що окремі молодші офіцери не були належним чином підготовані для проведення такої складної операції, як форсування широкої водної перепони.

По-друге, якби в Москві думали про збереження життя максимальній кількості солдатів, логічно було б не форсувати Дніпро в середній та нижній течії, а насамперед перетнути цю річку в Білорусії, де вона значно вужча. Якби Червона Армія восени–взимку 1943 р. витіснила Вермахт із Білорусії, їй би відкрився прямий шлях на Варшаву та Берлін, що змусило б німецьке командування відвести свої війська з України. Іншою можливістю провести форсування Дніпра з меншими втратами було очікування зими, коли річка вкрилася льодом, що дозволяло б форсувати її значно простіше. До слова, німецьке командування в Україні надзвичайно боялося того, що радянські війська чекатимуть зими, бо Вермахту бракувало рухомих резервів для того, аби відбити ймовірні атаки по всій протяжності Дніпра.

Битва за Правобережну Україну. На зламі 1943–1944 рр. командування Червоної Армії розробило цілу низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром Вермахту на Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових могутніх ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. Розгорнулася одна із найбільших битв світової війни, відома під назвою Дніпровсько-Карпатська, в якій взяли участь понад 4 млн. солдатів з обох боків, майже 46 тис. гармат, 4 тис. літаків і 5 тис. танків.

На території України на захід від Дніпра було проведено 10 самостійних наступальних операцій Червоної Армії, яким радянське командування надало окремі назви: Житомирсько-Бердичівська (24 грудня 1943 – 14 січня 1944), Кіровоградська (5 – 16 січня 1944), Корсунь-Шевченківська (24 січня – 17 лютого 1944), Луцько-Рівненська (27 січня – 11 лютого 1944), Нікопольсько-Криворізька (30 січня – 22 лютого 1944), Проскурівсько-Чернівецька (4 березня – 8 квітня 1944), Умансько-Ботошанська (5 березня – 17 квітня 1944), Березнегувато-Снігурівська (6 – 18 березня 1944), Поліська (15 березня – 5 квітня 1944) та Одеська (26 березня – 14 квітня 1944). *(див. карту 15).*

Початком битви за Правобережну Україну стала Житомирсько-Бердичівська операція, що її здійснювали силами 1-го Українського фронту (командувач генерал М. Ватутін) з 24 грудня 1943 р. до 14 січня 1944 р. проти 4-ї танкової армії німців (командувач генерал Е. Раус). Зупинивши контрнаступ німців на завершальній стадії Київської операції, війська 1-го Українського фронту почали

поступово тіснити Вермахт на захід уздовж шосе Київ-Житомир і 31 грудня 1943 р. вдруге зайняли місто Житомир.

У перших числах січня 1944 р. радянські дивізії змінили напрям наступу із західного на південний захід і 8 січня 1944 р. досягнули річки Південний Буг в районі Хмільника, залишивши в тилу Бердичів і просунувшись на 100–200 км. З півдня передові радянські танкові частини прорвали оборону німців і вже 10 січня 1944 р. увірвалися до важливої залізничної станції Жмеринки, створивши загрозу оточення німецьким силам, які утримували фронт в районі Білої Церкви, Фастова і Черкас.

Прагнучи не допустити оточення головних сил німецької групи армій «Південь», її командувач фельдмаршал Е. Манштайн стягнув у район Умані та Вінниці додаткові танкові з'єднання Вермахту. 11–12 січня 1944 р. німці завдали потужного контрудару по радянських військах, що наступали, із застосуванням значних танкових сил (до 500 танків). Німцям вдалося уникнути повного оточення і стабілізувати фронт. У ході Житомирсько-Бердичівської операції Червона Армія втратила близько 100 тис. осіб, Вермахт – 72,5 тис. солдатів і офіцерів.

З 5 до 16 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (командувач генерал І.Конєв) провели потужний наступ із Кременчуцького плацдарму на захід в напрямку на Кіровоград, який увійшов в історію під назвою Кіровоградської операції. 53-я і 5-а радянські армії під командуванням генералів І. Галаніна та О. Жадова прорвали оборону противника на північ від Кіровограда і зуміли обійти місто з тилу. Розпочалися жорстокі бої за обласний центр. 8 січня 1944 р., прагнучи уникнути оточення, Вермахт відступив з міста й до 16 січня був відтиснутий Червоною Армією на 40 км на захід від Кіровограда. Вдале проведення Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операції створили загрозу з флангів угрупованню німецьких військ, яке утримувало території Черкаської та півдня Київської областей. Склалася вигідна оперативна обстановка для проведення операції з оточення значної кількості військ Вермахту.

24 січня – 17 лютого 1944 р. силами 1-го й 2-го Українського фронтів було здійснено Корсунь-Шевченківську наступальну операцію Червоної Армії проти німецької 1-ї танкової та 8-ї піхотної армії, які отримували так званий Корсунський виступ. 24 січня в наступ перейшли сили 2-го Українського фронту, а 26 січня – 1-го Українського фронту, які завдали зустрічних ударів по флангах німецького угруповання з півдня та півночі. Командування Вермахту поспіхом перекинуло підкріплення з Кіровоградського напрямку під Корсунь-Шевченківський. У районі Новомиргорода німецькі дивізії завдали потужного контрудару, яким відрізали від основних

сил радянські 20-й та 29-й танкові корпуси. 27 січня 1944 р. радянське командування ввело в бій свіжі сили, якими деблокувало оточені корпуси, і зайняло місто Шполу. 28 січня 1944 р. частини Червоної Армії вибили Вермахт із Звенигородки. 29 січня 1944 р. до Звенигородки з півночі підійшли війська 1-го Українського фронту.

Зустріч військ двох фронтів означала оточення німецького Корсунь-Шевченківського угруповання. В оточенні опинилося 9 піхотних і 1 танкова дивізія Вермахту. Чисельність оточених становила 80 тис. осіб.

На початку лютого 1944 р. німецьке командування створило спеціальну ударну групу військ (8 танкових, 2 піхотні дивізії, 110 тис. солдатів, 940 танків і штурмових гармат) під командуванням генерала Г. Губе, яка мала деблокувати оточені німецькі війська. В ніч з 4 на 5 лютого 1944 р. ударна група розпочала атаку військ 1-го фронту в напрямку Виноград – Вотилівка – Косяківка. Однак, втративши 20 тис. осіб убитими, угруповання генерала Г. Губе не зуміло прорвати радянської оборони і з'єднатися з оточеними військами. 10 лютого 1944 р. радянські армії почали стискати кільце оточення навколо німецьких військ під Корсунь-Шевченківським. 11 лютого оточені німці здійснили спробу масштабного прориву, але невдало, втративши в боях понад 30 тис. чоловік. Ще майже тиждень оточені дивізії Вермахту намагалися утримувати фронт, а 16 лютого вони отримали дозвіл від свого командування залишити всі автомобілі та обози і з танками прориватися в напрямку Лисянки до лінії фронту. 17 лютого 1944 р., під прикриттям хурделиці, німці зробили останню відчайдушну спробу вирватися. Вийти з оточення вдалося 7 тисячам осіб, ще 25 тис. загинули, а 18 тис. потрапили в полон. Німецьке Корсунь-Шевченківське угруповання було знищене. Під час корсунь-шевченківської операції Вермахт втратив біля 90 тис. убитими і 18 тис. полоненими. Через великі втрати німців Корсунь-Шевченківську операцію часто називають «Сталінградом на Дніпрі».

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило 1-го Українського фронту, розгорнувши Луцько-Рівненську наступальну операцію, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 р. Головного удару завдала 13-а радянська армія в район Сарн зі зміною напрямку удару на Рівне та Луцьк, а допоміжного удару – 60-а армія в напрямку на Шепетівку – Славуту.

Першого дня боїв війська 13-ї армії прорвали оборону німців, вийшли на північ від Рівного і перервали комунікації на залізниці Ковель – Рівне. 28 січня 1944 р. 24-й і 76-й радянські стрілецькі корпуси прорвалися до Гощі за 25 км на схід від Рівного. Водно-

час, обійшовши Рівне з півночі, 1-й гвардійський кавалерійський корпус (командувач генерал В. Баранов) вирвався на оперативний простір в напрямку Луцька. 2 лютого 1944 р. радянські кавалеристи несподівано для німців увірвалися до Луцька. 2 лютого вдалося вибити німців з Рівного. Таким чином, Червоній Армії вдалося одночасно вибити німців з двох обласних центрів Північно-Західної України.

10 лютого 1944 р. війська 60-ї армії прорвалися до важливого залізничного вузла – Шепетівки. Після запеклих боїв німецький гарнізон міста було знищено 11 лютого 1944 р. Під час Луцько-Рівненської операції Червона Армія просунулася на 200–250 км на захід, вибила німців із 2 обласних і 7 районних центрів, зайняла важливі комунікаційні вузли – Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку, створила загрозу оточення німецьким військам, які утримували територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей України.

Під час згаданих вище операцій Червоної Армії німці на півночі України були відтіснені аж на Волинь, у той час як на півдні вони утримували територію від Дніпра (в районі Нікополя) й до Закарпаття. З метою очистити від Вермахту економічно важливі райони Кривого Рогу та Нікополя командування Червоної Армії розробило Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 р. і здійснювалася силами 3-го і 4-го Українського фронтів.

Зранку 30 січня 1944 р. радянські 37-а та 6-а армії завдали потужного удару по німецькому угрупованню. Підтягуючи резерви, радянське командування зуміло до 5 лютого прорвати німецьку оборону й оволодіти селом Апостолове, «розрізавши» позиції німців навпіл. З німецьких дивізій командування Вермахту змушене було створювати два окремі угруповання – нікопольське та криворізьке.

Передові частини 46-ї радянської армії обійшли Кривий Ріг із заходу і вийшли на рубіж річки Інгульця, а з'єднання 8-ї радянської армії замкнули оточення навколо нікопольського угруповання противника. До 8 лютого 1944 р. німецькі війська у Придніпров'ї було повністю знищено, Червона Армія оволоділа Нікополем. По завершенні боїв за Нікополь радянські війська сконцентрувалися навколо оточеного Кривого Рогу. 17 лютого 1944 р. після п'яти днів кровопролитних і впертих боїв Вермахт відступив і 22 лютого 1944 р. Червона Армія здобула важливий промисловий центр.

Протягом січнево-лютневих операцій від німців було очищено територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запорізької областей, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Німецьке угруповання в Криму було практично блоковане.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ територією України та дозволило б Вермахту отримати час для перепочинку та перегрупування власних сил. Однак у 1944 р. погода не врятувала німців від чергових поразок. Після загибелі в засідці українських повстанців командувача 1-м Українським фронтом генерала М. Ватутіна війська очолив відомий своєю жорстокістю і рішучістю маршал Г. Жуков. 4 березня 1944 р. він віддав наказ про початок Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, скерувавши війська 1-го Українського фронту із західного на південно-західний напрямок.

Операція тривала з 4 березня до 17 квітня 1944 р. Масованим ударом на південь від Шепетівки війська фронту перерізали головну залізничну магістраль реґіону – колію Тернопіль – Проскурів. Одночасно було завдано ударів у напрямку Вінниці й Жмеринки (які остаточно були звільнені від німців 21 березня 1944 р.). Вперше за роки війни Г. Жуков зосередив для наступу три танкові армії, користуючись з того, що радянські танки завдяки широким гусеницям легко долали весняне бездоріжжя й за таких умов були набагато ефективнішими від своїх німецьких аналогів.

26 березня 1944 р. 4-та радянська танкова армія прорвалася до Кам'янця-Подільського з півночі й оволоділа містом. На зустріч з нею зі сходу просувалася 38-а армія. Війська обох армій зустрілися в районі Хотина, оточивши з'єднання 1-ї німецької танкової армії на північ від Дністра. Однак «намертво» замкнути котел радянським військам не вдалося і 1-а танкова армія противника вирвалася з оточення після важких боїв 7 квітня 1944 р., відійшовши на захід. Радянські війська спробували на марші увірватися на Прикарпаття, але були контратаковані 4-ю німецькою танковою армією і зупинені в передгір'ї Карпат 17 квітня 1944 р. Під час Проскурівсько-Чернівецької операції Червона Армія зуміла «розрізати» німецьку групу армій «Південь» на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій «Південна Україна» та «Північна Україна»), по радянську лінію фронту залишилися такі важливі міста, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Тарнопіль, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин.

Паралельно із Проскурівсько-Чернівецькою операцією війська 1-го Українського фронту своїм північним флангом провели локальну Поліську наступальну операцію (15 березня – 5 квітня 1944 р.), під час якої радянські війська форсували річку Стоход і вийшли на лінію Ковель – Ратне, взявши «у підкову» важливий залізничний вузол станцію Ковель.

Практично одночасно з 1-м Українським 5–6 березня 1944 р. в наступ перейшли війська 2-го та 3-го Українського фронтів. Під час Умансько-Ботошанської операції 5–26 березня потужних ударів було завдано по німецьких арміях у південній частині України. Радянські війська послідовно форсували три великі річки – Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши Вермахт з території Українського Поділля та Молдавії. 10 березня німецькі війська залишили Умань.

Плани німців створити стійку оборону по лінії Південного Бугу провалилися. Уже 15 березня 1944 р. радянські частини переправилися через Буг на фронті 100 км., створивши декілька плацдармів глибиною 20–30 км. 16 березня 1944 р. Червона Армія перерізала залізницю Жмеринка – Одеса, захопивши залізничний вузол Вапнярку. Боячись оточення, командування Вермахту віддало своїм військам наказ терміново відступати на південний захід у напрямку території Румунії. 26 березня 1944 р. частини 2-го Українського фронту вперше перетнули кордон СРСР з Румунією і підійшли до м. Ботошани, неподалік якого на початку квітня 1944 р. форсували річку Серет, відкривши собі шлях вглиб румунської території. Швидкість, з якою українські фронти подолали дистанцію в 350 кілометрів по весняному бездоріжжю і через великі водні перепони, зробила Умансько-Ботошанську операцію унікальною в історії воєн.

Одночасно війська 3-го Українського фронту провели ще дві операції – Березнегувато-Снігерівську (6–18 березня 1944 р.) й Одеську (26 березня – 14 квітня 1944 р). Радянські дивізії прорвалися з району Кривого Рогу на південь і 13 березня захопили Херсон, а 23 березня – Миколаїв, остаточно відрізавши німецьке угруповання в Криму від основних сил Вермахту. 10 квітня 1944 р. німецько-румунські армії були вибиті з Одеси. До 17 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 р. в наступ на Кримський півострів перейшли війська 4-го Українського фронту. 17-а німецька армія та румунські з'єднання, які оборонялися в Криму, були атаковані з району Перекопу та Керченського півострова. Чотири німецькі дивізії вели бої на сухопутних ділянках фронту, а шість румунських дивізій разом із кримськотатарськими добровольчими батальйонами здійснювали берегову охорону морського узбережжя. Уже 10 квітня 1944 р. радянським військам вдалося перетнути Сиваську затоку з

боку Азовського моря і несподівано вийти в тил німецьким військам на Перекопі. Ведучи ар'єргардні бої, німецькі частини почали відступ на південь Криму.

Аналогічно і в районі Керчі німецька оборона протрималася лише два дні, після чого під ударами радянських військ німці почали відступати. Залучити румунські війська до стійкої оборони німцям не вдавалося. Румуни не бажали воювати за Крим у той час, коли на територію їхньої власної держави уже вступили дивізії Червоної Армії. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії до 15 квітня 1944 р. відступили до Севастополя, в якому очікували на евакуацію. Однак упродовж трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 р.) німецькому флоту вдалося вивезти лише частину німецьких і румунських дивізій. 8 травня 1944 р. залишки трьох німецьких дивізій були витіснені на мис Херсонес, де вони протрималися ще дві доби, марно очікуючи підходу своїх кораблів. Німецьких солдатів чекала така ж доля, як і радянських захисників Севастополя, кинутих напризволяще два роки тому на мисі Херсонес. Під час боїв у Криму німці та румуни втратили 100 тис. осіб убитими, пораненими і полоненими, а також величезну кількість військового спорядження.

До кінця весни 1944 р. з українських земель під контролем Вермахту і його союзників залишилися лише незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька і Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та все Закарпаття.

Видима легкість, з якою Червона Армія громила Вермахт і його союзників на території України взимку-весною 1944 р., насправді коштувала радянським військам колосальних втрат і напруги всіх сил. Як і в попередні роки, постачання військ боєприпасами, продовольством, наметами, ліками залишало бажати кращого. Через швидке просування вперед тили часто відставали, тому інколи доводилося воювати, маючи 5–7 патронів на бійця, до 30 відсотків бойових частин були одягнені у ношену уніформу або взагалі в цивільний одяг. Катастрофічно бракувало наметів, через що війська часто-густо ночували у відкритому полі. В результаті до 20% особового складу було втрачено через хвороби й обмороження. Радянські війська з грудня 1943 до травня 1944 рр. у боях за Україну втратили до 3 млн. людей убитими, пораненими та полоненими, 60% з них були вихідцями з України.

Федір Толбухін
Командувач 4-м
Українським фронтом
Герой Радянського Союзу
Маршал Радянського Союзу
(1944)

Микола Ватутін
Командувач 1-м
Українським фронтом
Герой Радянського Союзу.
Генерал Армії (1943).
Смертельно поранений
29 лютого 1944,
помер 15 квітня 1944

Фридрих Вільгельм
Ернст Паулюс
Генерал-фельдмаршал,
командувач 6-ю армією,
що потрапила в оточення
під Сталінградом

Ерхард Раус
Командувач 4-ю танковою
армією Вермахту

Іван Конєв
Командувач 2-м Українським фронтом,
з травня 1944 – 1-м Українським фронтом.
Двічі Герой Радянського Союзу.
Маршал Радянського Союзу (1944)

Іван Галанін
Командувач 4-ю гв. армією та 53-ю армією 2-го Українського фронту. Генерал-лейтенант (1943)

Олексій Жадов
Командувач 5-ю гв. армією 2-го Українського фронту. Герой Радянського Союзу, Генерал-полковник (1944). з1955 –генерал армії

Ганс Губе
Командувач 1-ю танковою армією. Під час Корсунь-Шевченківської операції здійснив спробу прорвати радянське кільце оточення

Дмитро Лелюшенко
Командувач 3-ю гв. армією і 4-ю гв. танковою армією 1-го Українського фронту. Двічі Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант (1942) з 1955 – генерал армії

Йозеф Гарпе
Генерал-полковник Вермахту. У вересні 1944 очолив групу армій «Північна Україна»

Воєнні дії у Прикарпатті та Карпатах. У червні 1944 р. основні наступальні операції Червона Армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки Східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії були знову розгорнуті в Україні. 13 липня – 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами 1-го Українського фронту (новий командувач – маршал І. Конєв) було здійснено масштабну Львівсько-Сандомирську наступальну операцію проти німецької групи армій «Північна Україна» (командувач генерал Й. Гарпе) *(див. карту 16)*.

Початок радянського наступу наштовхнувся на енергійну оборону. Вістря радянського наступу було націлене на 13-й німецький корпус, який розташовувався в районі містечка Броди. У складі корпусу воювала 14-а піхотна дивізія військ СС «Галичина», створена німцями з допомогою Українського Центрального Комітету з українців дистрикту «Галичина». Власне, саме на ділянку фронту, яку утримувала українська дивізія «Галичина», було спрямовано головний удар радянських армій. 16 липня 1944 р. радянським військам вдалося прорвати німецьку оборону на фронті шириною 4 км в районі м. Колтова. Не очікуючи на підхід стрілецьких з'єднань, командувач 3-ї гвардійської танкової армії генерал П. Рибалко на свій страх і ризик ввів у вузький Колтівський коридор танкові з'єднання. 17 липня 1944 р. до танків 3-ї армії додали війська 4-ї танкової армії генерала Д. Лелюшенка. Завдяки цьому 18 липня 1944 р. радянські війська «розірвали» німецьку оборону на дві частини, просунувшись вперед на 50–80 км. У районі Бродів було оточено сім німецьких дивізій і українську дивізію «Галичина». До 22 липня 1944 р. більшість оточених дивізій було розбито.

27 липня 1944 р. радянські війська увійшли до Львова, а 29 липня 1944 р. перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі найбільшої польської річки. Під час Львівсько-Сандомирської операції Вермахт зазнав катастрофічних для себе втрат – до 400 тис. убитими, пораненими і полоненими. Червона Армія втратила близько 290 тис. бійців.

Наприкінці липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німців із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польський Люблін.

На початку серпня 1944 р. армії 4-го Українського фронту розгорнули наступ в напрямку Карпат, поступово витісняючи Вермахт із Прикарпаття. 5 серпня 1944 р. Червона Армія взяла Стрий, 6 серпня – Дрогобич, 7 серпня – Самбір, Борислав, Надвірну, Делятин, Долину. Німецькі й угорські частини, які оборонялися в

Прикарпатті, відступили у гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті (Дуклянський, Лупківський, Радошицький, Руський, Татарський, Ужанський, Яблуницький, Вишковський і Верецький), закріпившись на угорській оборонній межі – «Лінії Арпада».

Перед Червоною Армією стояло важке завдання – прорватися через карпатські хребти й систему інженерних оборонних укріплень. Для виходу на Закарпаття радянський генштаб розробив сміливу, але дуже складну Східно-Карпатську наступальну операцію. Прорив мали здійснювати війська 1-го й 4-го Українського фронту (командувачі І. Конєв та І. Петров). Для проведення операції було виділено 246 тис. бійців, 5,5 тис. гармат, 322 танки, 1165 літаків. Цих військ було надзвичайно мало для подолання такої складної природної перепони, як Карпатські гори, якщо врахувати, що угорсько-німецьке угруповання складалося із 300 тис. солдатів, мало на озброєнні 3,25 тис. гармат, 100 танків і 450 літаків. Єдине, що давало шанси радянським військам, так це те, що головну силу військ за Карпатами становили угорські частини, які мали нижчий рівень боєздатності, ніж німці, а також початок Словацького національного повстання, що вибухнуло в тилу німецьких та угорських військ 29 серпня 1944 р.

Східно-Карпатська наступальна операція тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. На першому етапі операцію проводили здебільшого війська 38-ї армії генерала К. Москаленка. На підготовку до бойових дій військам було дано лише кілька днів. Радянське командування сподівалося синхронізувати свої дії з повсталими у Словаччині військами. Проте командир Східно-Словацького корпусу відмовився взаємодіяти з Червоною Армією. Це дозволило німцям роззброїти словацьку армію, забезпечити собі спокійний тил і можливість маневрувати резервами на території Словаччини та Закарпаття.

Найжорстокіші бої розгорнулися в районі Дуклянського перевалу в західній частині Лемківщини. Перевал кілька разів переходив з рук у руки. Інколи радянським військам доводилося навіть оборонятися в оточенні німців та угорців. На початку жовтня 1944 р. для штурму Дуклянського перевалу було кинуто також війська 1-го Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР. 6 жовтня 1944 р. оборону противника на перевалі було прорвано, радянські війська і чехословацький корпус вийшли до кордону Словаччини. Подальше просування вперед було заблоковано жахливим осіннім бездоріжжям. Бої в Карпатах були надзвичайно складними, техніка була малоефективною у гористій місцевості.

Все навантаження лягло на плечі піхоти, яка з важкими боями за два місяці змогла пройти лише 30–35 км по гористо-лісистій місцевості. Війська 1-го Українського фронту так і не змогли досягнути району діяльності словацьких партизанів, а тому 28 жовтня 1944 р. змушені були перейти до оборони.

Війська 4-го Українського фронту спільно з 2-м Українським фронтом вели наступ на карпатські хребти як з української, так і з румунської території. 2-му Українському фронту вдалося прорвати угорську оборону в районі Дебрецина, що створило загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам 4-го Українського фронту перетнути головний Карпатський хребет. З'єднання 18-ї армії і 17-го окремого гвардійського стрілецького корпусу 26 жовтня 1944 р. захопили Мукачево, а 27 жовтня – Ужгород. 28 жовтня 1944 р. війська 4-го та 1-го Українських фронтів остаточно витіснили угорські та німецькі війська з території сучасної України. Під час Східно-Карпатської наступальної операції Червона Армія втратила 126 тис. чоловік, Чехословацький корпус – близько 6 тис. Проте, незважаючи на болючі втрати, радянським військам вдалося завершити вигнання німців та їхніх союзників з території України, зайняти частину Угорщини, закріпитися в Південній Польщі та Північній Словаччині.

Таким чином, упродовж 1943–1944 рр. Червона Армія витіснила німецький Вермахт з території сучасної України. Зробила це велетенськими втратами – 3 мільйони червоноармійців полягли у боях на території України. У 1943–1944 рр. в боях за Україну брали участь війська 6-ти радянських фронтів (1, 2, 3, 4 Українських; 1, 2 Білоруських), а також кораблі Чорноморського флоту. Під час проведення наступальних операцій, кожного дня активних боїв на території України гинуло до 60 тис. бійців і командирів Червоної Армії, 60–70% з яких були вихідцями з України. Після завершення військових дій на українських землях, щонайменше ще мільйон мобілізованих в Україні солдатів загинули у Європі. Сьогодні встановлено, що з території України від лютого 1943 до жовтня 1944 р. у лави Червоної армії призвано близько 3,7 млн. осіб, але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 рр. Вчені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350–400 тис. осіб, тобто загальна кількість червоноармійців-мешканців України в 1943–1945 рр. становила 4 млн. – 4 млн. 100 тис. осіб.

Павло Рибалко
Командувач 3-ю гв. танковою армією
1-го Українського фронту,
двічі Герой Радянського Союзу,
маршал бронетанкових військ (1945)

Кирило Москаленко
Командувач 38-ю армією,
двічі Герой Радянського Союзу,
генерал-полковник (1943)
з 1955 – Маршал Радянського Союзу

Значення поставок з ленд-лізу у зміцненні боєздатності Червоної Армії. Слід зазначити, що поставки західних союзників за ленд-лізом мали доленосне значення для перемоги Червоної Армії над німецькими військами. Дослідники доводять, що без західних поставок СРСР не тільки не виграв би війну, але навіть не зміг би протистояти нацистському вторгненню. Пов'язано це із браком ресурсів та засобів для виготовлення достатньої кількісті озброєння і бойової техніки. Залежність від альянтів радянське керівництво добре усвідомлювало ще на початку війни.

В СРСР, як під час війни, так і після неї, реальні розміри союзницької допомоги замовчували. Так, 1 березня 1944 р. газета «Правда» в офіційному звіті по ленд-лізу щодо його продовольчої складової повідомила, що обсяг продовольчих поставок союзників склав 3,5 % від загальних продовольчих запасів СРСР у роки війни. Відтоді цю цифру без належного аналізу і навіть коментарів наводили у радянських дослідженнях. Сьогодні переважна більшість дослідників визнала, що матеріально-технічну та гуманітарну допомогу США й інших країн, надану СРСР у роки війни як по лінії ленд-лізу, так і громадськими організаціями, донедавна шту-

чно занижували і применшували. Історики стверджують, що з багатьох позицій поставки мали важливе значення, як щодо значимості кількісних і якісних характеристик, так і щодо доступу до нових зразків озброєння й промислового устаткування.

Значення поставок ленд-лізу було особливо вагомим у боях за Правобережну Україну і для подальших бойових операцій Червоної Армії у ході звільнення території України від німецьких військ. Відмобілізувавши до своїх лав за період 1943–1945 рр. понад 4 млн. українців, забезпечивши їх обмундируванням і провіантом, одержавши від союзників потужні засоби пересування і зв'язку, маючи сучасне озброєння, Червона Армія у складі 1–4 Українських фронтів, укомплектованих на 50–60% українцями, являла собою справді могутню силу в боях на Правобережній Україні і в Європі.

Вже на третій день після нападу Німеччини на СРСР – 24 червня 1941 р. – президент США Франклін Рузвельт на прес-конференції заявив про готовність США надати допомогу Радянському Союзу. Першої угоди про поставки до СРСР було досягнуто у лютому 1942 р., коли на СРСР було поширено чинність закону про ленд-ліз. 11 червня 1942 р. була підписана «Угода між урядами СРСР і США про принципи, застосовні до взаємної допомоги у веденні війни проти аґресії»

Другий (Вашингтонський) Протокол, підписаний заднім числом 6 жовтня 1942 р., зафіксував не лише колишні обсяги запитів СРСР, а й значне їх збільшення. Крім того, 8 вересня 1942 р. Радянський Союз підписав угоду про кредит з Канадою (так звану «пшеничну угоду»).

У Третьому (Лондонському) Протоколі продовольчі поставки з липня 1943 по липень 1944 р. значно збільшилися, переважаючи метали і навіть окремі види озброєнь. При цьому перевагу надавали продуктам, які мали великий вміст білків і жирів.

Щоб скласти об'єктивну картину про вагу і значення ленд-лізівських поставок в СРСР, варто навести статистичні показники по окремих видах продукції, отриманих СРСР переважно від США, Канади та Англії:

22206 літаків типа «Аерокобра», «Харикейн» та ін.

12755 танків типа «Шерман» та ін.

5000 бронетранспортерів

7944 артилерійських гармат (зенітні гармати, які були дефіцитні в ЧА)

427000 автомобілів

8701 трактор

35000 мотоциклів

3000606 автопокришок

445 радіолокаторів і 200 високочастотних телефонних станцій

35800 радіостанцій, 190000 польових телефонів, 2 млн. км. телефонного кабелю

Для військово-морського флоту були поставлені один лінкор, 9 есмінців, 4 підводних човни, 202 торпедних катери, 28 сторожових кораблів (фреґатів), 138 мисливців за підводними човнами, 99 тральщиків, 29 десантних суден, 105 транспортів, 28 танкерів, 3 криголами (під час війни в СРСР все це не виробляли або виробляли у дуже обмеженому обсязі)

Для залізничного транспорту СРСР отримав 1981 паровозів, 66 дизелів-електровозів, 11300 вагонів і цистерн, 622000 тон залізничних рейок

387,6 тис. т міді

328 тис. т. алюмінію

2,3 млн. т. броньової, авіаційної конструкційної, високолеґованої сталі

103,5 тис. т. натурального каучуку (з Англії)

2586000 тонн високооктанового авіабензину і 248000 тонн автобензину

350000 тонн вибухових речовин

44600 металорізальних верстатів і 104 преси

15 млн. пар солдатського взуття

610000 тонн цукру

664000 тонн м'ясних консервів, а також значні поставки маргарину, крупи, голландського сиру, галет, плиток шоколаду, різних концентратів. Усього продовольства по ленд-лізу було поставлено 3,8 млн. тонн*.

Наведені показники, звичайно, не вичерпують всього того, що Радянський Союз отримав по ленд-лізу, але й вони свідчать про те, що ця допомога була дуже значною і мала неабияке значення для підвищення боєздатності Червоної Армії.

Завдяки американським автомобілям Червона Армія повністю «стала на колеса», значно збільшивши свою мобільність. «Студебекери», які переважали у поставках, набагато перевершували за всіма показниками радянські «газики», їх використовували також як артилерійські тягачі.

Те саме можна сказати про ленд-лізівські радіостанції та польові телефони, які звели нанівець зверхність німецької армії у засобах зв'язку, що набагато покращило якість управління військами в Червоній Армії.

---

* *А. Фоменко.* Все таємне стає явним. Вигадка й правда про радянсько-німецьку війну 1941–1945 років. – Дніпропетровськ, 2006 р. – С. 102–103

Відкриття Другого фронту. Уряди США і Великої Британії, виконуючи рішення Тегеранської конференції, вирішили до літа 1944 р. відкрити «другий фронт» у Західній Європі. План військової операції під назвою «Оверлорд» передбачав висадку основних сил союзників на півночі Франції – в Нормандії. Висадка англо-американських експедиційних сил в Нормандії стала найбільшою десантною операцією стратегічного значення під час Другої світової війни. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікла увагу командування німецької армії, скасувала її резерви. У складі десанту союзників було й немало українців. За різними джерелами в часи війни тільки в канадській армії служило від 35 до 50 тисяч українців.

Але слід зауважити, що ще до відкриття Другого фронту в Західній Європі західні союзники значно полегшували становище Червоної Армії й сприяли проведенню нею успішних операцій. Вони відволікали на свої армії від 30% (під час бойових дій проти німців в Африці, Італії, а також тих, які знаходились на «атлантичному валі») до 40% – після відкриття Другого фронту в Європі – військових сил Німеччини.

Внаслідок постійного бомбардування Німеччини, в яких з 1942 р. брали участь сотні, а пізніше й тисячі бомбардувальників американо-англійської авіації, значні сили люфтваффе, особливо її винищувачі, були задіяні проти неї. Саме в боротьбі з американо-англійською авіацією німці втратили дві третини всіх своїх літаків. Стратегічні бомбардування Німеччини англо-американською авіацією уповільнювали зростання її військової промисловості, а в останній рік війни практично звели нанівець виробництво бензину в Німеччині, що здійснювали майже виключно на заводах синтетичного пального – головному об'єкті союзних бомбардувань. Завдавали ударів американські бомбардувальники і по нафтодобувних промислах і нафтобензинових заводах Плоєшті (Румунія), які були важливими постачальниками натурального бензину для німецької армії. Постійним об'єктом бомбардувань були також німецькі заводи з виробництва танків, літаків, ракет, а також заводи, причетні до робіт над створенням атомної бомби.

Американо-англійський флот і авіація перекрили атлантичні шляхи постачання в Німеччину стратегічної сировини з Латинської Америки й Азії, що значно обмежило можливості німецького виробництва літаків і танків, і таким чином зменшило їх кількість на Східному фронті. Від успішної боротьби за Атлантику залежало також постачання СРСР ленд-лізівської продукції. На боротьбу

проти флотів і торговельного судноплавства західних країн (включно з конвоями з поставками по ленд-лізу СРСР) були кинуті головні сили німецького флоту.

Таким чином, Радянський Союз після катастрофічних поразок і матеріальних втрат без підтримки союзників був би неспроможним вести успішний наступ, що й усвідомлював Й. Сталін.

26. Повернення радянської влади

Повернення радянської влади. Настрої населення. Радянські репресії та депортації. Мобілізація.

Повернення радянської влади. Кадровий склад радянських партійно-державних структур, які повертали собі контроль над Україною мірою просування українською територією радянських військ, зазнав у роки війни значних змін. М. Хрущов повернувся до керівництва республіканською партійною організацією, а 6 лютого 1944 р., за рішенням ЦК ВКП(б), він обійняв також і посаду Голови Ради Народних Комісарів УРСР.

Відновлення радянської адміністративної еліти в Україні відбувалося насамперед за рахунок місцевих висуванців, які довели свою лояльність комуністичному режимові під час війни. Проблему нестачі керівних кадрів центральні партійні органи розв'язували, спрямовуючи в Україну керівних працівників з інших регіонів СРСР. Відновлення організаційних структур правлячої партії відбувалося централізовано. Політбюро ЦК КП(б)У затверджувало своїми рішеннями склади бюро і перших секретарів обкомів партії. У багатьох випадках формування обласних комітетів КП(б)У відбувалося ще до звільнення відповідних областей радянськими військами. Разом із партійними структурами відновлювалася вся система органів державної влади й управління. Сформований переважно з місцевих висуванців правлячий клас Радянської України помітно українізувався. За роки війни частка українців у ЦК КП(б)У зросла з 40 до 68,8% відсотків.

Процес відновлення радянської влади в Західній Україні відбувався з особливими труднощами. До цього регіону було направлено понад 108 тис. керівних працівників та спеціалістів з Росії та східних областей УРСР. Влада застосовувала жорстокі репресивні заходи щодо учасників націоналістичного опору, поновила практику депортацій населення. Попри всі зусилля, до кінця війни радянська влада в Західній Україні трималася виключно військовою силою. Жодна з масштабних акцій влади у цьому регіоні не могла обійтися без участі армійських частин.

Настрої населення. Незважаючи на в цілому неґативне ставлення українського населення до німецького окупаційного режиму, повернення радянської влади в Україні сприймали досить неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на вимирання, повернення радянської влади значило відродження надії на життя. Навіть роль «гвинтика» у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливіше порівняно з перспективою лишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси – унтерменшем. Повернення радянської влади означало надію на отримання сталої роботи і платні, налагодження притаманної для радянської системи певної соціальної допомоги (видачі пайків, допомоги сім'ям фронтовиків, медичного обслуговування тощо), отже, відновлення вже призабутого за часи окупації звичного радянського способу життя.

З іншого боку, чимала частина населення без особливого оптимізму очікувала повернення сталінського режиму. До неї належали не лише ті, хто активно допомагав німцям. Розплати побоювались і сотні тисяч чоловіків, які лишилися в Україні у 1941р. і жінки, які жили з німцями, і понад 100 тис. членів компартії, які не пішли до партизанських загонів, і окремі етнічні групи та навіть народи. Українське селянство також було схвильоване поверненням сталінської влади, передусім через перспективу відродження старої колгоспної системи. Такі настрої уповні вбиралися у сентенцію, поширену на селі на початку 1943 р. щодо німців і більшовиків: «Дай боже щоб це минулося, а те не вернулося». Отож, український загал зустрічав в цілому Червону Армію доволі стримано.

Радянські репресії та депортації. Комуністичний режим і надалі активно послуговувався репресивними засобами як однією з ознак своєї сутності, маючи на меті покарати винних за співпрацю з окупантами, утвердити радянську владу і забезпечити її надійне функціонування в майбутньому. Масовим чисткам і репресіям передусім було піддано тих, хто відверто співпрацював із нацистами. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. передбачав застосування до «гітлерівських аґентів», «шпигунів і зрадників батьківщини з числа радянських громадян» і «їхніх пособників з місцевого населення» смертної кари через публічне повішення. Лише у Харкові впродовж кількох тижнів під час першого звільнення міста радянськими військами навесні 1943 р. органами НКВС, які слідували за армійськими частинами і здійснювали політичну «зачистку» території, було розстріляно не менше 4 тис. осіб – майже 4% населення, яке на той час залишалося в місті. Всього в Україні з 1943 до 1957 р. за співпрацю з німцями було заарештовано 93960 осіб (в цілому по СРСР за період з 1943 до

1953 рр. – понад 320 тис.) Більше половини з них походили з Західної України, і нерідко їх карали за участь в українському націоналістичному русі, який радянський уряд кваліфікував як колабораціоністський.

Серед найбільш резонансних публічних судових процесів над зрадниками, організованих в Україні, були справи М. Кулешова, В. Громова, Г. Почепцова, яких згодом звинуватили у тому, що вони видали німцям «Молоду гвардію». Їх публічно розстріляно у м. Краснодоні. Досить поширеними на визволеній території акціями, що відбувалися за великого скупчення глядачів, були повішання німецьких військовополонених, винних у військових злочинах. Подібні акції піднімали бойовий дух війська та служили реалізації прагнення до помсти за знущання і приниження, що накопичилося у населення за часи окупації.

Поряд із санкціонованими владою арештами та стратами мали місце самосудні розправи, здійснювані колишніми підпільниками, партизанами чи військовослужбовцями. Покаранню підлягали насамперед ті, хто належав до поліції, працював в адміністрації, а також жінки, які мали статеві зносини з німцями. Траплялися випадки вбивства дітей, народжених цими жінками.

До числа «зрадників Батьківщини» в СРСР були занесені цілі етнічні групи, які не виявили під час війни достатньої лояльності до радянського режиму. Відкинувши будь-яку класову риторику, радянське керівництво вдавалося до застосування репресивних заходів за етнічною ознакою. «Зрадницькі дії проти радянського народу» інкримінувались, зокрема, кримським татарам, болгарам, грекам, вірменам.

Виходячи з «небажаності подальшого проживання кримських татар у прикордонній окраїні Радянського Союзу», в лютому та травні 1944 р. близько 191 тис. кримських татар депортували з території Криму. Ініціатором виселення був Л. Берія, який звертався 10 травня 1944 р. до Й. Сталіна з запискою з цього питання і розробив проєкт відповідної постанови ДКО. На початку червня 1944 р. з Криму також були виселені болгари (12 422 особи), греки (15 040), вірмени (9 621 особа) та інші етнічні групи, кваліфіковані владою як «німецькі пособники». Загалом кількість депортованих становила понад 225 тис. осіб. Багато з них загинуло під час переселення чи в перші роки життя на поселеннях.

Влада взагалі з недовірою ставилася до людей, яких залишила на окупованій території. Радянські керівники вважали, що люди, які «піддалися впливу «буржуазної пропаґанди», потенційно могли стати антирадянськими елементами. Навіть для тих, кого оминули репресивні заходи радянської влади, перебування на окупованій території на все життя залишалося «плямою в біографії».

Під іще більшою підозрою перебували радянські громадяни, що опинилися в німецькому полоні, та особи, вивезені на примусові роботи до Німеччини й інших країн. Їх репатріація розпочалася в 1944 р. З 4,1 млн. репатрійованих радянських громадян та 241 тис. внутрішніх переміщених осіб (людей, які залишили місця постійного проживання під час окупації) близько 37% становили українці. Серед них близько 28% припадало на колишні військовополонені.

Згідно з радянськими інструктивними документами серед репатріантів арешту і суду підлягали: керівний і командний склад органів поліції, "Російської Визвольної Армії", національних леґіонів та інших подібних організацій; рядові поліцейські й рядові учасники перерахованих організацій, які брали участь у каральних експедиціях, або такі, що «проявили при виконанні обов'язків»; колишні військовослужбовці Червоної Армії, які добровільно перейшли на сторону противника; бурґомістри, високопоставлені фашистські чиновники, співробітники ґестапо й інших німецьких каральних і розвідувальних органів; сільські старости, які були активними посібниками окупантів. Щодо військовополонених, до 7 липня 1945 р. продовжувала діяти норма про кримінальну відповідальність за здачу в полон, яку, втім, рідко застосовували до колишніх червоноармійців рядового складу. Представників офіцерського корпусу здебільшого піддавали кримінальному переслідуванню. Частину з них зараховували до складу штрафних батальйонів, іншу частину – засуджували за політичними звинуваченнями.

Переважна більшість цивільних репатріантів (більше 80%) після перевірки в фільтраційних таборах та збірно-пересильних пунктах і вилучення «злочинного елементу» була направлена до місць проживання.

Операція з обміну населенням між Польщею та Україною мала ознаки примусової депортації, яка здійснювалась відповідно до угоди, укладеної між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. Реалізація положень цієї угоди щодо етнічної гомогенізації прикордонних реґіонів розпочалася в листопаді 1944 р. До початку 1945 р. влада дотримувалася принципу добровільності. Але з весни 1945 р. переселення відбувалося переважно через ужиття примусових заходів.

Мобілізація. Радянська військова мобілізація виступала в Україні певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився під ворожою окупацією. До її здійснення була підключена діюча армія, яка отримала карт-бланш на майже необмежене використання місцевих людських ресурсів відповідно до своїх потреб. Необхідність такого заходу, в цілому невластивого армії, адже і мобілізувати, і займатися військовим вишколом нового поповнення

в польових умовах було доволі складною проблемою, радянське командування пояснювало «недоліками роботи транспорту, перевантаженість якого утруднювала своєчасне прибуття до військ нового поповнення».

Підключення діючої армії до процесу мобілізації давало можливість значно прискорити введення до бойових дій нових резервів. Проте така форма поповнення військ людськими ресурсами значно впливала на якість відбору і підготовки мобілізованих, призводила до численних порушень усіх можливих стандартів призову – вікових, медичних і т. ін., термінів їхньої підготовки, а отже, й знижувала боєздатність радянських військ. Від самого початку повернення Червоної Армії в Україну радше правилом, ніж винятком, стала практика кидання у бій погано озброєних і непідготовлених у військовому плані людей, що значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам – німцям.

Як вже зазначалося, в Україні за період 1943–1944 рр. мобілізували до Червоної Армії до 3,7 млн. осіб, тобто приблизно 10 % населення, а значить, була проведена загальна мобілізація. В деяких областях (передусім на Заході) вона мала тотальний характер. Мобілізація в Україні спричинилася також до фізичної українізації Українських фронтів, адже кількість українців у їхніх частинах (передусім у піхотних частинах діючої армії) досягла 50–70%. Наприклад, у 4-й гвардійській армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р. налічувалося 57% українців, 35% росіян, 0,8% білорусів, 1,3% татар 1,5% євреїв, 1,4% представників республік Закавказзя, 1,7% – Середньої Азії, 1,3% – інших народів).

Слід зазначити, що українці впродовж усієї війни зберігали за собою друге після росіян за кількістю місце в Червоній Армії, проте їхня частка ніколи не була такою високою, як у другій половині 1944 року – 33,93% (росіян – 51,78%).

Таким чином, населення міст і сіл Східної та Правобережної України зустрічало Червону Армію переважно з радістю і вдячністю, називаючи її армією-визволителькою. Відновлювалася радянська влада, що мала такий же характер командно-адміністративної системи, як і в передвоєнні часи. Однак світогляд, настрої окремих груп населення, здебільшого інтелігенції, змінилися: вони чекали після звільнення від фашизму і закінчення війни певних соціально-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільно-політичного життя. У відповідь органи НКВС СРСР розгортали репресії: виселення українців на Північ і до Сибіру, арешти і концтабори, щонайбільше тих, хто працював за часів окупації у фашистських органах влади. Репресії охопили всі великі міста УРСР, хоча

масштабів терору 30-х років не набрали, та й проводилися, як правило, «без шуму». З часом ними охопили і тих, хто працював на підприємствах, щоб не загинути від голоду. Проте покарання національних меншостей за «нелояльність» до радянської влади набуло рис більшої жорстокості та ще й деякої «новизни». Це була масова їх депортація. Знову в суспільстві нагнітали страх, підозру, взаємне відчуження між людьми. Стало зрозуміло, що надії на пом'якшення ставлення радянської влади до людей, на зміни в розвитку колгоспної системи були марними.

Водночас за короткий строк здійснювалась ціла низка позитивних заходів: у звільнених районах радянська влада зуміла оперативно навести жорсткий громадський порядок, забезпечила всіх роботою, за допомогою карткової системи створила мінімальні умови для виживання міського населення, відкривала освітні заклади. Завдяки цьому вона стала виглядати в очах населення незрівнянно кращою, ніж фашистський «новий порядок», що приніс українському народові лише смерть, бідування і приниження. Швидко розгортається відбудова народного господарства, яке було майже повністю зруйноване. Вжито заходів з відбудови енергетики, транспорту, машинобудування. Проте на все це держава могла виділити лише мізерні кошти, а повернення майна підприємств, евакуйованих у 1941 р., справедливо визнавалося нераціональним через те, що на ці заходи теж потрібні були кошти. Повернулася лише невелика кількість цього майна. Проте у Донбас і Кривбас у 1943–1944 рр. надійшло багато матеріалів, інструментів, обладнання та продовольства з різних підприємств СРСР, тому що вся економіка країни гостро потребувала сталі та вугілля. Поверталися також робітничі колективи, але в неповному складі. Відтак відбудовні роботи вели здебільшого власним коштом.

Не вистачало робочої сили і доводилося проводити великі мобілізації, особливо молоді, переважно сільської. Важким було матеріально-побутове становище населення, тому що карткова система була розрахована на найнижчий, по суті, напівголодний прожитковий рівень. Надзвичайно гостро виглядала житлова проблема: в Україні 10 млн. осіб залишилися без даху над головою. За цих умов становище рятував патріотичний ентузіазм людей, бажання якомога швидше перемогти фашизм, повернутися до мирної праці. Робітники, колгоспники та інтеліґенція проявляли масовий трудовий героїзм, кмітливість і винахідливість. Швидко відбудовувалися підприємства для оборонних цілей. Було відновлено близько 30 % довоєнних виробничих потужностей, проведена необхідна підготовча робота для широкомасштабних відбудовних робіт. Республіка перетворилася на прифронтову матеріально-технічну базу діючої армії.

РОЗДІЛ VI.
Українці на фронтах Другої світової війни

27. Звільнення країн Східної й Центральної Європи. Антифашистські повстання

Наступальні операції. Польське повстання, знищення Варшави. Празьке повстання. Звільнення Праги. Наступ на Берлін

Наступальні операції. Червона Армія здійснила низку наступальних операцій: Белградську наступальну операцію (1944), Будапештську наступальну операцію (1944–1945 рр.), Віслo-Одерську наступальну операцію (1945), Віденську наступальну операцію (1945), Берлінську наступальну операцію (1945), Празьку наступальну операцію (1945) та ін. (*див. карти 17-20*).

Під час Яссько-Кишинівської операції 1944 р. і наступних бойових дій радянські війська, розгромивши 18 дивізій противника, звільнили Румунію. 24 серпня новий румунський уряд оголосив війну гітлерівській Німеччині. У ході визволення Польщі Червоною Армією і частинами Війська Польського у боях, які тривали 9 місяців, було розгромлено понад 170 німецьких дивізій.

Вступ у вересні 1944 р. радянських військ у Болгарію мав вирішальне значення для приєднання цієї країни до антигітлерівської коаліції.

У ході спільних дій радянських військ і частин Народно-Визвольної Армії Югославії визволили значну територію цієї країни, а 20 жовтня 1944 р. – її столицю Белґрад. Тут було розгромлено 19 німецьких дивізій.

Восени 1944 – навесні 1945 р. радянські війська зайняли Угорщину, знищивши при цьому 57 німецьких та угорських дивізій.

У результаті Петсамо-Керкенесської операції 1944 р. радянські війська звільнили частину північної Норвеґії.

Під час звільнення Чехословаччини (завершено у травні 1945 р.) радянська армія розгромила 122 німецькі дивізії, у боях за Австрію (до квітня 1945 р.) – 32 німецькі дивізії.

У результаті Берлінської операції 1945 р. Німеччина капітулювала, також у травні десант радянських військ звільнив датський острів Борнгольм.

Успішні наступи Червоної Армії протягом 1943–1945 рр. мали достатній темп, щоб Вермахт фактично постійно відступав. Наступи почалися в центрі Прибалтійських держав, у Білорусії та Україні та скінчилися облогою Берліна. Вони були організовані як низка величезних стрибків уперед: супроти надзвичайно розтягнених німецьких оборонних ліній сконцентровано величезні масиви людей і техніки, що проривалися невпинним потоком. Другий такий наступ – після Курська – був націлений на Дніпро, що його німці обороняли, лишивши за собою широку смугу випаленої землі. Третій наступ, початий у січні 1944 р., відбувався в напрямку Вісли. Четвертий, початий у серпні 1944 р., повернув на південь до Балкан і був спрямований на Дунай. П'ятий, у січні 1945 р., мав сягнути Одеру і розгортатися далі.

Під час кожного з цих наступів головна тактика полягала в оточенні і придушенні центрів опору. Щойно осередок оборони відрізався та ізолювався, його можна було безпечно проминути, щоб ліквідувати колись згодом. Таким чином, кілька німецьких армій були відрізані в Курляндії і залишалися там нерозбиті аж до кінця війни. Головні німецькі фортеці, як-от Бреслау, залишились не взятими, коли впав Берлін.

Маючи у своєму складі відмобілізований на Правобережній Україні контингент військ – 1–4 Українські фронти, які вже були добре оснащені, особливо транспортом і зв'язком, Червона Армія стала досить могутньою силою. Слава про Червону Армію бігла попереду неї. На Балканах її приймали наполовину з радістю, наполовину з острахом, у Німеччині вона породила паніку

Радянський наступ на Центральну Європу – одна з найґрандіозніших воєнних операцій новітньої історії. Нажаль, тактика не берегти особовий склад армії продовжувала мати місце. Під час боїв у Центральній Європі особливо великих втрат Червона Армія зазнала під час штурму Кеніґсберга, Вісло-Одерської операції, штурму Будапешта і битви біля озера Балатон, битви за Берлін тощо, хоча більшість цих об'єктів знаходились в оточенні радянських військ і їхня капітуляція була лише справою часу. У питанні чи виграти час чи зберегти людей перший чинник мав превалююче значення. Політична оцінка операцій переважала стратегічний виграш.

Польське повстання, знищення Варшави. Із звільненням Червоною Армією радянських територій від німецьких загарбників та її наближенням до західних кордонів сталінський режим, вистоявши під час війни, цілком недвозначно почав демонструвати прагнення до встановлення політичного контролю над Польщею.

Звичайно, Сталін чудово усвідомлював, що полюбовно домовитися в цьому плані з польським еміґрантським урядом – справа абсолютно безперспективна. Як союзник лондонський уряд тепер став непотрібним СРСР. Це і зумовило розрив з ним, і як привід використали історію з Катинню. Саме тут 1943 року німці знайшли могили розстріляних енкаведистами польських офіцерів, про що не забарилися розповісти всьому світові. Обурені поляки звернулися по роз'яснення до Сталіна, але той категорично відмежувався від свого злочину, звинувативши самих поляків у використанні гебельсівської пропаґанди. Згодом на Нюрнберзькому процесі Сталіну, за мовчазної згоди західних союзників, удалося звалити провину за Катинь на німців.

У квітні 1943 р. радянський уряд розірвав дипломатичні відносини з польським урядом у Лондоні. Водночас на території самого СРСР активізувався процес створення структур для майбутнього «кишенькового» польського уряду і його «збройних сил». Метод формування «альтернативних» урядів і армій був добре відпрацьований більшовицьким режимом ще з часів громадянської війни під час «збирання» національних околиць, та й пізніше, під час радянсько-фінської війни 1939–1940 рр.

Що ж до центру польського підпілля – Варшави, то тут повстання спочатку не планували зовсім. Проте, коли під час радянського наступу війська 1-го Білоруського фронту генерала К. Рокоссовського вийшли на околиці польської столиці, головне командування Армії Крайової вирішило змінити свої плани. Перед початком радянського наступу було ухвалено рішення про організацію повстання.

22 липня 1944 р. під егідою Сталіна сформували польський «альтернативний уряд» – так званий Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Очолив його Є. Осубка-Моравський, його заступником стала відома польська письменниця, депутат Верховної Ради СРСР Ванда Василевська. Це змусило керівництво АК поквапитись із виступом.

Польський еміґраційний уряд загалом схвалював план дій Варшави, проте заздалегідь не погодив його ні з радянською стороною, ні з британцями.

1 серпня – день початку повстання не приніс очікуваних результатів. Далеко не всі з 200 об'єктів, які підлягали захопленню, опинилися в руках повстанців. Після трьох днів запеклих боїв командування АК дало наказ про перехід до оборони. Не вдалося захопити і мости в передмісті столиці Празі на правому березі Вісли. Саме тут наприкінці липня опинилися частини 2-ї танкової армії генерала С. Богданова, які намагалися взяти Прагу штурмом. Проте це їм не вдалося, і до початку серпня радянський наступ загальмувався.

Коли повстання розпочалося, польський еміґраційний уряд звернувся по допомогу до У.Черчілля та Й. Сталіна. Останній особисто пообіцяв польському прем'єрові С. Миколайчику надати допомогу.

12 серпня ТАРС оприлюднив повідомлення, де СРСР повністю відмежовувався від дій лондонського польського уряду і покладав на нього всю відповідальність за те, що відбувалося у Варшаві.

Тим часом варшавське повстання невблаганно наближалося до трагічної розв'язки. Прагнучи зламати опір поляків, німецьке командування активізувало свої дії. З 5 серпня каральні акції проти повстанців очолив «фахівець із боротьби з партизанами» генерал СС Ерих фон дем Бах-Зелевскі. До 20 серпня в його розпорядженні було вже понад 20 тис. чоловік, а згодом чисельність німецьких військ у Варшаві зросла до 50 тис.

Німецькі частини варшавського гарнізону, підсилені військами СС і поліції, спочатку локалізували польських патріотів, розколовши їхні сили по окремих районах, а потім розпочали їх планомірне знищення. А в другій половині серпня Гітлер, розлючений діями варшав'ян, віддав наказ узагалі стерти польську столицю з лиця землі. Після цього Варшаву було піддано жорстоким бомбардуванням з повітря й обстрілам із гармат. Водночас есесівці підривали динамітом цілі квартали центру столиці.

Серед частин СС, котрі брали участь у придушенні польського повстання, були солдати колишньої «бригади Камінського». Група російських есесівців складалася з добровольців, якими командував колишній офіцер Червоної Армії, підполковник (оберштурмбанфюрер СС) Фролов. Створене ще 1941 року в Смоленській області репресованим інженером Броніславом Камінським, це військове формування тепер налічувало до 20 тис. чоловік. У 1944 р. його перетворили на 29-у гренадерську дивізію СС, а сам Б. Камінський одержав чин бриґаденфюрера військ СС (генерал-майора).

Жорстокість російських есесівців – здирства й убивства мирного населення викликали таку ненависть і жах у поляків, що пізніше, під час капітуляції повстанців, однією з умов, висунутих німцям, стало відсторонення росіян від конвоювання полонених. До слова, за деякими даними, самого Б. Камінського 19 серпня засудили та розстріляли військово-польовим судом військ СС за падіння дисципліни у підпорядкованих йому військах, грабунки тощо (за іншими відомостями, його вбили аґенти СД у Карпатах при спробі встановити контакти з УПА). Залишки «бригади Камінського» згодом передали для формування 1-й дивізії Російської Визвольної Армії (РВА).

На початку вересня 1944 р. війська 1-го Білоруського фронту в результаті локальної операції звільнили передмістя Варшави. Тепер Червона Армія опинилася на самому порозі польської столиці, і її наступ, на думку повстанців, міг докорінно змінити ситуацію.

Але цього не сталося. Усупереч сподіванням і закликам про допомогу радянські війська раптово зупинилися на правому березі Вісли, отримавши можливість безпосередньо стежити за трагедією, що розгорталася у Варшаві. Чому Червона Армія зупинилася на порозі польської столиці – це запитання й донині лишається одним із найбільш болісних у контексті російсько-польського діалогу. Радянські військові історики минулого, а також деякі з сучасних російських військових істориків обстоюють думку, що в Червоної Армії просто не було сил наступати, їхні опоненти наполягають на зворотному, доводячи свідоме прагнення Сталіна руками німців знищити нелояльне до нього польське підпілля. Імовірно, істина міститься десь посередині. Проте очевидно, що підґрунтям питання про допомогу Варшаві були не так військові, як політичні чинники.

Утім, у середині вересня радянська сторона, всупереч своїм колишнім заявам і діям, несподівано сама стала налагоджувати «повітряний міст» з Варшавою. З 14 вересня 1944 р. авіація 16-ї повітряної армії генерала С. Руденка, а також полк нічних бомбардувальників Війська Польського «Краків» почали скидати в польську столицю зброю та боєприпаси. Після півтора місячних боїв німці вже знищили значну частину повстанців, саме повстання різко пішло на спад, і співчуття до поляків, що «раптово» прокинулося в Сталіна, швидше за все мало суто пропаґандистську спрямованість.

28 вересня польське керівництво почало переговори з Е. Бах-Зелевскі про капітуляцію, яка й відбулася 3 жовтня 1944 р. По-

разка повстання обернулася страшною трагедією для поляків. Варшава практично була повністю зруйнована німцями, сотні тисяч мирних жителів загинули або відправлялись до концтаборів і на примусові роботи до Німеччини. Безпосередні втрати повстанців упродовж 93 днів боїв також значні: 18 тис. убитих і 25 тис. поранених. З німецького боку втрати становили, відповідно, 17 і 9 тис. чоловік.

Коли 17 січня 1945 р. Червона Армія вступила до безлюдної і зруйнованої Варшави, альтернативи привезеному в радянському обозі «урядові» вже не було. Єдина здатна протистояти сталінізмові організована опозиція зазнала нищівної поразки. Звільнившись від нацизму, Польща втратила після Другої світової війни свою незалежність і занурилася в жах тоталітаризму.

Празьке повстання. Звільнення Праги. Із завершенням війни недовір'я між союзниками антигітлерівської коаліції в зв'язку з різним баченням перебудови повоєнного світу значно зросло. Дві армії – із Заходу і зі Сходу – рвалися до Берліна, прагнучи остаточно знищити нацистську Німеччину. Водночас і політики, і військові добре усвідомлювали, що розмежування між двома світами – двома системами (формально поки що дружніми) пройде надалі по лінії, на котрій ці армії тепер устигнуть закріпитися. Чехія, розташована в самому центрі Європи, звичайно, не могла у цьому контексті не становити інтерес для обох сторін.

На кінець квітня 1945 р., коли на порядку денному стало питання про визволення чеської столиці, найближче до неї (у районі Пльзеня) перебувала 3-тя американська армія генерала Дж. Паттона. Проте 5 травня 1945 р. під час телефонної розмови між американським головнокомандувачем Д. Ейзенхауером і начальником Генерального штабу Червоної Армії генералом А. Антоновим було вирішено, що союзники притримають свої війська на Пльзенській лінії, давши можливість Червоній Армії взяти Прагу.

На території Чехословаччини на початку травня вели наступ війська двох українських фронтів – 4-го Українського (командувач генерал А. Єрьоменко), армії якого вийшли на лінію Крнов, Штернберк, Нові-Йічин, півн. Злін, а також 2-го Українського (командувач маршал Р. Малиновський), силами якого здійснювався наступ на захід і південніше моравської столиці Брно. Одночасно з цим війська 1-го Українського фронту (командувач маршал І. Конєв) здійснювали Берлінську операцію і нависали над Чехословаччиною з півночі. Таким чином, у зосередженого тут німецького угруповання практично не було шансів втриматися.

Поки високі військові чини вирішували, що робити з Прагою, її жителі самі вирішили розпорядитися своєю долею. 5 травня тут спалахнуло антифашистське повстання, що стало одним із найбільших за розмахом у Центральній Європі.

Уже 4 травня чеські студенти і школярі стали зривати в місті німецькі таблички з назвами вулиць. У місті почали швидко виростати барикади. Уже в другій половині дня повстання охопило центр і передмістя. Незабаром повстанцям удалося захопити пошту, телеграф, мости через Влтаву, а також майже всі залізничні вокзали. Протектор Богемії і Моравії ґауляйтер К.Франк і представник оберкомандування Вермахту генерал Р. Туссен, опинившись у такому становищі і воліючи виграти час, пішли на переговори про перемир'я з коаліційним центром – Чеською Національною Радою (ЧНР), що перебрала на себе безпосереднє керівництво повстанням.

Після того, як празьке радіо повідомило про повстання, чеський міністр закордонних справ еміґрантського уряду в Лондоні Х. Рінка звернувся до союзників із закликом про допомогу. З таким самим проханням звернувся безпосередньо до командуючого 3-ю американською армією генерала Дж. Паттона генерал С. Босий із чеської військової місії. 7 травня з закликом увійти в столицю Чехії звернувся до Д. Ейзенхауера і прем'єр-міністр Великобританії У. Черчіль. Проте американський генерал, посилаючись на домовленості з радянським військовим командуванням від 5 травня, віддав наказ 3-й армії поки що залишатися на Пльзенській лінії.

Тим часом ситуація в місті стала ускладнюватися. Після того, як ґауляйтер К. Франк звернувся по допомогу до наступника Гітлера адмірала К. Деніца, той спішно направив до Праги дві дивізії, у тому числі й танкову. Вранці 6-го травня окупанти розпочали каральну операцію. Її командувач генерал СС Пюклер зумів відбити у чехів центр міста. Настав критичний момент повстання.

Перед серйозною загрозою з боку німців праве крило ЧНР звернулося до військ США, що стояли поблизу. Не отримавши допомоги американців, чехи зв'язалися з командуванням Російської визвольної армії (РВА), війська якої також перебували неподалік.

Слід зазначити, що вже наприкінці квітня – початку травня 1945 р. власівці налагодили контакти з близькими до еміґраційного лондонського уряду підпільними організаціями, які безпосередньо готували повстання в столиці. Командування РВА при цьому сподівалося, що після війни її солдати зможуть знайти по-

літичний притулок у Чехії, аж ніяк не припускаючи можливості переходу цієї країни під політичний контроль Сталіна.

Отож, представники повстанців прибули в розташування штабу 1-ї дивізії РВА, частини якої дислокувалися за 40 км на південний захід від Праги. Після нетривалих роздумів командир дивізії генерал С. Буняченко погодився надати 20 тис. своїх солдатів на допомогу повстанцям.

Допомога власівців прийшла вчасно. У ніч на 6 травня частини 1-ї дивізії вступили в місто, негайно атакувавши своїх недавніх союзників. Під час боїв їм удалося захопити аеродром і ряд інших важливих військових об'єктів, забезпечивши в такий спосіб перелом перебігу повстання на користь чехів.

7 травня в Празі з'явилася група зв'язку Червоної Армії під керівництвом майора Костенка. Поява радянських представників стривожила власівців, котрі вочевидь розраховували на швидке прибуття до міста американців. Серйозні сумніви щодо вдячності чехів посіяли в них і заяви лівої більшості в ЧНР, яка поспішила відмежуватися від РВА, заявивши про своє небажання мати справу зі зрадниками і німецькими найманцями.

Усвідомлюючи загрозу для своїх військ, генерал Буняченко віддав наказ про припинення бойових дій у Празі, і вже вранці 8 травня власівці залишили місто, рушивши назустріч союзникам.

На той час доля повстання вже була фактично вирішена. 8 травня німецький генерал Р. Туссен зустрівся з представниками ЧНР і домовився про виведення своїх військ із міста, сподіваючись (так само, як і власівці) здатися в полон американцям. А 9 травня у вже вільну від ворога Прагу увійшли війська 3-ї та 4-ї гвардійських танкових армій генералів Д. Лелюшенка і П. Рибалка.

Наступ на Берлін. Однією із завершальних стратегічних операцій на європейському континенті стала Берлінська операція радянських військ, у ході якої солдати Червоної Армії захопили столицю Німеччини і змусили капітулювати німецьке командування. Капітуляція Німеччини поклала кінець Другій світовій війні в Європі (*див. карту 20*).

Берлінська операція тривала 23 дні – з 16 квітня по 8 травня 1945 р., впродовж яких радянські війська встигли просунутися на захід на відстань від 100 до 220 км.

Для штурму Берліна радянське керівництво виділило війська 1-го, 2-го Білоруського і 1-го Українського фронтів. У районі Ельби вони повинні були з'єднатися з військами союзників. На Берлінському напрямку зосередили 2,5 млн. особового складу, 41, 6 тис. гармат, 6,25 тис. танків, 7,5 тис. літаків. Їм протистояло

ще достатньо боєздатне угруповання німецьких військ, що налічувало близько 1 млн. військовослужбовців, які мали на озброєнні 10 400 гармат і мінометів, 1 500 танків і самохідних установок, 3 300 бойових літаків. Із цивільного населення були сформовані загони ополчення – фольксштурм, із членів «Гітлерюґенд», зокрема підлітків, – загони винищувачів танків, озброєних фаустпатронами.

16 квітня 1945 р. о 5-й год. ранку (за московським часом) 1-й Білоруський і 1-й Український фронти (командувачі – Г. Жуков й І. Конєв) перейшли в наступ на Берлін. Німецька піхота була осліплена потужними прожекторами. Авіація завдала ударів по опорних пунктах і артилерійських позиціях противника.

Проте на початку Берлінської операції війська наразилися на шалений опір противника у районі Зеєловських висот. На сильно укріплені позиції спочатку кинули танки. Проте на підступах до оборонних позицій німців через те, що не були завчасно зроблені проходи в мінних полях, танкові війська зазнали значних втрат. І тоді Жуков заради економії часу на розмінування (йому дуже хотілося, щоб війська його фронту першими увійшли до Берліна) ухвалив рішення пустити через мінні поля піхоту. Таке рішення мало наслідком великі втрати серед піхотинців. Цей наказ Жукова є ще одним свідченням його прагнення досягати перемоги будь-якою ціною, не рахуючись із тим, скільки життів буде покладено на вівтар перемоги.

17 квітня після важких боїв були взяті Зеєловські висоти, і почалося форсування ріки Нейсе. 21 квітня перші радянські військові частини вийшли на окраїни Берліна. 25 квітня основні сили німців були розгромлені й оточені радянськими військами. Того ж дня відбулася зустріч на Ельбі в районі Торґау американських і радянських армій.

До закінчення війни і капітуляції німецьких військ у Берліні залишалися лічені дні. Сталін і Жуков жадали якнайшвидшого тріумфу. Сталін віддав наказ, який вимагав до 1-го травня оволодіти Берліном, а Г. Жуков ревно втілив його в життя. Внаслідок нерозумного масованого використання танків в умовах великого міста і в результаті запеклих боїв на вузьких вулицях війська 1-го Українського фронту зазнали великих втрат. Німці спалили фаустпатронами дві танкові армії (до 900 танків). З погляду воєнного мистецтва, ці втрати не були зумовлені військовою необхідністю, вони були б значно меншими, якби верховне командування дбало про збереження життів своїх солдат.

За неповними даними, за період з 16 квітня по 8 травня 1945 р. під час проведення Берлінської операції війська згаданих фронтів і Війська Польського втратили вбитими та пораненими близько 360 тис. осіб (з них загиблими – понад 80 тис. осіб), а також 2156 танків і САУ, 1220 гармат і мінометів, 527 літаків. Сучасні дослідники вважають, що реальна кількість людських втрат значно вище: радянські війська в операції втратили загалом понад 500 тис. (за деякими оцінками – 750 тис.) солдат і офіцерів, з них понад 100 (до 150 тис.) тис. загиблими.

Після падіння Берліна 2 травня 1945 р. 589 радянських солдат, офіцерів і генералів одержали звання Героя Радянського Союзу, з них 108 – вихідці з України.

Воюючи на фронтах інших держав, радянські війська втратили загалом понад 1 млн. осіб (серед них сотні тисяч українців), зокрема на території Румунії близько 69 тис. воїнів, Польщі – 600 тис., Югославії – 8 тис., Чехословаччини – 140 тис., при зайнятті Угорщини – понад 140 тис., Австрії – близько 26 тис., Німеччини – 102 тис.

28. Українці у складі армій союзників та у Русі Опору країн Європи

Через відсутність власної держави Україна стала однією з головних арен світового бойовища, а українці – вояками фактично всіх армій, які пройшли через війну. Практично з перших днів війни українці були втягнені у вир бойових дій. Ще в березні 1939 р. вояки Карпатської Січі відбивали наступ переважаючих сил угорської армії, а вже у вересні 1939 р. разом з поляками протистояли наступу німецьких військ.

Зокрема, до складу польської армії призвали 12 тисяч українців, 8 з яких загинуло у «вересневій кампанії» 1939 р. До речі, саме під час «вересневої кампанії» у боях проти німців відзначився П. Шандрук, який командував 28-ою бригадою польської армії. Він був нагороджений найвищим орденом Польщі Virtuti Militari від польського екзильного уряду в Лондоні, а також почесною шаблею (дарунок польських офіцерів).

До угорської і румунської армії було мобілізовано значну кількість українців, зокрема закарпатських, бессарабських, буковинських. Через відсутність точних даних важко встановити чисельність мобілізованих українців, але припускають, що в угорській армії їх налічувалось 40–50 тис. Тилові частини угорської армії приблизно

на 50% складалися з українців і словаків, проте їх вважали ненадійними, і тому мадяри не відправляли їх на фронт. За різними оцінками, в румунській армії за роки війни було від 40 до 80 тис. українців. Поодинокі українці траплялися в Хорватському леґіоні, який відправили на Східний фронт, люди українського походження траплялись в італійській армії, але це були радше винятки, ніж правило, бо українці там масово не проживали.

У Канаді за різними даними воювало до 50 тис., це, фактично, 11,4 % всіх канадійських українців, у США воювало близько 40 тис. українців в Тихоокеанському реґіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі. Українці допомагали здійснювати поставки в СРСР по ленд-лізу, брали участь в операції «Оверлорд». До речі, у початковий період Другої світової війни в Іноземному леґіоні на території Франції воювало від 5 до 7 тис. українців у боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 року), над Сеною, Марною, Луарою тощо. В 1944 р. два курені Українського Визвольного Війська* – імені Івана Богуна та імені Тараса Шевченка – перекинули у Францію зі Східного фронту, однак вони перейшли на бік французьких партизан і воювали проти німців. Після закінчення війни представники СРСР вимагали видати їх, але французький уряд дозволив українцям продовжити службу в Іноземному леґіоні, де вони увійшли до складу 13-ї напівбригади та Маршового полку.

Трагічною була доля солдатів з Українського леґіону в Югославії, який сформували у 1941 р. із вихідців з Галичини, що проживали в Боснії. При розпаді Югославії більшість українців опинилася в Хорватії і лише частина – у Бачці, що була окупована угорцями. На українські села нападали, вбивали і грабували і хорватські усташі, і сербські четники, і загони комуністів. Тому українці й створили свій загін для самооборони, яким командували В. Войтанівський та В. Паньків. Пізніше німці перекинули леґіон воювати проти комуністів-титовців і проти сербських четників. Леґіон вів запеклі бої у Принявові, а далі – в Альпах, де зазнав великих втрат від більшовиків і титовців. Після війни майже всіх вцілілих вояків-українців було заарештовано, як і їхні родини, частину з них видали радянській стороні, 120 леґіонерів вбили, інші втекли через Трієст за кордон. Багато українських сіл

---

* Українське Визвольне Військо – назва добровільних формацій, створених з полонених радянської армії української національності в німецькій армії. З утворенням Української Національної Армії всі доти існуючі загони УВВ мали ввійти до її складу.

було спалено, а священиків – розстріляно. В 1948 р. після військового лихоліття з 37 168 українців Югославії більшість або загинула, або втекла. Із 12 тис. українців Боснії залишилося тільки 7,8 тис.

Тисячі українців воювало проти німецьких військ у Другому Польському корпусі генерала Андерса. Переважна більшість українців, як і польські вояки, потрапила в полон до більшовиків, і, щоб вирватися з полону, вони зголошувалися до Другого Польського корпусу, що формувався на території СРСР за домовленістю між Сталіним, альянтами і лондонським польським урядом. З Поволжя, через Середню Азію, корпус перекинули у Палестину та Єгипет і він значився у складі англійських збройних сил. У травні 1943 р. корпус генерала Андерса перекинули в Італію, де почали штурм майже неприступної твердині – гори і монастиря Монте-Кассіно. Саме завдяки героїзмові поляків і українців цю твердиню було взято штурмом, хоч корпус втратив 65% особового складу. За героїзм чимало українців нагородили високими військовими відзнаками. 1949 року, уже в Англії, українців звільнили з рядів Другого Польського корпусу.

Українці також брали активну участь у Русі Опору країн Європи. Однак багато учасників зарубіжного Руху Опору змушені були приховувати свої звершення і боролися проти нацистів під вигаданими іменами, оскільки на батьківщині за умов сталінського режиму перебування у полоні асоціювалося зі зрадою.

В умовах масового терору на першому етапі боротьби широко розгорнувся підпільний рух. Яскраву сторінку в літопис заснування таємних антифашистських груп вписали в'язні шести концтаборів, розташованих на території Німеччини: Заксенхаузен, Бухенвальд, Дахау, Равенсбрюк, Флосенбурґ і Маутгаузен.

Зокрема, підпільна організація в'язнів у Бухенвальді, попри особливий контроль охорони, була однією з найсильніших. До неї належало 56 бойових груп, до складу яких входило 1176 ув'язнених, серед них 400 – з України. Організацію очолювали генерали Д. Карбишев та І. Скугарьов, майор С. Ткаченко, офіцери А. Пирогов та М. Козловський. У Маутгаузені й Освенцимі діяли комітети, керовані В. Сахаровим, І. Дорошенком, І. Кондаковим та іншими активістами. В Дахау конспіративна група функціонувала під проводом офіцерів С. Вишневського, В. Породенка, М. Михайлова.

Найзначнішою підпільною організацією наших співвітчизників у Німеччині стала «Братерська співдружність військовополонених» (БСВ), що охоплювала своєю діяльністю південні райони

країни. На чолі БСВ стояв старший батальйонний комісар П. Серебряков, до керівного центру входили також офіцери та солдати М. Конденко, І. Кононенко, К. Озолін, Р. Петрушель, Г. Фесенко. Важливу роль у виникненні та діяльності нелеґального осередку в нюрнберзькому промисловому районі відіграв майор медичної служби Н. Кононенко. Створений ним за допомогою німецьких лікарів резервний лазарет для військовополонених, завдяки зусиллям й умілій конспірації медичного персоналу, перетворився на своєрідний підпільний центр міста Ебельсбах.

У Лейпциґу функціонував міжнаціональний антифашистський комітет (ІАК). За активної участі донецького робітника Н. Румянцева, ІАК встановив зв'язок з місцевою антигітлерівською організацією Макса Гауке. Остання проводила аґітацію серед іноземних робітників, а з наближенням радянських військ почала готувати збройний виступ.

Незважаючи на надзвичайно важкі умови, підпільники комплектували збройні групи і завдавали відчутних ударів по комунікаціях та об'єктах військового значення.

Одним з найвищих і водночас трагічних етапів підпільної боротьби стало повстання в'язнів Маутгаузена, що спалахнуло 3 лютого 1945 року. Щоб прокласти шлях товаришам, сотні повстанців гинули, прикриваючи своїми тілами колючий дріт. Серед цих смертників були киянин Михайло Рибчинський і луганчанин Микола Цимкало. Узявши штурмом табірні укріплення, 600 ув'язнених вирвалися на волю. Гітлерівські охоронні та військові відомства кинули на пошуки втікачів значні сили. Врятуватися вдалося небагатьом.

У Західній Європі найбільша кількість українців билася в лавах учасників Руху Опору у Франції. Значною мірою цьому сприяли умови, що склалися тут на початок Другої світової війни. Незважаючи на колабораціонізм тодішніх правителів, що призвів до швидкої поразки Франції у так званій «дивній війні» 1940 р., серед її населення панували антигітлерівські настрої. Їх підтримували іммігранти, що знайшли притулок на французькій землі після поразки республіканців у Іспанії. Крім того, у налагодженні контактів з французькими патріотами значну роль відіграла численна слов'янська, в тому числі українська й російська, еміґрація.

На кінець 1943 р. в 50 таборах Франції перебувало 60–70 тис. радянських громадян. Майже третина з них були військовополонені, інші –остарбайтери, вивезені з окупованих областей України, Білорусії та Росії, яких здебільшого використовували на роботах у шах-

тах та на промислових підприємствах північних і східних районів Франції. Серед учасників французького руху Опору понад 5 тис. становили наші співвітчизники – втікачі з України і Білорусії.

Активно допомагали землякам й імміґранти з України, які наприкінці 1943 р. створили організацію «Український народний фронт». Одним із лідерів цієї організації був уродженець Хотинського району Чернівецької області Йосип Кліщ. Вже в липні 1941 р. він пробрався у Манданський концтабір під Парижем, де створив підпільну групу, яка згодом очолила повстання в'язнів і стала основою чотирьох партизанських загонів. Поблизу Ліона успішно діяв українець Микола Терешко, в районі міста Вільфранш – Іван Шептицький, біля Тулузи – брати Михайло та Леонід Хандочини, у Центральній Франції – Петро Дячук.

У таборі Бомон (департамент Нор Франції) у жовтні 1942 р. було створено підпільну групу під керівництвом лейтенанта В. Порика, уродженця Вінниччини. Незабаром тут уже функціонувало 11 таких груп. Улітку 1943 р., бомонці сформували табірний партизанський загін. Бійці цього добровільного утворення ночами пробиралися назовні і здійснювали диверсійні операції. Зокрема, ними було знищено понад 300 окупантів, організовано аварії 11 залізничних ешелонів. У липні 1944 р. В. Порик потрапив до рук гітлерівців і після жорстоких тортур його стратили. Франція проголосила В. Порика своїм національним героєм.

Крім загону В. Порика в районі вугільних шахт і будівництва оборонних споруд «атлантичного валу» реґулярні бойові операції та диверсії здійснювали збройні формування І. Солодковського, Й. Калиниченка, М. Гурова, І. Китаєва, О. Никитенка, І. Рябова, О. Ткаченка.

У ряді департаментів українці очолювали групи і роти французьких патріотів або змішані загони. До роти, що билася у департаменті Кот-д-Ор під командуванням Івана Скрипая, входило 50 українців і 120 іспанців.

В Італії, Югославії і Греції Рух Опору набув характеру справжньої партизанської війни. Істотну роль у ньому відігравали вихідці з України. В 1944 р. у партизанських формуваннях Італії перебувало понад 80 тис. бійців. Улітку їхні бойові дії охоплювали не лише гірськолісисті місцевості, а й великі населені пункти. Було визволено десятки міст П'ємонта, Ліґурії, Тоскани.

На цей час у італійських партизанських формуваннях, яких називали ґарібальдійськими, билися понад 2 тис. вихідців з Радянського Союзу, серед яких було багато українців. У січні 1945 р. із окремих партизанських груп області Фріулі сформували

батальйон на чолі з харків'янином В. Литовком. Його земляк Ф. Пономаренко став комісаром ґарібальдійської бригади «Паоло», яка діяла поблизу Болоньї. В районі Ґенуї разом з уславленим героєм італійського Руху Опору Ф. Полєтаєвим воювали Степан Васильєв з-під Києва, Іван Петухов з Луганська, Володимир Поліщук з Кіровограда, Григорій Путилін з Краснодона. В Тоскані взводом партизанської бригади командував полтавець Григорій Тригуб.

У Югославії впродовж усієї Другої світової війни не припинявся збройний опір. Перші згадки про участь українців у визвольній боротьбі на югославських землях припадають на кінець 1942 р. Це були втікачі з концтаборів і трудових команд, основний контингент яких складали юнаки та дівчата. Іншим джерелом поповнення партизанських лав стали втікачі з транзитних ешелонів, що проходили територією Югославії.

З серпня 1943 р. на визволеній частині Словенії та на стиках кордонів Австрії, Італії та Югославії активно формувалися «російські» взводи, роти, батальйони, а пізніше й бригади. На території Словенії була сформована партизанська «російська» рота, яка стала підрозділом 2-го батальйону 2-ї Сотської бригади Народно-Визвольної Армії Словенії (НВАС). Командиром цієї роти призначили А. Дяченка, який, потрапивши у полон, був вивезений до Італії, звідки він утік з табору і дістався до югославських партизанів. За десять місяців у роті та в сусідніх загонах налічувалось вже близько 290 радянських громадян, з яких сформували 1-у радянську ударну бригаду Югославської Армії. 8 тис. кілометрів пройшла бригада словенським надмор'ям, взявши участь у 180 боях. 250 партизанів – громадян Росії і України – було відзначено іноземними та вітчизняними нагородами, а командира А. Дяченка – югославськими орденами «За хоробрість» (двічі), «Братерство і єдність», «Партизанська зірка» I ступеня.

У Югославії діяли ще три «російські» батальйони у складі 18-ї Безовицької, 1-ї Македонсько-Косовської і 7-ї Воєводинської бригад.

Таким чином, українцям довелось воювати на фронтах Другої світової війни у різних арміях і у різних частинах світу.

Дмитро Карбишев
Один з керівників табірного руху опору. Закатований у Маутгаузені

Євген Березняк
Один з рятівників м. Кракова від зруйнування

Василь Порик
Організатор і командир партизанського загону у Північній Франції, Національний Герой Франції

Федір Полєтаєв
Учасник Італійського руху опору (партизанського батальйону «Ніно-Франкі» бригади «Орест» дивізії «Пінан Чикеро»)

29. Українці у Збройних силах Німеччини

Територія України була окупована іноземними властями, більшість її контролювала німецька адміністрація. Під керівництвом офіцерів відповідної чужоземної влади на окупованих територіях формувалися військові з'єднання з молодих українців. Зокрема, на території Галичини, що входила до складу Генерального Губернаторства і безпосередньо підпорядкувалася Райху, були створені наступні з'єднання українців: леґіон Романа Сушка, батальйони «Нахтіґаль» і «Роланд» і пізніше дивізія військ СС «Галичина».

З розвитком воєнних дій на східному фронті німецьке командування дедалі більше відчувало брак людських резервів. У кінці 1941 р. деякі німецькі дивізії Вермахту почали організовувати військові відділи з полонених червоноармійців для допомоги у позафронтових смугах. Ці відділи одержали назву «Гільфсвіліґе» – «допоміжні добровольчі відділи» (часто скорочено вживали назву «Гівіс»). З часом з них було створено сотні і батальйони, які у разі необхідності застосовували у фронтових боях.

Одночасно в тилу німці почали створювати такі парамілітарні організації як «Баудінст» – «Будівельна служба» та «Веркшутц» – «Охорона фабрик», до яких примусово забирали українську молодь.

Великі втрати людських резервів на східному фронті змусили німців доповнити свій військовий потенціал. Взимку 1942–1943 рр. при Вермахті було організовано «Козацькі бригади». Кожна бригада мала по три кавалерійські полки. За винятком 5-го полку, яким командував підполковник Кононов, всіма полками командували німці. Згодом всі полки перевели в «Російську Визвольну Армію».

Кількість українців у складі Збройних сил Німеччини коливалась в залежності від періодів війни. Перше українське формування в складі німецьких військ було створене напередодні німецько-польської війни під керівництвом полковника Романа Сушка. Це був леґіон «Бергбауернгільфе» («Bergbauernhilfe»), або леґіон полковника Р. Сушка, одного з найближчих соратників А. Мельника. Представники Абверу (німецька розвідка) визволили з угорського полону 400 карпатських січовиків. Їх, за домовленістю з керівництвом ОУН, перевезли до навчальних таборів Абверу в Кірхендорфі та Гакенштайні (Верхня Австрія). Через три дні після початку переговорів між радянською і англо-французькою делеґаціями в Мо-

скві 15 серпня 1939 р. керівництво Абверу отримало дозвіл на створення з колишніх карпатських січовиків український диверсійний загін під кодовою назвою «Bergbauernhilfe» («Допомога горян»). Підготовкою загону займався Абвер-2 (другий відділ Абверу – «Диверсії та психологічна війна»).

Український леґіон із 200 (за деякими даними із 600) осіб очолив полковник Р. Сушко. Намагаючись використати українців у своїй політиці, нацисти водночас пильнували, щоб їхні ініціативи не вийшли із-під контролю. Про це свідчить відмова німців сформувати з українських еміґрантів окремий корпус для війни з Польщею. Загін Р. Сушка повинен був лише виконати свою обмежену місію – закинутий в Галичину леґіон мав спровокувати українське повстання, «на допомогу» якому прийшли б війська «Великої Німеччини». Зважаючи на укладення угоди зі Сталіним, леґіон Р.Сушка, передислокований до Словаччини в очікуванні вторгнення в Польщу. 25 серпня 1939 р. було заборонено використовувати сили леґіону під час бойових дій.

Батальйони «Нахтіґаль» і «Роланд». За дорученням С. Бандери Рихард Ярий, який тоді представляв Провід українських націоналістів у Берліні, на початку 1941 р. встановив контакт із начальником Абверу адміралом Канарисом і головнокомандувачем сухопутних сил Вермахту фельдмаршалом Браухічем. На переговорах ішлося про можливість створення української військової частини в складі німецьких військ. Німці прихильно поставилися до цієї пропозиції. У квітні 1941 р. за підтримки Абверу сформувало батальйон під назвою «Нахтіґаль» («Соловей») в Ногаймері, в Силезії (під контролем бюро ОУН (Б) у Кракові) та батальйон «Роланд» у Відні під контролем бюро ОУН (Б) і особисто сотника Р. Ярого. З німецького боку командиром батальйону «Нахтіґаль» був оберштурмфюрер СС Альберт Герцнер, з українського – Роман Шухевич. Політичним керівником цього батальйону став поручник Теодор Оберлендер. Командиром батальйону «Роланд» став Євген Побігущий, політичним керівником – Рихард Ярий, один із найближчих соратників С. Бандери. В обох батальйонах налічувалося близько 700 осіб. Обидва вони були приписані до навчального полку особливого призначення «Бранденбурґ-800», підпорядкованого безпосередньо начальнику «Абверу-2» генерал-майору Лахузену. Обидва курені склали присягу на вірність Україні, але не присягали на вірність Німеччині чи Гітлеру.

З нападом Німеччини на СРСР шлях батальйону «Роланд» пролягав на південний схід – з Австрії через Румунію і Молдову до південних українських міст. Батальйон «Нахтіґаль» перейшов кордон біля Перемишля і разом із першими німецькими частинами 30 червня 1941 р. вступив до Львова, де залишався до 7 липня. Після того був направлений через Тернопіль – Проскурів до Вінниччини, де взяв участь у боях проти радянських військ у районі Браїлова.

Після арешту Крайового уряду Я. Стецька, проголошеного 30 червня 1941 р., серед особового складу обох батальйонів почалися заворушення. Тому в серпні 1941 р. обидва були відкликані до місця свого формування. У жовтні 1941 р. у м. Франкфурт-на-Одері обидва підрозділи переформатували в один батальйон. На контрактній основі (строком на 1 рік) у березні 1942 р. 201-й батальйон охоронної поліції (як він став називатися) під командою майора Євгена Побігущого і капітана (як заступника) Романа Шухевича був відправлений у Білорусію для охорони залізниць і боротьби з радянськими партизанами. Через рік батальйон повернули до Львова, де його розформували, а офіцерів-українців заарештували. Роману Шухевичу пощастило втекти, і він приєднався до Української Повстанської Армії.

Крім того, на території України створили так звані загони для охорони врожаю, які складалися здебільшого з селян, що не мали вогнепальної зброї. Їхня кількість доходила до 120 тисяч осіб, але вони не відступали з німцями, і взагалі, їх важко назвати військовими одиницями. Це були добровільні народні дружини для боротьби з партизанами, які, наприклад, підпалювали врожай.

На німецькому боці значна кількість українців воювала також у складі *Українського Визвольного Війська*, що налічувало приблизно 75 тисяч осіб. УВВ складалося з радянських полонених української національності. Згодом, з утворенням Української Національної Армії, всі загони УВВ мали увійти до її складу.

Понад два десятки тисяч галичан воювали в 1-й Українській дивізії Української Національної Армії та в 2-й Українській дивізії полковника Дяченка (офіційна назва 1-а Українська протипанцерна танкова бригада «Вільна Україна»). Її було створено на початку 1945 р. переважно з українських полонених Червоної Армії та з остарбайтерів. Під час боїв з Червоною Армією, бригаду було притиснуто до р. Ельби. Полковник Петро Дяченко і невелика кількість його солдатів пробилися з радянського оточення. Наприкінці

війни більшість українців з Українського Визвольного Війська та з різних допоміжних загонів німці прилучили до Російської Визвольної Армії генерала Власова. Пізніше їх видали Сталіну, як і тих українців, які служили в російських козачих формуваннях.

У складі Військово-повітряних сил Німеччини («Люфтваффе») служило понад 10 тис. українських підлітків (так звані «Помічники Люфтваффе»), яких використовували для заміни придатного для фронтової служби німецького персоналу зенітних гармат та служби зв'язку.

На боці Німеччини воювали й українці з Хорватії, зокрема у 1-му Українському добровольчому полку і в українських допоміжних підрозділах. Більшість солдатів цих підрозділів походила зі східних земель України. Українців прилучали до Хорватського морського леґіону, яким командував українець корвет-капітан Степан Руменович. Після вишколу у Варні українців і хорватів перекинули до Генічеська, а пізніше – до Маріуполя, де вони патрулювали узбережжя Чорного моря. До речі, українські вояки з Хорватського морського леґіону врятували з підбитого корабля німецького фельдмаршала Манштайна. Свій бойовий шлях українці завершили в Трієсті.

Загалом у всіх військових формуваннях Німеччини налічувалось близько 200–250 тис. українців.

Україна тривалий час не була суверенною державою, тому її громадяни мусили воювати по різних лініях фронту, часто захищаючи чужі, зазвичай імперіалістичні інтереси інших держав.

Роман Сушко
Командир
Українського леґіону

Євген Побігущий
Командир батальйону
«Роланд»

Теодор Оберлендер
Політичний керівник
батальйону «Нахтіґаль»

Рихард (Ріко) Ярий
Діяч УВО й ОУН. З 1937 зв'язковий
полковника Є. Коновальця
до адмірала В. Канаріса,
шефа Абверу Німеччини.
1941 організатор групи «Роланд»
в Дружині Укр.
Націоналістів (ДУН)

Петро Дяченко
Командир Українського леґіону,
протипанцерної бригади «Вільна
Україна» в складі Вермахту,
командир 2-ої дивізії
Української Національної Армії
наприкінці війни

30. Завершення Другої світової війни

7 травня у ставці Ейзенхауера в Раймсі був підписаний попередній протокол про беззаперечну капітуляцію збройних сил Німеччини, а 8 травня в передмісті Берліна Карлсхорсті у присутності представників Збройних сил СРСР маршала Г. Жукова, Англії – маршала авіації А. Теддера, США – генерала К. Спаатса, Франції – генерала Д. де Тасіньї уповноважені німецького верховного командування Кайтель, адмірал флоту Фриденбург і генерал-полковник авіації Штумпф підписали акт про безумовну капітуляцію Німеччини.

Війна в Європі скінчилася. Значних успіхів союзники досягли у війні з Японією. Ще в жовтні 1944 року біля о. Лейте сталася найбільша морська битва Другої світової війни між японським та союзницьким флотами, яку Японія програла. Вона втратила 4 авіаносці, 3 лінкори, 10 крейсерів та 9 есмінців. Захопивши о. Іводзіма, американці приступили в квітні до операції «Айсберг», що передбачала висадку десанту на Окінаву. Водночас ішло бомбардування японських міст. Так, у Токіо загинуло близько 80 тис. людей. Але Японія продовжувала чинити опір. Японська авіація застосувала масовану тактику камікадзе. Внаслідок їхніх дій було потоплено 45 американських кораблів, близько 300 зазнали важких ушкоджень.

Американське командування розуміло всю складність ситуації. Воно передбачало, що воєнні дії проти Японії можуть затягнутися до кінця 1946 року і обійдуться для американців в 1 млн. загиблих. Це була одна з причин застосування США атомної зброї, хоча ця акція мала більше політичний характер. Союзники та Японія вели переговори про підписання останньої беззастережної капітуляції. Проте Японія на це не погоджувалася. Крім того, союзники не приставали на збереження трону імператорові Хірохіто і навіть розглядали питання про притягнення його до міжнародного воєнного трибуналу. Щоб вплинути на перебіг переговорів, Японія звертається до Сталіна з пропозицією стати посередником. Але Сталін відкинув її, прагнучи взяти участь у розгромі Японії задля захоплення нових територій і встановлення економічного та політичного впливу СРСР. Після того, як переговори зайшли в глухий кут, 26 липня 1945 року США і Англія ухвалили в Потсдамі декларацію з вимогою беззастережної капітуляції, проте японський уряд цю пропозицію відхилив.

В цей час активізується робота зі створення атомної бомби в США. На початку липня 1945 року США та Великобританія домовляються про застосування на території Японії атомної зброї. 6–9 серпня американці скинули дві атомні бомби на Хіросіму і Нагасакі. У результаті ядерного бомбардування загинуло понад 100 тисяч осіб, 400 тис. отримали смертельні поранення. Значна територія стала зоною радіоактивного забруднення. Для посилення психоло-

гічного тиску з американських літаків на Японію скидали мільйони листівок з погрозою повторного використання атомної зброї.

5 квітня 1945 року радянський уряд денонсував пакт про ненапад з Японією, підписаний 13 квітня 1941р., а вночі з 8 на 9 серпня 1945 року радянське угруповання силою 3-х фронтів (Забайкальського, 1 і 2 Далекосхідного), чисельністю 1 млн. 750 тис. осіб, на озброєнні яких було 30 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і 5 тис. літаків атакувало так зване Квантунське угруповання японців (1 млн. 300 тис. військовослужбовців, з яких лише 750 тис. японців, а решта – новомобілізовані маньчжурці і монголи, на озброєнні яких було 5 400 гармат і мінометів, 1200 танків, 2 тис. літаків). До 17 серпня 1945 р. радянські війська прорвали японську оборону і взяли найбільше місто Маньчжурії Муданьцзянь. З 20 серпня японські війська почали складати зброю.

Початок воєнних дій проти Японії і загроза нових атомних бомбардувань, політичний пресинг змусили Японію піти на беззастережну капітуляцію. Японський уряд ухвалив це рішення 10 серпня 1945 року, але шлях до нього був дуже важкий, бо японська військова еліта (самураї) стала проти свого імператора Хірохіто і бажала продовжувати війну до кінця.

Японія погодилася на умови капітуляції, висунуті США і Англією 26 липня 1945 року.

Отримавши позитивну відповідь від урядів США та Англії, 14 серпня 1945 року японський уряд віддав наказ припинити опір. Однак радянські війська продовжують дії в Маньчжурії, намагаючись захопити якомога більшу територію. Планували навіть повномасштабну операцію з висадкою десанту на острові Хоккайдо. Після згоди Японії на капітуляцію військові дії поступово припиняються.

Незважаючи на те, що Японія склала зброю, 1 вересня 1945 року радянський десант висаджується на острови Курильської гряди.

2 вересня 1945 року в Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» був підписаний Акт про капітуляцію. Після короткої промови Верховного головнокомандувача союзних армій генерала армії США Дугласа Макартура право перших підписів надали представникам Японії. Після цього свої підписи під Актом капітуляції Японії поставили переможці – Макартур, адмірал США Честер Німіц, китайський генерал Су Юн-Чан, англійський адмірал Брюс Фрезер, генерал Кузьма Дерев'янко та представники інших країн. І хоча воєнні дії тривали ще 2 місяці, офіційне закінчення війни сталося того дня.

До моменту капітуляції 2 вересня 1945 р. японська армія під час боїв у Маньчжурії втратила 84 тис. вбитими і понад 600 тис. полоненими. Червона Армія 12 тис. убитими. З них близько 3 тис. були призвані з території України. Саме вони стали останніми солдатами, полеглими на полях битв Другої світової війни.

Дуглас Макартур
Головнокомандувач союзних військ на Тихоокеанському театрі воєнних дій.
Підписав Акт капітуляції Японії

Брюс Фрезер
Адмірал флоту Великобританії.
Підписав Акт капітуляції Японії

Честер Німіц
Головнокомандувач Тихоокеанського флоту США.
Підписав акт капітуляції Японії

Кузьма Дерев'янко
Генерал-лейтенант, представник Головного командування радянських військ на Далекому Сході.
Підписав акт капітуляції Японії

РОЗДІЛ VII
Підсумки війни

31. Втрати України у Другій світовій війні

Український народ через відсутність власної незалежної держави став одним із найбільш постраждалих народів в роки Другої світової війни. Напередодні війни «українське питання» було розмінною картою в руках європейських наддержав. Уже в березні 1939 р. українцям Закарпаття довелося відчути дихання майбутньої світової пожежі, вступивши у бій із окупаційними угорськими військами. У вересневій кампанії 1939 р. 112 тис. українців вступили у двобій з Вермахтом у складі Війська Польського, 7834 жовнірів української національності загинули у боях з Вермахтом під польськими прапорами, а 16 тис. отримали поранення у вересневій кампанії, сотні тисяч українців взяли участь у вторгненні на територію Другої Речі Посполитої в складі Червоної Армії, у запеклих битвах у Фінляндії та в захопленні Бессарабії і Північної Буковини.

Українці Волині, Галичини, Західного Полісся, Північної Буковини і Бессарабії в перші роки Світової війни на власному досвіді відчули прискорені радянізаційні заходи, які обернулися десятками тисяч розстріляних, сотнями тисяч депортованих і арештованих.

З перших днів вторгнення Вермахту на територію СРСР Україна стала ареною запеклих бойових дій. До кінця літа 1941 р. з території України до Червоної армії було призвано від 3 до 3,5 млн. осіб. У складі військ Південно-Західного фронту українці становили до 50% бійців. На території України відбулися перші великі битви на східному фронті Другої світової війни – Волинська танкова битва, оборона Києва, Одеси, Севастополя. В Україні в 1941 році відбулися два великі оточення – Уманське і Київське (найбільше в світовій історії). До кінця 1941 р. в німецькому полоні опинилося більше 1млн. 300 тис. українців. Навіть у 1942 р., коли територія України була майже повністю окупована німцями, українці складали близько 8% у діючій Червоній Армії. На початку 1943 р. їхня кількість виросла до 10-11%. В 1942 р. на території України знову відбулось два значних оточення – Харківське та Керченське. У 1943-1945 рр. з України було призвано до діючої армії ще 4,5 млн. осіб.

З другої половини 1943 р. і в 1944-1945 рр. українці становили 60-80% солдатів у з'єднаннях Українських фронтів. Поряд зі звичними мобілізаціям в Україні проводилися мобілізації польовими військкоматами, які забрали до лав Червоної Армії до 1,5 млн. осіб. В Україні широко практикувався так званий «достроковий» призов юнаків 16-17 років. Лише за офіційними даними, їх призвали 265 тис., не рахуючи тих, кого призивали польовими військкоматами. Всього за роки німецько-радянської війни до Червоної Армії було мобілізовано 30 млн. громадян СРСР (Німеччина мобілізувала 16 млн. своїх громадян). Загальна кількість осіб, мобілізованих з України за роки війни до радянських Збройних Сил не перевищує 6 млн. осіб. Усього СРСР в роки війни втратив 16,2 млн. військовослужбовців, близько 3,5 млн. з них були вихідцями з України. 1 млн. 700 тис. мешканців України повернулися з Червоної Армії інвалідами. За мужність, проявлену в боях, 2,5 млн. українців нагороджені медалями та орденами, 2 тис. 70 – удостоєні звання героя Радянського Союзу, зокрема 32 – двічі, а один – І. Кожедуб – тричі.

З Україною пов'язані основні вирішальні події на радянсько-німецькому фронті. На території нашої держави було розгромлено 60,6% сухопутних сил німецької армії. З січня 1943 р. до жовтня 1944 р. Червона Армія здійснила в Україні 13 наступальних і дві оборонні операції. А з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р. на території України воюючі сторони провели 29 із 76 стратегічних наступальних і оборонних операцій. У 1944 р. в Україні воювало 50% всіх сухопутних військ Червоної Армії (42% стрілецьких і 80% танкових та механізованих з'єднань).

Українці воювали в радянських партизанських з'єднаннях, у лавах УПА, в загонах французького, югославського, словацького опору. До 50 тис. українців брали участь у війні в рядах Канадської, Американської, Австралійської, Британської армій.

Десятки тисяч українців піддалися на німецьку пропаганду й опинилися у німецьких збройних формуваннях. Хтось із них щиро сподівався на те, що Німеччина створить на базі українських частин і з'єднань повноцінну українську армію, а інші використовували можливість вступити на німецьку службу як спосіб вирватися із таборів для військовополонених. Понад 25 тис. українців пройшли через ряди української дивізії СС «Галичина» (8 тис. з них загинули), 80 тис. українців служили у створеному німцями «Українському Визвольному Війську» (український аналог півмільйонної «Русской Освободительной Армии» генерала А.Власова), 5 тис. українців служили у протитанковій бригаді «Вільна Україна», створеній німцями на зламі 1944-1945 рр. (3 тис. службовців цієї

бригади загинули наприкінці війни), 10 тис. українців опинилися в німецьких ПВО, близько 80 тис. громадян українського походження перебували в рядах створеною німцями на окупованій території Східної Європи охоронної поліції, 170 тис. українців опинилися в Службі порядку, 180 тис. – у сільських самооборонних загонах з охорони врожаю. Скільки з цих людей загинули під час бойових дій, досі не встановлено.

Колосальні збитки Україні принесла німецька окупація, майже безперервні бойові дії, диверсійно-партизанський і повстанський рухи. У роки війни, від 1939 до 1945 рр., Україна втратила 4,5 млн. цивільних громадян. У 1941 р. на схід евакуювали (частково насильно) 3,5 млн. мешканців України. Протягом 1942-1944 рр. гітлерівцями було вивезено на роботу до Німеччини 2,4 – 2,8 млн. осіб. З 1941 по 1945 рік населення УРСР скоротилося з 41 млн. до 27,4 млн. чоловік (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації та діючої армії). Невідомою залишається загальна кількість втрат радянських партизанів і підпільників, вихідців з України

За підрахунками вчених, Галичина втратила 22% населення (якщо виключити з цієї кількості євреїв, яких у Галичині знищили понад 90%, то втрати неєврейського населення реґіону становитимуть 13%), Волинь та Полісся втратили 12% населення (якщо виключити євреїв, то втрати становитимуть 3%), Центральна, Південна та Східна Україна – 30% (у тому числі серед неєвреїв – 24%). Втрати мешканців великих міст сягнули 53 % від довоєнного населення. Усього у період Другої світової війни безповоротні людські втрати України (населення УРСР) склали від 8,5 до 10 млн. осіб.

Загрозливих обрисів для майбутнього української нації набула демографічна ситуація: катастрофічний статевий дисбаланс населення, загибель гігантської кількості чоловіків репродуктивного віку призвели до різкого падіння народжуваності (у 1944 р. на 1 тисячу осіб народжувалося 5 немовлят, а помирало 7 осіб). Демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять понад 13,5 млн. людей.

Жахливим соціальним наслідком війни стало колосальне сирітство, інвалідність мільйонів людей, деформована психіка всіх без винятку мешканців України.

Прямі економічні збитки УРСР становили 285 млрд. крб. у довоєнних цінах (42% від усіх збитків, завданих Радянському Союзові), якщо ж додати до цього вартість майна реквізованого німцями та витрати, пов'язані з бойовими діями, то цифра економіч-

них збитків виросте до 1 трильйона 200 млрд. крб. у цінах 1940 р. В Україні частково або повністю було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 16 тис. 150 промислових підприємств, 2 млн. будинків, 1 тисяча 916 залізничних станцій, 27 тис. 725 колгоспів, 1 тисячу 227 МТС, 873 радгоспи, 18 тис. лікарень, поліклінік і медпунктів, 32 тис. 930 шкіл, технікумів, училищ, інститутів та університетів, науково-дослідних установ, 19 тис. 200 бібліотек. 10 мільйонів мешканців в Україні залишилося без даху над головою або проживало в ушкоджених приміщеннях. Німецькі та румунські окупанти нанесли колосального збитку українському сільському господарству, вивізши з території республіки 7,6 млн. голів великої рогатої худоби, 3,3 млн. коней, 9,3 млн. свиней, 7,3 млн. овець. І це при тому, що в 1941 р., під час евакуації з України на Схід уже було забрано 6 млн. голів худоби (після війни повернули 0,01% евакуйованої худоби). До речі, на Схід вивозили не лише худобу, але й 550 найкращих промислових підприємств України, які після війни не повернули в рідні міста. Підприємства, за створення яких український народ заплатив власною кров'ю (в буквальному розумінні цього слова), упродовж 1930-х рр. стали основою створення військово-промислового комплексу у східній частині СРСР у повоєнні роки. Також доречно згадати про те, що в 1941 р. радянська влада при відступі Червоної Армії також залишала «випалену землю». Сучасний український вчений Ю.Шаповал резонно підкреслив з цього приводу:

«...не нацисти, а комуністична влада при евакуації в Запоріжжі висадила в повітря Дніпрогес. І все б нічого, але про це не знало ні цивільне населення, ні навіть поблизу розташовані військові частини, значна частина яких була потоплена водяним валом Дніпрогесу. В Дніпропетровську було підірвано хлібокомбінат разом із робітниками. В Одесі, при відступі Червоної армії затопили приморські квартали разом з жителями, а поранених червоноармійців скинули в море разом з санітарними машинами. З Харкова вивезли сотні представників інтелігенції, щоб їх спалити в закритому будинку. В Умані живими замурували людей у льоху. Таких прикладів багато. І все це робили не нацисти, а комуністи при відступі. (...) Напевно ми вже дожили в Україні до того, що можна писати не лише про злочини та репресії нацистської окупації, а й про злочини комуністичного режиму щодо своїх власних громадян. Люди, які пережили цю катастрофу, знали, що український народ терпів від обох тоталітарних систем, як гітлерівської, так і сталінської».

Кореспондент газети «Saturday Evening Post», відвідавши в 1945 р. Україну, з жахом написав:

«Те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було, насамперед, українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених своїм містам, своїй промисловості, сільському господарству, людській силі».

Друга світова війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. З України «зникли» такі впливові раніше національні меншини як німці (їх вигнали на Схід СРСР в 1941, 1944 і 1945 рр.), кримські татари, що впродовж віків були важливим фактором історії причорноморського регіону, в 1944 році вони були депортовані з Криму в Середню Азію, із майже 3 млн. українських євреїв війну пережили 800 тис. осіб (згодом 140 тис. з них виїхало до Польщі), із 2,5 млн. поляків до 1950 р. залишилося менше 400 тис. Натомість, кількість росіян із довоєнних 4 млн. зросла за перше повоєнне десятиліття до 7 млн. осіб. Фактично, із країни з багатьма крупними етнічним меншинами Україна перетворилася на державу з єдиною численною та постійно зростаючою російською меншиною.

Внаслідок війни змінився також етнічний баланс мешканців українських міст. У містах Сходу та Півдня України посилився й укріпився російський елемент (який був дещо потіснений українцями в роки українізації та колективізації, коли в міста Сходу й Півдня напливало українське селянство), натомість, у містах і містечках Центральної України українці стали домінуючим етносом після винищення нацистами євреїв, а на Західній Україні українці замінили в містах репатрійованих поляків, румунів, чехів, угорців та знищених євреїв.

32. Створення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин

Завершення Другої світової війни призвело до кардинальної трансформації змісту світової системи міжнародних відносин. Була ліквідована багатополярна структура міжнародних відносин, що виникла ще з часів Вестфальської мирної угоди 1648 р. та зберігалася з певними модифікаціями (в рамках Вестфальської, Віденської та Версальсько-Вашингтонської систем міжнародних відносин) упродовж майже трьох століть до Другої світової війни. Домінування Радянського Союзу та США у повоєнному світі призвело до формування біполярної структури міжнародних відносин, що стало

вирішальною ознакою Ялтинсько-Потсдамської системи. Її політичною, стратегічною та міжнародно-правовою основою стали результати двох міжнародних конференцій (в Ялті 4–11 лютого та Потсдамі 17 липня – 2 серпня 1945 р.), під час яких керівники головних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США та Велика Британія) намагалися узгодити базові принципи післявоєнного світоустрою.

Формування Ялтинсько-Потсдамської системи проходило в чотири етапи:

I етап: конференція в Бреттон-Вудсі (США, 1–23 липня 1944 р.), на якій були закладені підвалини міжнародного співробітництва з реґулювання повоєнної світової економіки. Ключовими інструментами економічної стабілізації стали три інституції – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), а також Генеральна угода з тарифів та торгівлі (ГАТТ, підписана в Женеві у жовтні 1947 р.). Ці інституції сформували комплекс світоекономічних реґулюючих механізмів, відомих під назвою Бреттон-Вудської системи.

II етап: Ялтинська (Кримська) конференція (4–11 лютого 1945 р.), на якій погодили загальні підходи СРСР, США і Великої Британії щодо майбутнього політичного устрою в Європі та світі. В «Декларації про звільнену Європу» та Заяві «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» були окреслені спільні принципи політики трьох держав щодо розв'язання економічних та політичних проблем визволених європейських країн, формування в них демократичних структур шляхом проведення вільних виборів. Фактично закладалися підвалини нової, повоєнної системи міжнародних відносин.

III етап: конференція в Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.), на якій погодили та ухвалили Статут Організації Об'єднаних Націй. ООН мала стати головним та універсальним інструментом реґулювання міжнародних відносин, підтримання міжнародного миру та безпеки, трибуною багатостороннього діалогу з проблем повоєнного світоустрою.

IV етап: Потсдамська (Берлінська) конференція (17 липня – 2 серпня 1945 р.), на якій конкретизувалися шляхи розбудови нового європейського порядку. Рішення Потсдамської конференції продемонстрували можливість досягнення єдності держав антигітлерівської коаліції в мирний час, як і в роки війни, та стали програмою післявоєнного устрою Європи.

Таким чином, наприкінці Другої світової війни і після її завершення було закладено фундамент нової Ялтинсько-Потсдамської

системи міжнародних відносин, яка базувалася на новому співвідношенні сил та інтересів країн, що перемогли у війні, насамперед США та СРСР. Створювалась система регуляторних та кооперативних механізмів, які мали вирішувати завдання повоєнного світоустрою на основі єдності та співпраці країн антигітлерівської коаліції. Проте ефективність та результативність механізмів співробітництва суттєво знижувались і врешті-решт сходили нанівець внаслідок зростання взаємної недовіри, суперечностей, суперництва та конфронтації між двома новими наддержавами – США та СРСР в ідеологічній, політичній, економічній, стратегічній та геополітичній сферах.

Значення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин для України. Формування нової системи міжнародних відносин безумовно заклало підвалини для відновлення незалежності України. Чи не найважливішим питанням Тегеранської, Ялтинської і Потсдамської конференцій було питання українських територій, які після Першої світової війни опинилася в межах державних кордонів Польщі. Результатом домовленостей цих конференцій було возз'єднання більшості українських земель в єдиній державі. Західноукраїнські землі стали територією Радянського Союзу. Укладались угоди між Україною і Польщею щодо населення тих територій, які відійшли до України. Підґрунтям цих територіальних змін є Паризькі мирні договори 1947 р., в яких окреслювалась лінія державного кордону.

На Ялтинській конференції за Україною визнавалося право стати членом ООН і взяти участь у виробленні Статуту цієї організації. Це рішення мало велике значення для України. В СРСР перед переговорами у Ялті були внесені зміни в Конституцію, відповідно до яких відновлювалась міжнародно-правова суб'єктність України. Тобто, відновлено право союзних республік, як окремих суб'єктів міжнародного права, брати безпосередню участь у міжнародному житті. За оновленою Конституцією союзна республіка отримувала право на участь у міжнародних договорах, право обмінюватися дипломатичними представництвами і брати участь у міжнародних організаціях. Це рішення значною мірою зумовлювалось тим, що Радянський Союз прагнув мати в майбутній організації по підтриманню миру і безпеки (ООН) якомога більше голосів, і перша пропозиція полягала в тому, щоб усі 15 союзних республік були запрошені до участі в конференції у Сан-Франциско. Суперечливість нового варіанту Конституції полягала в тому, що, попри право республік на самовизначення аж до відокремлення, будь-які

прояви національного відродження, навіть на теоретичному рівні, союзний центр жорстоко придушував.

Ще однією причиною підвищення статусу України на міжнародній арені стала збройна боротьба УПА. Потрібно було зупинити процес піднесення національного духу і зміцнення почуття національної ідентичності, який розгортався не лише в західних регіонах, а й по всій Україні. Крім того, радянське керівництво намагалось показати населенню, що в збройній боротьбі УПА немає потреби, адже Радянський Союз надав республікам право як незалежним державам брати участь у міжнародному житті.

Внаслідок рішень конференцій створили українську дипломатичну службу, в якій українські дипломати набиралися досвіду і навичок участі у міждержавних стосунках. Тоді ж у Київському університеті відкрили факультет міжнародних відносин, який готував дипломатичні кадри та проіснував до 1956 р. Все це створювало потенційний фундамент для відновлення незалежності України. І хоча українська державність післявоєнного періоду була багато в чому фіктивною, проте самий факт існування державних інститутів, нехай і підпорядкованих імперському центрові, об'єктивно сприяв підтриманню і збереженню української самосвідомості. Саме цей механізм державності і визнання права республік на самостійну участь у міжнародному спілкуванні, визнання права республік на вільний вихід з СРСР конституційним шляхом став підґрунтям для дисидентського руху в країні і, зрештою, відновлення Україною своєї незалежності і входження її у світову систему.

Колосальний внесок українського народу у перемогу в Другій світовій війні і відчайдушна збройна боротьба в західних областях України, яка тривала аж до 1953 р., безумовно, позначилися на позиції радянського уряду на міжнародному рівні. На Паризькій конференції Україна як окрема держава підписала мирні договори з союзниками Німеччини – Угорщиною, Румунією, Болгарією, Фінляндією. Підписали угоду також із Польським урядом. Водночас ні Україна, ні Білорусія не були запрошені на міжнародну конференцію в Гельсінкі. Тобто все завойоване під час війни, хоча і в рамках системи, поступово почало знівельовуватися, а значення України на міжнародній арені зменшуватися. Участь України і Білорусії в ООН та в інших міжнародних організаціях незабаром почали розглядати як історичну аномалію. Проте набуття Україною членства в ООН мало величезне значення для міжнародно-правового визнання України після проголошення її незалежності в 1991 р.

Франклін Рузвельт
32-й президент США, один із засновників антигітлерівської коаліції, учасник Ялтинської конференції

Гаррі Трумен
33-й президент США, учасник Потсдамської конференції

Вінстон Черчіль
Прем'єр-міністр Великобританії, один з ініціаторів створення антигітлерівської коаліції, учасник Ялтинської конференції

33. Геополітичні підсумки Другої світової війни для світу та України

Друга світова війна мала своїм результатом повну зміну системи міжнародних відносин, перерозподіл сил та сфер впливу у світі. Головна зміна полягала у трансформації системи міжнародних відносин з мультиполярної у біполярну. Це відбулося через низку чинників. По-перше, зі списку великих держав випали Німеччина, Італія, та Японія, а Франція, і значною мірою Велика Британія, ослабили свої позиції. Якщо Німеччина (й Італія) зазнала поразки у війні, то Франція і Британія були виснажені війною, їх економіка була підірвана, а борги були велетенськими. По-друге, на світову арену рішуче вийшли США, які зазнали незначних втрат, проте їх економіка впродовж всієї війни процвітала завдяки військовим поставкам. На кінець війни США стали найбагатшою і найсильнішою як у економічному, так і у військовому плані країною (до 1949 р. США мали монополію на ядерну зброю). Окрім того, США відмовилися від доктрини Монро, що відкривало їм шлях до того, аби стати світовим центром сили. По-третє, суттєво збільшилася роль СРСР, який незважаючи на виснаженість війною, був переможцем, і під його окупацією перебувала значна частина Європи. Окрім того, СРСР у 1949 р. створив власну ядерну зброю. Внаслідок цього утворилося два полюси сили, навколо яких групувалися інші держави.

Другим аспектом повоєнних змін став крах колоніальної системи. Це сталося в результаті поразок метрополій у війні або сильного їх послаблення. Утворилася маса нових незалежних держав, які сформували у рамках біполярної системи третій міні-полюс сили – рух неприєднання. Війна показала неспроможність величезних колоніальних імперій. У країнах Африки і Азії посилився антиколоніальній рух. В результаті війни частина країн змогла добитися незалежності: Ефіопія, Ісландія, Сирія, Ліван, В'єтнам, Індонезія та ін. На зайнятих же радянськими військами територіях були встановлені соціалістичні режими.

Європа розділилася на два табори: західний (капіталістичний) і східний (соціалістичний). Стосунки між двома блоками різко погіршали вже через кілька років після закінчення війни. Почалася Холодна війна.

Друга світова війна продемонструвала всьому раціонально й прагматично мислячому світові якісно новий мілітарний й геополітичний важіль – ядерну зброю, яку використали США у фіналі війни в азійсько-тихоокеанському регіоні. США вирішили використати безмежні руйнівні можливості атомної бомби як інструмент у

новій світовій геополітичній «грі» і як засіб тиску не лише на СРСР, а й на весь світ

Використавши атомні бомби проти Японії, американці започаткували добу «атомної дипломатії», що була звичайним «атомним» пресингом або просто воєнно-політичним шантажем, враховуючи «атомну» монополію США у світі до 1949 року. «Атомна дипломатія» стала фактично початком «холодної війни» (1946–1991) між Заходом та СРСР – глобальної геополітичної, економічної та ідеологічної конфронтації, що супроводжувалася гонкою озброєнь. Розпочалася доба ядерної зброї як найважливішого чинника формування глобального геополітичного коду держави.

Велике значення для повоєнного устрою мав і план Маршалла, який дозволив США здійснити програму економічного відновлення Європи й отримати значні політичні й економічні дивіденди. Для одержання коштів на допомогу народам Європи США наклали додатковий податок на прибуток.

Американська допомога надходила в різних формах: у вигляді безоплатного дарунка в доларах, безоплатного постачання товарами, але здебільшого у формі кредитів. Загальна сума, витрачена у рамках плану Маршалла з 3 квітня 1948 р. до 30 червня 1951 р., становила близько 17 млрд. дол. Керівництво з економічного співробітництва розподіляло безоплатну допомогу й кредити відповідно до доларового дефіциту платіжного балансу кожної країни. Великобританія одержала 23% всього обсягу допомоги, Франція – 20%. Приблизно дві третини допомоги одержали чотири країни: майже чверть – Великобританія, одну п'яту – Франція і приблизно по одній десятій – Італія й Західна Німеччина. Загалом, приблизно третина імпорту в рамках Програми європейського відновлення припадала на сільськогосподарську продукцію, але величезну роль відігравав також імпорт засобів виробництва. Щорічна допомога в 4–5 млрд. дол. дозволила за 3 роки збільшити випуск продукції на 20 млрд. дол.

Це був успішний стратегічний крок Сполучених Штатів, можливість, реалізації якого правильно й вчасно оцінили американські аналітики.

План Маршалла став першим важливим щаблем атлантичної солідарності й інтеграції, в якій США упевнено посіли чільне місце. Цей аспект є одним з найважливіших, хоча його безпосереднім результатом став фактичний поділ Європи на два табори. Водночас США здобули наймогутнішого союзника в «холодній війні», зміцнивши й відтворивши його за власним зразком, що, в остаточному підсумку, визначило результат глобального протистояння наддержав. Допомога по лінії плану Маршалла мала дуже велике економічне, адміністративне і політичне значення.

За період дії цього плану (з 3 квітня 1948 р. до 31 грудня 1951 р.) європейці підвищили рівень життя і зміцнили свої економічні, соціальні й політичні структури .

Для Сталіна стабілізація Європи (якій сприяв план Маршалла) означала крах надій на поширення комунізму в Європі. Тому Сталін розглядав план Маршалла як фактичне оголошення війни комунізму і як смертельну загрозу для його планів в Європі.

Варто зазначити, що хоча на літо 1947 р. СРСР уже показав себе як агресивна держава стосовно сусідніх народів, все ж, сподіваючись на залишки союзницьких відносин, план Маршалла було запропоновано СРСР і країнам Східної Європи. США розраховували, що економічні зв'язки країн Східної Європи з рештою Європи (демократичною) обмежать можливість диктату радянського тоталітаризму у Східній Європі і підтримають демократію і свободу в окупованих СРСР країнах. Але саме це було повністю неприйнятним для СРСР. Коли він очікувано відмовився, ніхто з цього приводу в Європі, і особливо в США, не засмутився, поспівчували лише східноєвропейським країнам, що потрапили під радянський комуністичний чобіт.

Спочатку, почувши про план Маршалла і не знаючи його зміст, Сталін виявив зацікавленість. Він гадав, що СРСР, як переможець у війні, диктуватиме умови американської допомоги Європі. На засідання наради стосовно розробки плану Маршала була направлена радянська делегація, очолювана Молотовим. До неї також увійшли і економісти. Відбулись переговори між французьким прем'єр-міністром Дж. Бідо і англійським міністром закордонних справ Ернстом Бевіном, які очолювали в Європі процес розробки плану Маршалла. Головна умова для приєднання до плану Маршалла, яку поставили міністри – економіка кожної країни, що приєднується до плану, має бути проаналізована незалежними експертами. Звичайно, це злякало радянську делегацію, оскільки, якби експерти розкрили радянську економічну статистику, то виявили б масштаб економіки ГУЛАГу, колосальні витрати на армію, а також атомний проект. Тому СРСР відмовився від плану Маршалла і більше того, заборонив країнам Східної Європи приєднуватись до нього. Як альтернативу, радянський уряд запропонував країнам Східної Європи створити Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), яка була призначена для зв'язування економік соціалістичних країн і прив'язування їх до СРСР. На відміну від плану Маршалла, політика РЕВ спрямовувалась на відновлення в першу чергу СРСР, а вже потім радянських сателітів.

Відмовившись від участі у плані Маршалла, СРСР був змушений замінити неотримані ресурси як обдиранням ресурсів зі слов'янських і неслов'янських новоздобутих «братів» у Східній Єв-

ропі, так і витрачанням єдиного в СРСР ресурсу, якого ніколи не жаліли – біологічного, тобто нещадною експлуатацією людей. Відсутність обладнання, станків і машин, брак продовольства призводили до високої смертності від голоду і виснажливої фізичної праці.

Безпосередньо для України важливим підсумком Другої світової війни стало формування її сучасних західних і південно-західних кордонів. Заплативши за перемогу у війні надзвичайно велику ціну, Сталін сповна скористався ситуацією, що склалася, не лише відсунувши західні кордони, а й забезпечивши умови для формування блоку прорадянських держав. Цей факт став найбільшим після перемоги над нацизмом військово-політичним здобутком Радянського Союзу.

«Українське питання» було одним із сеґментів Другої світової війни. Німеччина прагнула повністю виключити політичний компонент з життя українців і перетворити Україну на резервуар дармової робочої сили, сировини, харчів і матеріалів. Сталінська верхівка розраховувала шляхом розширення кордонів на заході, заграванням з національними почуттями еліти (за допомогою утворення Наркоматів оборони та закордонних справ, інших етатистських атрибутів), а також застосування жорстоких каральних акцій нівелювати сепаратистські тенденції в Західній Україні. Самостійницький табір марно сподівався скористатися протистоянням двох тоталітарних гігантів для реалізації ідеї відродження суверенної національної державності.

У підсумку переміг сценарій Кремля. Варто зазначити, що Й. Сталін зовсім не прагнув забезпечити «українську соборність», у питанні формування кордонів УРСР він виходив зі стратегічних міркувань радянської політики. Сталін з легкістю залишив за межами Радянської України одвічні українські землі, заселені суцільним масивом етнічних українців – Холмщину, Підляшшя, Грубешівщину, Ярославщину, Перемишльщину, Лемківщину, Пряшівщину, Берестейщину, Пінщину, Мармарощину, частину Буковини. Майже мільйон українців були покинуті в прикордонних реґіонах сусідніх з Україною держав. Близько півмільйона з них впродовж 1944–1951 рр. було виселено (здебільшого насильно) в Україну, а інші – приречені на поступову, але невпинну культурну асиміляцію та зникнення. За межами Радянської України Сталіним без вагання було залишено важливі міські центри, які ще за доби середньовіччя належали Галицько-Волинській державі – Холм, Берестя, Дорогочин, Турів, Пінськ, Перемишль, Ярослав, Сянок тощо. Цинізм Сталіна у питанні визначення нового українського кордону дуже чітко видно на прикладі передачі Білоруській РСР великого масиву земель українського Полісся (на південь від

річки Прип'ять), який ніщо не заважало приєднати до УРСР, а також під час «торгівлі» українськими етнічним землями з Польщею.

Упродовж повоєнного десятиліття в західноукраїнському регіоні продовжувався активний і пасивний спротив радянізації краю, хоча люди були втомлені збройним протистоянням і в більшості своїй бажали миру. Для того, щоб зняти напругу українсько-польського конфлікту, Сталіну довелося вдатися до унікального за масштабами трансферу польського та українського населення на історичну батьківщину. Паралельно «досвідчений фахівець з національного питання» вирішував проблему леґітимізації територіальних надбань і зводив нанівець претензії праворадикального польського політикуму на західноукраїнські землі.

30 липня 1941 р. СРСР і еміґрантський уряд Польщі в Лондоні підписали угоду, згідно з якою Радянський Союз визнавав радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін Польщі «такими, що втратили силу». Таким чином, вони зреклися на користь повоєнної Польщі Західноукраїнських земель. «Польське питання» було одним з ключових під час переговорів на Тегеранській та Кримській конференціях. Сталін без особливої дискусії погодився на встановлення так званої «лінії Керзона», про яку на Тегеранській конференції згадав У. Черчілль. Тобто, радянський диктатор не зробив спроби переконати своїх візаві в необхідності визначити кордон за етнічним принципом і пожертвував деякими українськими землями на користь майбутньої польської держави. І хоча в майбутніх переговорах із поляками в 1944–1945 рр. Сталін неодноразово прикривався риторикою про «єдність» українських і білоруських земель, він так і не зробив жодного кроку для повернення Україні всіх її етнічних територій, і це в той час, коли РРФСР «розжилася» навіть територією Східної Прусії (із Кеніґсберґом включно) та окремими районами, відірваними від Фінляндії, Естонії й Латвії.

Здійснивши польсько-український трансфер, радянський уряд 16 серпня 1945 р. закріпив свої досягнення договором з польським урядом про дружбу і кордон, який в основному повторював обриси «лінії Керзона».

Аналогічно, як у питанні з українсько-польським кордоном, Сталін діяв і у питанні українсько-чехословацького та українсько-румунського кордону.

29 червня 1945 р. у Москві підписано договір між Радянським Союзом і Чехословаччиною, за яким територія у 12,9 тис. км^2 і населенням 900 тис. осіб відходила до СРСР і була включена до складу Української РСР як Закарпатська область.

Не зважали на етнічний принцип і при встановленні українсько-румунської межі. Попри бажання українців Пряшівщини приєднатися до України, їхні прагнення не були реалізовані. Залишаючи в кожній із навколишніх держав-сателітів СРСР українську національну меншість, Сталін тим самим залишав додатковий важіль впливу на уряди країн «народної демократії», приховуючи в своєму рукаві «козирну» українську карту. З іншого боку, Кремль акумулював під своїм контролем основні українські землі, що виключало можливість появи нового «українського П'ємонту» за межами Радянського Союзу і не дозволяло будь-якій зарубіжній державі використовувати українське питання у власних інтересах.

Одним з наслідків війни стала поява Організації Об'єднаних Націй – міжнародної організації, що мала на базі існуючої конфігурації і балансу сил закріпити нову схему регулювання взаємин між державами й убезпечити їх від можливості розв'язання Третьої світової війни. Україна стала співзасновником ООН. Водночас не слід перебільшувати тодішнє значення чергового сталінського витвору. Дипломати різних країн з розумінням і співчуттям сприйняли ідею своєрідного відзначення місця і ролі народу України у війну, однак вони ніколи (до початку 90-х років XX ст. включно) не сприймали УРСР як повноцінного партнера. Ця союзна республіка за більшістю визначальних параметрів такою й не була: навіть за наявності власного МЗС зовнішньополітичну лінію визначали у Москві. Делеґації УРСР в ООН та інших міжнародних організаціях могли тішити себе хіба що участю в обговоренні важливих питань і додатковим голосом на користь курсу, який проводив Кремль на міжнародній арені.

Таким чином, цілком очевидно, що «куца» сталінська «соборність» України, формальне місце в ООН, фіктивні Наркомати Закордонних Справ і Оборони, створені в Києві наприкінці війни, не були здобутками, адекватними тим колосальним жертвам, яких зазнали українці в роки Другої світової. Однак найголовніше те, що неймовірні геополітичні зміни, які породила світова війна, не принесли Україні повноцінної незалежності. Український народ, який формально зарахували до переможців, у повоєнний період продовжували систематично винищувати депортаціями, голодом, асиміляцією, ліквідацією національних церков тощо. Не мала Україна і невід'ємного атрибуту незалежності – права власності: земля України становила загальнодержавну власність «народу СРСР», вісімдесят відсотків майна УРСР становили всесоюзну власність. Маріонетковий уряд УРСР і маріонеткова Верховна Рада УРСР могли розпоряджатися лише незначною частиною майна республіки. В цьому питанні Москва розцінювала УРСР як область Російської Федерації.

РОЗДІЛ VIII
Пам'ять про Другу світову війну в Україні

Напевне, жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани в пам'яті народній і душах людських, як Друга світова війна – війна небувалих масштабів, що розколола і перебудувала не тільки світ, а й змінила цілі епохи. Вона являє собою надзвичайно складне і багатовимірне явище. З одного боку, це найбільша за своїми проявами і наслідками трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їхні домівки й усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людей, народів, країн, людства загалом і попри свою тотальну брутальність, вона дала яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги, самопожертвування, героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, минула світова війна – то важливий і завжди актуальний історичний урок сучасному і прийдешнім поколінням.

Чи не найбільший свій чорний і кривавий слід Друга світова війна залишила в Україні. На плаху війни, у вир якої українці потрапили не за власної волі, було покладено неосяжно велику кількість людських життів її синів і дочок. За різними підрахунками, Україна в роки війни втратила загиблими і померлими внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб від 7 до 10 млн. людей. І це лише прямі безповоротні людські втрати нашої країни. Значно вищими є втрати демографічні. Фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців може сягати 13–17 млн. осіб, тобто до третини (!) усього довоєнного населення України.

Пройшло вже 65 років від закінчення Другої світової війни, і з кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих подій, проте, на жаль, Друга світова війна та суспільна пам'ять про неї залишається «полем битви», яке розколює українське суспільство. «Лінія фронту» цієї завзятої «битви» про пам'ять проходить там, де ми намагаємося відповісти на кілька болючих проблемних питань, передусім таких:

– Чи була минула війна Великою Вітчизняною для українців?

– Чи стала спільна перемога над нацизмом Перемогою для України (з погляду її подальшої долі)?

– Кого в Україні вважати героями війни – воїнів Червоної Армії та учасників радянського Руху Опору (партизанів, підпільників тощо) чи воїнів Української Повстанської Армії та інших формувань українського національно-визвольного руху?

Події Другої світової війни принесли безліч страждань українському народу і не вирішили завдання здобуття незалежності. Але неможливо створювати національну пам'ять на переважно неґативному матеріалі.

Радикальні зрушення в оцінці подій Другої світової війни повільно вкорінюються у колективну пам'ять. І слід твердо і чітко заявити, що форсовані, революційні спроби зламу усталеного погляду на війну тієї чи іншої сторони суспільства не можуть одразу бути успішними і тактично виправданими.

Перш за все потрібно говорити про те, що зараз відбувається динамічний процес поєднання у масовій свідомості українців національної версії історії Другої світової війни із «традиційними» радянськими чи пострадянськими поглядами. Ці дві домінуючі ідейні течії в пам'яті українського населення – український націоналізм і русифікована радянсько-комуністична ідеологія – є породженням століть бездержавності і колоніальної залежності України і, своєю чергою, самі є причиною сучасної кризи історичної пам'яті. Адже однією з ознак нації є наявність спільних героїв і святинь, почуття спільної історичної долі, але такого спільного «фонду героїв і героїчності» в Україні досі не сформовано. Для одних українців річниця акту 30 червня 1941 р. – це національне свято, для інших – символ співпраці з нацизмом. 9 травня для одних – день Великої Перемоги, для інших – символ перемоги одного окупанта над іншим.

Ще одним дезінтеґруючим чинником, що призводить до розколу суспільства, є те, що більшість вітчизняних досліджень і публікацій щодо Другої світової війни мають неґативний, викривальний характер (йдеться про велику кількість жертв, бездарне військове командування, технічну відсталість, масові репресії на фронті і т. ін.). Україноцентрична теза наголошує на безперспективності, марності людських та матеріальних втрат, яких зазнала Україна. І перше, і друге спричинює майже тотальну дегероїзацію історії Другої світової війни, що, безумовно, призводить до конфронтаційних процесів у суспільстві й аж ніяк не сприяє національним виховним завданням. Тому необхідно послідовно утвер-

джувати у громадській свідомості погляд на Другу світову війну як важливий етап національної боротьби за незалежність.

Слід також враховувати той факт, що російський політикум сьогодні повертається до державницько-імперських конструкцій і значною мірою – до реабілітації Сталіна, використовуючи сталий міф «Великої Вітчизняної війни». Його збереження і поширення є важливою функцією об'єднання всіх росіян і представників «радянського народу» незалежно від національності та місця їх проживання. Самих же ветеранів Великої Вітчизняної війни у пострадянських державах вони постійно залякують «вкраденою перемогою», тим, що їх «уже не вважають героями» у своїх країнах. Тим самим вони розбурхують у більшості ветеранів вкрай неґативну реакцію і різку протидію спробам дати відмінні від радянської оцінки війни. Це не сприяє національній єдності. І саме тому всі зусилля української влади примирити колишніх воїнів Червоної Армії з вояками Української Повстанської Армії виявляються марними.

Радянські ветерани часто-густо заявляють, що швидше простягнуть руку ветеранам Вермахту, ніж «поплічникам фашистських загарбників», а ветерани УПА не забувають, що серед ветеранів Великої Вітчизняної війни є чимало колишніх співробітників НКВС і тому вважають примирення з ними неможливим.

У такій ситуації головне – це діяти так, щоб нащадки колишніх непримиренних ворогів не відчували ворожнечі один до одного і вважали себе єдиною громадянською спільнотою. Політику пам'яті має формувати держава. Цю політику слід здійснювати продумано і виважено, з огляду на сучасні уявлення населення та надмірну політизацію питання. Висвітлення теми Другої світової війни вимагає обережного і диференційованого підходу, залежно від цільової аудиторії (вікової, реґіональної, прихильників відповідних політичних уподобань). Покоління ветеранів не варто «перевиховувати», доцільно залишити одним ветеранам війни усталені уявлення про Другу світову війну як про Велику Вітчизняну, іншим – їхнє розуміння війни як жертовної боротьби проти нацизму і комунізму в ім'я незалежної України, ставлячись до всіх ветеранів з належною шаною і намагаючись всіляко підтримувати їх у сьогоднішньому нелегкому житті.

Особливу увагу слід приділити належному вихованню молодої ґенерації українців, створюючи умови для формування майбутньої консолідованої нації.

Що ж до результатів війни, то головним постулатом для українців має стати висновок про те, що наш народ залучився до

спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. Внесок України у перемогу над нацизмом був величезний. Війська 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів на 60 % складалися з українців. Найбільші за масштабом переможні бої Червоної Армії відбулися саме на території Правобережної України. Свою частину заслуги разом із воїнами Радянської армії поділяють вояки Української Повстанської Армії. І хоч їх збройна боротьба не привела Україну до незалежності, але ці події викарбувалися у національній пам'яті і стали однією з рушійних сил наступних процесів українського державотворення.

Українці після Другої світової війни, як і після визвольних змагань 1917–1921 рр., не змогли вибороти власної незалежності. Проте, незважаючи на всі страждання, які випали під час війни на долю нашого народу, не варто всю увагу зосереджувати виключно на них та іґнорувати позитивні результати війни, які теж мали місце. Перш за все, українські землі об'єднались у єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Позитив був і в тому, що на українських землях (зокрема на тих, що вже тривалий час перебували у складі Радянського Союзу) поширили свій вплив представники національно-визвольного руху (ОУН і УПА). Тож можемо констатувати, що цей короткий період сприяв поширенню самостійницьких ідей та став важливим складником у процесі руху до незалежної Української держави. Коштом приєднаних територій зросла і вагомість УРСР відносно інших радянських республік. Важливо й те, що Україна посіла місце серед країн-співзасновниць ООН і, принаймні формально, увійшла до клубу світових держав. Усі ці моменти послугували у майбутньому підґрунтям для здобуття незалежності. Саме на них потрібно зосереджувати увагу, формуючи національну пам'ять про Другу світову війну.

Потрібно проводити збалансовану політику і при розв'язанні проблеми остаточної леґітимації УПА, визнання її воюючою стороною у Другій світовій війні і включення діяльності цієї організації в історичну пам'ять українців. Реабілітація ОУН і УПА виконує дуже важливе завдання, адже політична і військова діяльність УПА в історії українського народу є одним із небагатьох зразків цілеспрямованої національно-визвольної боротьби, а для європейського минулого боротьба УПА є антифашистським і водночас антикомуністичним рухом опору. За цих умов потрібно розмежувати заходи щодо вшанування пам'яті ветеранів Великої Вітчизняної війни і ветеранів УПА, але при цьому слід викорис-

товувати будь-яку можливість для поширення інформації про патріотичну боротьбу ветеранів УПА. Нерозв'язаною проблемою залишається не наданий воїнам УПА статус учасників бойових дій Другої світової війни. Але і це питання можна вирішити, якщо запропонувати, наприклад, ветеранам УПА надати інший статус, скажімо, борців за Українську Самостійну Державу, учасників визвольного руху з відповідними юридичними ґарантіями, соціальними пільгами тощо. Толерантність у державній оцінці подій Другої світової війни є необхідною – без неї досягнення порозуміння і подальша консолідація українського народу неможливі.

Для формування національної історичної пам'яті щодо Другої світової війни важливо врахувати також і зовнішній чинник, а саме – необхідність інтеґрації минулого України у загальноєвропейський історичний наратив. Власне, у поданій праці, ми і намагались це зробити, зокрема висвітлюючи масштаби матеріальної допомоги з боку західних демократичних країн (ленд-ліз), що безумовно, слугує зближенню України з європейським суспільством.

Так само потрібно говорити і про Голокост. Ця напівзамовчувана за часів СРСР тема зараз є одним із важливих напрямів творення історичної пам'яті українського суспільства. Реґулярне відзначення роковин Голокосту допоможе позбутися міфу про український антисемітизм, начебто притаманний українцям, і матиме позитивний вплив на світову громадську думку.

Важливим є порівняння геноциду, вчиненого гітлерівцями щодо євреїв з іншою трагедією – радянським геноцидом-Голодомором, здійсненим над українцями, оскільки це порівняння сприяє усвідомленню спорідненості двох режимів – гітлерівського і сталінського.

Потрібно відверто висвітлювати всі «незручні» і складні сторінки національної історії: причини і факти реальної колаборації з нацистами, нелюдське ставлення до військовополонених, як радянської, так і німецької влади, трагедії антисемітизму під час війни, україно-польський конфлікт на Волині. Зміна радянської політики «замовчування» європейською традицією «каяття» буде продуктивною і з погляду наближення до об'єднаної завдяки саме такому примиренню Європи. Україна повинна дати чіткий сигнал світовій спільноті, в тому числі Росії і Польщі, що вона бачить себе не лише жертвою, а й активним учасником подій Другої світової війни, і як сильна держава не боїться говорити про неприємні сторінки своєї історії. Це дасть нам змогу набагато комфорт-

ніше, з більшим моральним правом реаґувати на дуже часті антиукраїнські публікації на Заході.

Очевидно, що радикальний перегляд інтерпретації війни є хибним історично і небезпечним політично. Тому потрібно максимально деміфологізувати історію війни, а суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого таврувати ганьбою, повинні поступитися спробам зрозуміти глибинні мотиви вчинків людей минулого. А для цього потрібно відмовитися від чорно-білого бачення світу, яке передбачає майже побожне ставлення до тих, кого вважають героями, і безкомпромісне засудження тих, чия позиція була іншою.

Сьогодні потрібно виважено, з урахуванням усіх аспектів створювати історичну пам'ять України про Другу світову війну як одну з важливих частин національної пам'яті України.

Консолідація українського суспільства в наші дні неможлива без урахування мотивів і обставин роз'єднаності населення України в минулому, роз'єднаності, породженої окупацією України різними державами, в тому числі і поділом німцями у 1941-му році окупованої території України на частини, якими керували різні адміністрації німецького Райху.

Заради консолідації нашого суспільства і творення сучасної держави ми мусимо знати своє минуле.

Кожен має право на власні спогади, але нікому не можна дозволяти відкритих зневажливих висловлювань стосовно будь-якої сторони колишнього конфлікту: радянської, німецької, польської чи УПА.

Український інститут національної пам'яті хотів би, щоб оцінка різних фраґментів Другої світової війни в Україні, запропонована сучасними істориками у цій книзі, стала базовою концепцією майбутнього формування офіційної історичної пам'яті України про Другу світову війну.

ВИСНОВКИ

До завдань Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади входить створення історичної пам'яті України про Другу світову війну.

Виконуючи цю роботу, Інститут провів одинадцять круглих столів, у яких взяли участь спеціалісти у цій галузі історії, політичні діячі, дипломати, музейні працівники. Матеріали круглих столів зібрані у чотирьох збірниках, їх зміст узагальнений у поданих матеріалах.

Маємо різні судження про те, якою саме має бути історична пам'ять.

Зараз у суспільстві домінує міф про «Велику Вітчизняну війну», створюваний у Радянському Союзі величезним пропаґандистським апаратом упродовж 25 років, починаючи від середини шістдесятих – часів правління Леоніда Брежнєва.

У цьому варіанті радянської державної пам'яті нас, українців, роз'єднує її міф про українських націоналістів як про ворогів Перемоги. Об'єднує нас розуміння величезного внеску України у перемогу над гітлерівським нацизмом.

Хто ж зараз в Україні є основним апологетом трактування учасників українського визвольного руху як бандитів, посібників фашистів тощо, а воїнів Радянської армії як захисників комунізму і Сталіна?

Що ж таке війна? Передусім – це смерть. Підтвердженням цього є тисячі пам'ятників на могилах загиблих, тисячі невідомих, закопаних у спільних могилах, і тисячі ще й досі не похованих солдатів на полях колишніх битв.

Існують неписані правила війни, що їх встановлює тисячолітня історія людства. Як же трактувати тих, хто вбиває на війні і сіє цю смерть, прийнявши присягу це робити? Є різні варіанти вбивств на війні. Ось один з них. Іде артпідготовка. Кожен артилерист серед сотні подібних наводить гармату і стріляє по ворожих окопах. Там гинуть ворожі солдати. Питання: артилерист – бандит? Ні, він діє за правилами війни. А ось інший варіант убивства. Солдат служить у розстрільній команді. Він розстрілює людей. Його мучить совість. Щоб позбавитися цих мук, він створює для себе леґенду, що особа чи група осіб, яких він розстріляв, це вороги, бандити, вороги народу, вороги того порядку, в якому він живе. Це допомагає йому жити зі спокійною душею. Він роз-

казує свою легенду іншим. І якщо таких, як він, є багато, то вони, підтримуючи один одного, створюють міф про конкретних ворогів народу і про те, як їх знищували. У Радянському Союзі була величезна армія розстрільних команд. Це були військові одиниці з-поміж загороджувальних загонів, працівників СМЕРШу, спеціальні відділи НКВС. Їх число перевищувало десятки тисяч чоловік. На війні вони не були на передових позиціях. Вони були в тилу фронту. Вони ж вбивали і повстанців. Щоб бути чистим перед своєю совістю, вони називали повстанців бандитами, шпигунами, тощо. Вони мали завжди чисельну та іншого роду перевагу над особами, яких вони розстрілювали. В наш час вони і є головними носіями оповідань про українських націоналістів як про злочинців.

Тому, бажаючи подолати роз'єднаність суспільства, слід звернути особливу увагу на апологетів роз'єднання – колишніх службовців розстрільних команд – працівників служб НКВС, МВС, КДБ, СМЕРШу. Це на їхні дії спиралася міць параноїка Сталіна та його кліки. На їхню авантюрну і неправдиву аґітацію спираються зараз керівники компартії України.

Але, звичайно, і в середовищі УПА і ОУН були розстрільники, що належали до відділів служби безпеки УПА і ОУН. Їхні терористичні дії були спрямовані проти значно переважаючих сил польської і радянської державних систем. Але й проти цивільних осіб.

Не слід чекати, коли ці люди вимруть. Кинуте ними зле слово знайде слухачів і отруїть свідомість молодих.

Історичну пам'ять України про Другу світову війну має створювати влада України. Центральним органом виконавчої влади в царині Національної пам'яті є Український інститут національної пам'яті. Розпочинаючи роботу над даними матеріалами щодо історичної пам'яті України про Другу світову війну (далі Війну), ми намагались дотримуватися положень Конституції України, Декларації про незалежність України.

Відповідно до статті 1 Декларації про державний суверенітет України і статті 1 Конституції України незалежна Україна є результатом державного самовизначення української нації, результатом споконвічного прагнення нації до утворення своєї незалежної держави.

Незалежна Україна виникла у 1991 році шляхом проголошення незалежності Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки. Стаття 69 Конституції УРСР зберігала за народом УРСР право на самовизначення, аж до відокремлення.

Виходячи з цих положень, ми намагалися пройняти запропоновану працю духом державотворчих змагань українського народу. Україна не була ініціатором війни. Вона перебувала у стані несвободи, її землі до Війни сотні років були зайняті різними державами. Під час війни і повної німецької окупації землі в Україні належали Райху, райхскомісаріату і адміністрації Вермахту.

Цей факт потрібно враховувати при оцінці поведінки населення України. Оцінці відносно яких вартостей? Насамперед відносно вартості, визначеної в Конституції України найвищою – захисту рідної землі.

Кожна нація у світі вважає найвищою цінністю свою національну незалежну державу. Українці не є тут винятком. І ми намагалися в цій книзі показати невмируще тяжіння українського народу до своєї державності.

Ми намагалися описати події Війни з позиції глибокої прив'язаності народу до своєї землі, з позицій захисту своїх родин від загарбників. У кожної війні є кінець. Є переможці і переможені. Українці були і серед переможців, і серед переможених. Маючи свою незалежну Україну, ми маємо поважати і тих, і тих. Цього критерію ми трималися в нашому виданні.

Підсумовуючи міркування стосовно Другої світової війни, важливо підкреслити таке.

Війну спровокували правлячі верхівки двох утопічних режимів: нацистського (Німеччини) і комуністичного (СРСР).

Однією з об'єктивних причин виникнення Другої світової війни був несправедливий територіальний поділ держав після закінчення Першої світової війни.

Друга світова війна була для народу України війною на звільнення від окупаційних режимів нацистської Німеччини і комуністичного СРСР.

Не маючи власної держави, українці воювали в рядах Червоної Армії проти гітлерівських загарбників, в рядах німецької армії проти комуністичної диктатури і в Українській Повстанській Армії за свободу і незалежність України.

Наймасштабнішою була участь українців у Війні проти гітлерівської Німеччини в лавах Червоної Армії.

Війна українців за незалежність закінчувалася перемогами і поразками.

Війна проти нацистської Німеччини була переможною.

Війна в рядах німецької армії закінчилася великою поразкою.

Війна, яку вела УПА, була на той момент безнадійною щодо можливості здобути незалежність України, але жертовною і героїчною.

Внесок українців, які воювали в лавах Червоної Армії, у перемогу – величезний.

Якби Україна була незалежною державою, її по праву можна було б вважати суб'єктом антигітлерівської коаліції.

Матеріальні втрати України у Другій світовій війні були величезними – близько двох трильйонів доларів. Людські втрати сягають 13,5 млн. людей.

Ми разом з росіянами, грузинами, білорусами, іншими народами перемогли у війні, і сьогодні ми повинні мати постійні добрі відносини з Російською Федерацією та іншими державами – республіками колишнього СРСР. А входження до складу ЄС, як найдосконалішої політичної і економічної системи, дасть нам політичну стабільність, економічне процвітання і безпеку держави.

Український інститут національної пам'яті висловлює щиру подяку широкому колу істориків, політологів, юристів, державних службовців, що долучилися до цієї роботи. Наша особлива подяка професорам О.Є. Лисенку, В.А. Гриневичу, В.Ю. Королю, Д.В. Веденєєву, доценту І.К. Патриляку за активну співпрацю і консультативну допомогу у питаннях аналізу проблем історії та історичної пам'яті України про Другу світову війну.

ЗМІСТ

Переднє слово 3

І. Україна напередодні та на початку Другої світової війни 19

1. Україна напередодні війни 19

2. Від Мюнхенської змови до пакту Молотова – Рибентропа 27

3. «Українське питання» в політиці європейських держав. Карпатська Україна 32

4. Німецько-польська війна. Радянсько-польський збройний конфлікт 36

5. «Радянізація» Західної України 40

6. Радянсько-фінська війна 1939 – 1940 рр. Українці у «Зимовій війні» 44

7. Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини 48

ІІ. Україна у війні між Німеччиною та СРСР (1941 – 1942) 51

8. Переддень зіткнення аґресорів. Співвідношення сил сторін 51

9. Бойові дії на території України у 1941 р. *Прикордонні бої. Волинська танкова битва. Оборона Києва. Уманський, приазовський, кримський і київський «котли» Оборона Одеси і Севастополя. Втрати Червоної армії* 61

10. Відступ. Евакуація. Руйнація: *Евакуація матеріальних цінностей та людей. Тактика «випаленої землі». Терор, розстріли в'язнів* 76

11. Бойові дії наприкінці 1941-го – у першій половині 1942 р. *Битва за Москву. Харківська та Кримська операції 1942 р.* 83

III. Українські землі в умовах окупації 90

12. Адміністративно-територіальні утворення в окупованій Україні. Окупаційна адміністрація 90

13. Економічна політика окупантів. Остарбайтери 95

14. Расова та культурна політика нацистів 101

15. Столиця України в роки окупації 102

16. Нацистський терор проти населення 107

17. Голокост 108

18. Трагедія військовополонених 112

19. Населення в умовах окупації. Українське культурне та духовне життя 115

20. Опір «Новому порядку». Партизанський рух в Україні 124

IV. Український національно-визвольний рух в роки війни 131

21. Уряд Української Народної Республіки в еміграції. «Поліська Січ» Тараса Бульби-Боровця 131

22. Організація Українських Націоналістів. Створення Української Повстанської Армії 136

23. Українсько-польський конфлікт 146

24. Діяльність Українського Центрального та Українського Національного Комітетів 155

V. Звільнення території України від нацистів. 167

25. Бойові операції по звільненню України в 1943 – 1944 рр.

Сталінградська битва. Битва на Курській дузі. Бєлгород-Харківська наступальна операція. Донбаська операція. Воєнні дії на Лівобережній Україні. Битва за Дніпро. Битва за Правобережну Україну. Значення поставок ленд-лізу в зміцненні боєздатності ЧА. Відкриття другого фронту в Європі. 167

26. Повернення радянської влади 190

VI. Українці на фронтах Другої світової війни 196

27. Звільнення країн Східної і Центральної Європи. Антифашистські повстання 196

28. Українці у складі армій союзників та у Русі Опору країн Європи 205

29. Українці у Збройних силах Німеччини..... 212

30. Завершення Другої світової війни 217

VII. Підсумки війни 220

31. Втрати України у Другій світовій війні 220

32. Створення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин 224

33. Геополітичні підсумки Другої світової війни для світу та України 229

VIII. Пам'ять про Другу світову війну в Україні 235

ВИСНОВКИ..... 241

Наукове видання

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ)

Упорядники
Людмила Герасименко,
Ростислав Пилявець

Відповідальний редактор – *Ігор Юхновський*

Літературне редагування – *Олена Лісовець*
Коректура – *Наталія Парецька*
Верстка, макет, технічне редагування – *Микола Лисенко*
Дизайн обкладинки – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 05.03.2010 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура School Book.
Ум. др. арк. 16,5. Обл. вид. арк. 15,5
Тираж 4500 прим. Зам. № 159

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.